

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

**КОНФРОНТАЦІЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Збірник наукових праць
За загальною редакцією С.В. Толстова

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**КОНФРОНТАЦІЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Збірник наукових праць

За загальною редакцією С.В. Толстова

КИЇВ 2023

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4
С-83

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 2 від 02.02.2023 р.)

Рецензенти:

Мироненко П.В. – доктор політичних наук;
Яковенко Н.Л. – доктор історичних наук, професор.

Редакційна колегія:

Толстов С.В., к.і.н., доц. (загальна редакція);
Фесенко М.В., д.політ.н., с.н.с.;
Лакішик Д.М., к.і.н., с.н.с.;
Мітрофанова О.О., к.політ.н., с.н.с.;
Луцак В.В., м.н.с.

Конфронтація та співробітництво в міжнародних відносинах: теорія і практика: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 211 с.

Збірник присвячено дослідженню тенденцій міжнародних відносин та історичних аспектів міжнародної взаємодії країн світу. Автори статей збірника висвітлюють проблеми теорії і практики міжнародних відносин, перебіг факторів конфронтації та співробітництва у світовій політиці, процеси формування зовнішньої політики зарубіжних країн у ХХ – на початку ХХІ ст.

Розглянуто тенденції та прояви міжнародної конкуренції провідних держав на початку ХХІ ст., особливості зовнішньополітичного процесу у ФРН, Франції та Великій Британії, а також концептуальні аспекти міжнародних політичних процесів в умовах біполярної міжнародної системи другої половини ХХ ст.

УДК 94(100)+327.3-327.8
ББК ТЗ(0)+Ф4

*Відповідальність за достовірність інформації та посилань, що містяться
в опублікованих статтях, несуть автори.*

Передрук дозволяється у разі точного посилання на автора і видання.

© Державна установа «Інститут
всесвітньої історії НАН України», 2023

ЗМІСТ

ЧАСТИНА І ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

<i>Мартинов А.Ю.</i> Еволюція політики Європейського Союзу щодо російсько-української війни (2014-2022 рр.)	4
<i>Кривонос Р.А.</i> Зовнішньополітичні стратегії урядів Ангели Меркель.....	15
<i>Толстов С.В.</i> Особливості формування концепції зовнішньої політики Франції (2017-2023 рр.)	27
<i>Іванов Д.І.</i> Європейська політика Великої Британії у постбіполярну добу (1990-2010 рр.)	54
<i>Цапко О.М.</i> Країни Центральної Азії в контексті зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації	62
<i>Богданович І.І.</i> Імперська політика Росії: виклики та загрози для Білорусі	74
<i>Пошедін О.І.</i> Міжнародний порядок крізь призму війни Росії проти України: позиції КНР і США	84

ЧАСТИНА ІІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

<i>Мартинов А.Ю.</i> Теорія демократичного миру: між ідеалізмом і реалізмом.....	93
<i>Крупеня І.М.</i> Принцип справедливості та відновлення верховенства міжнародного права – вимога часу та необхідний інструмент покарання агресора	108
<i>Толстов С.В., Фесенко М.В.</i> Динаміка конфліктної взаємодії у відносинах США з СРСР та Росією: порівняльний аналіз	116
<i>Деменко О.Ф.</i> Греко-турецькі відносини у роки «холодної війни»	155
<i>Лакішик Д.М.</i> Внутрішні кризи в країнах Східної Європи в біполярний період у контексті європейської безпеки	164
<i>Луцак В.В.</i> Пакт Реріха як проект досягнення миру через культуру: від появи ідеї до підписання договору.....	181
Відомості про авторів	210

ЧАСТИНА I

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 327(94)(470+571)94(477)

Мартинов А.Ю.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014-2022 РР.)

Проблеми формування спільної зовнішньої політики Євросоюзу обумовлені складнощами погодження національних інтересів та динамікою адаптації спільної політики до хаосу міжнародних відносин. На початку 1990-х років спільна зовнішня політика Євросоюзу зазнала фіаско на Балканах в процесі розпаду колишньої Югославії. Росія розраховувала, що приклад надмірної млявої реакції Євросоюзу на анексію Криму та початок «гібридної війни» проти України дасть можливість провести анексію всієї території України. Мета статті полягає у дослідженні причинно-наслідкових зв'язків, які вплинули на фактичне формування спільної політики Євросоюзу, спрямованої на захист демократії в Україні проти російської агресії. Європейський Союз критично поставився до анексії Криму та початку російської «гібридної війни» проти України. Але тоді домінування переконання європейських еліт, що можливо замирити РФ, навіть ціною поступок України та за рахунок українського суверенітету і територіальної цілісності. Здавалось, що на це працюють так звані Мінські угоди. Переконати європейські еліти у зворотному не змогли навіть російські втручання в президентські вибори в США 2016 р. та у інформаційну кампанію до британського референдуму щодо виходу з ЄС 2016 року. Російська агресія проти України, замість розколу Євросоюзу, сприяла консолідації спільної зовнішньої політики і політик безпеки Європейського Союзу. Але це не означає, що РФ припинить чинити тиск на «слабкі ланки» в системі Європейського Союзу.

Ключові слова: *Європейський Союз, спільна зовнішня політика, нейтралітет, російська агресія, НАТО, Україна.*

Martynov A.Yu. Evolution of European Union policy towards the Russian-Ukrainian war (2014-2022).

The problems of forming a common foreign policy of the European Union are caused by the difficulties of reconciling national interests and the dynamics of adapting the common policy to the chaos of international relations. In the early 1990s, the common foreign policy of the European Union suffered a fiasco in the Balkans during the disintegration of the former Yugoslavia. Russia expected that the example of the EU's excessively sluggish reaction to the annexation of Crimea and the start of a «hybrid war» against Ukraine would provide an opportunity to annex the entire territory of Ukraine. The purpose of the article is to study the cause-and-effect relationships that influenced the actual formation of the European Union's common policy aimed at protecting democracy in Ukraine against Russian aggression. The European Union was critical of the annexation of Crimea and the start of Russia's «hybrid war» against Ukraine. But at that time, the conviction of the European elites prevailed that it was possible to appease the Russian Federation, even at the cost of concessions to Ukraine and at the expense of Ukrainian sovereignty and territorial integrity. The so-called 'Minsk Agreements' worked for this. Russian aggression against Ukraine, instead of splitting the European Union, contributed to the consolidation of the common foreign and security policies of the European Union. But this does not mean that the Russian Federation will stop putting pressure on the «weak links» in the European Union system.

Keywords: *European Union, common foreign policy, neutrality, Russian aggression, NATO, Ukraine.*

Постановка проблеми. Формування та реалізація спільної зовнішньої політики Європейського Союзу є найскладнішим елементом процесу європейської інтеграції. Це обумовлено складністю вирішення подвійного стратегічного завдання: по-перше, погодження національних інтересів держав-членів Європейського Союзу заради проведення консолідованої зовнішньої політики, по-друге, пов'язане з потребами адаптації такого консолідованого курсу до перманентних змін хаотичного міжнародного середовища. На початку 1990-х років спільна зовнішня політика Євросоюзу зазнала фіаско на Балканах в процесі розпаду колишньої Югославії. Росія розраховувала, що приклад надмірної млявої реакції Євросоюзу на анексію Криму та початок «гібридної війни» проти України дасть можливість провести анексію всієї території України. Але цей розрахунок став помилковим, адже надто брутальним виявилось порушення миру в Європі та нахабним виявилось заперечення норм міжнародного права і традицій демократії.

Мета статті полягає у дослідженні причинно-наслідкових зв'язків, які вплинули на фактичне формування спільної політики Євросоюзу, спрямованої на захист демократії в Україні проти російської агресії.

Огляд публікацій. Стратегічні амбіції формування та реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу були сформульовані Маастрихтським договором (Договором про Європейський Союз), який після ратифікації набув чинності 1 листопада 1993 року. Однак належного рівня фінансування та політичної консолідованої волі європейських еліт для успішної реалізації ця ініціатива не отримала. Натомість Росія докладала максимум зусиль, аби розігравати карту протиріч між країнами «ядра» Євросоюзу Німеччиною і Францією та США. Заради розв'язання цього завдання Кремль застосовував тактику підризу єдності та солідарності Євросоюзу зсередини [1, s. 33]. До початку ХХІ століття вважали, що процес формування та реалізація спільної зовнішньої політики Євросоюзу, попри нормативно-правові інновації, введені Маастрихтським договором, залишається на рівні дипломатичної активності Європейського об'єднання вугілля і сталі [2, s. 87]. Попри інтенсифікацію міжнародних конфліктів (наприклад, збройний конфлікт навколо статусу Косово), Європейський Союз тримався за стратегію «розумної сили», позиціонуючи себе як постмодерний інтеграційний проект, який будь-якою ціною уникає силового способу вирішення проблем [3, s. 74]. Ключову роль у захисті країн Євросоюзу продовжує відігравати Північноатлантичний альянс, як трансатлантичний міст між ЄС і США. Г.-Г. Ерхард проаналізував відмінності між країнами Євросоюзу щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки до історичного розширення 2004 року. На його думку, ключові проблеми полягали у відмінностях між країнами ЄС, які є членами НАТО, та нейтральними країнами-членами ЄС [4, s. 82]. С. Фрідріх дослідив китайські уявлення про роль Європейського Союзу у світовій політиці. На відміну від РФ, Китай мотивував Євросоюз до продовження політики лібералізації в сфері торгівлі, адже це відповідає китайським глобальним інтересам. Водночас Пекін так само як Москва розраховує на загострення протиріч між ЄС і США [5, s. 179]. Після розширення ЄС 2004 р., коли новими членами Євросоюзу стали відразу десять нових держав, М. Кунде звернув увагу на максимальне ускладнення процесу погодження спільних інтересів у сфері зовнішньої політики. Адже нові держави-члени ЄС із Центральної Європи більш «проамериканські», аніж ФРН і Франція [6, s. 52]. Г. Мюллер-Брандек висвітлює відмінності між країнами «Вишеградського блоку», країнами Балтії та Німеччиною і Францією щодо пріоритетів спільної зовнішньої політики Євросоюзу [7, p. 17]. Е. Мюллер і П. Шнайдер дослідили ступінь ефективності дій Євросоюзу у союзі зі США у глобальній війні проти тероризму. На думку цих авторів, США діють краще за ЄС, адже американська «жорстка сила»

дієвіша за європейську [8, s. 184]. К. Сміт пояснила цей феномен помітним інфантилізмом щодо готовності застосовувати силу в міжнародних відносинах [9, p. 33]. Ф. Тер вважає, що російська агресія проти України 2014 р. має активізувати процес формування та реалізації спільної зовнішньої політики Євросоюзу [10, s. 129].

Наприкінці 2010-х років Євросоюз на українському напрямку віддав ініціативу Великій Британії і США. 15 червня 2021 року британський прем'єр-міністр Б. Джонсон і американський президент Дж. Байден підписали «Нову Атлантичну хартію», наголосивши, що сповідують ті самі демократичні цінності, як і у 1941 році. Захист демократії, колективна безпека, формування стабільної глобальної торговельної системи, протидія кібернетичним атакам, зміні клімату, збереження біологічного різноманіття, протидія пандемії коронавірусу та відновлення економіки. Після початку російської гібридної агресії проти України саме Лондон і Вашингтон є найбільшими спонсорами військово-технічної і консультативної допомоги Києву. 1 червня 2019 року конгрес США прийняв рішення про розширення військово-політичної і військово-технічної співпраці з Україною. Фактично мова йшла про допомогу Україні у досягненні стандартів НАТО без формального набуття плану дій щодо членства. Російський президент називав це початком військового освоєння території України. Здавалось, що російська стратегія протидії українсько-британсько-американській співпраці реалізується шляхом створення нових військових баз по периметру кордону з Україною, частішого проведення військових навчань, розбудови військової інфраструктури на території Білорусі, посиленої мілітаризації анексованого Криму. Насправді Кремль пішов на сценарій ескалації та прямої масштабної інтервенції на територію всієї України.

Ескалація російської збройної агресії проти України після 24 лютого 2022 р. обумовила зміну позиції країн Європейського Союзу щодо ролі України в процесі захисту демократії та європейських цінностей від тоталітаризму. 28 лютого 2022 р. президент України В. Зеленський, спікер парламенту Р. Стефанчук, прем'єр-міністр Д. Шмигаль підписали заявку про вступ до Європейського Союзу на особливих умовах. У червні 2022 р. Україна отримала статус кандидата на вступ до Євросоюзу. Станом на той час 26 країн-членів Євросоюзу (за винятком Угорщини) постачали зброю Україні та запровадили торговельно-економічні, фінансові, персональні санкції проти РФ. Відповідно РФ оголосила всі ці країни недружніми. Нейтральні країни ЄС, такі як Фінляндія і Швеція, реагуючи на російську війну проти України, подали заявки на вступ у НАТО. Особлива консолідуюча роль у альянсі досі належить США.

Після перемоги у травні 2022 р. на президентських виборах у Франції Е. Макрона активізувалися міжурядові переговори щодо реформування Євросоюзу. Серед пропозицій, які розглядаються є створення «Об'єднаних

збройних сил» Євросоюзу та посилення транснаціональних підрозділів. Наразі Євросоюз не має стратегічної мети цілком замінити НАТО в ролі головного гаранта європейської безпеки. Натомість РФ має стратегічну мету розколоти ЄС і НАТО зсередини та послабити євроатлантичну оборону. Тому Європейський Союз в євроатлантичній системі безпеки виконує функцію європейського флангу НАТО. Символом цього можна вважати зустріч міністрів оборони країн НАТО і ЄС 27 квітня 2022 р. на німецькій військовій базі «Рамштайн», де були прийняті історичні рішення про перехід збройних сил України на стандарти НАТО.

Німецьке суспільство і еліти були шоковані масштабною агресією РФ проти України, тим паче, що до 24 лютого 2022 р. канцлер О. Шольц і міністр закордонних справ А. Бербок докладали максимум зусиль, аби запобігти такому розвитку подій. Але, попри «особливі» німецько-російські відносини, РФ не дослухалася до німецьких аргументів. Німецьке суспільство не хотіло поразки України, але й боялось поразки РФ та надмірного у такому разі посилення Китаю.

Російський розрахунок був на об'єктивне зацікавлення ФРН в дешевих російських ресурсах та на суб'єктивний вплив «розуміючих Путіна» на прийняття рішень у Берліні. Кремль не сподівався на християнських демократів, особливо коли їхнім лідером став Ф. Мерц. Натомість соціал-демократи вважаються історично ностальгійно-проросійськими. Тим дивніше для РФ була позиція канцлера О. Шольца щодо підтримки України. Але Кремль не полишає спроб посіяти розкол в соціал-демократичній партії щодо оцінки перспектив мирних переговорів та умов завершення війни. Суспільно-політичні дискусії у ФРН також зважають на той факт, що за останні три десятиліття бундесвер не був перетворений на сучасну професійну армію. Більша частина конвенційних озброєнь йшла на світовий ринок зброї, а не на модернізацію бундесверу. З точки зору внутрішньої безпеки німці стурбовані ризиком сутічок російських мігрантів, які давно мешкають у ФРН із біженцями з України (попри те, що більшість серед них становлять жінки і діти).

Німеччина впродовж 2022 р. головувала у «великій сімці» та анонсувала допомогу Україні у відновленні економіки. Але розпочати цей процес навряд чи можливо до завершення бойових дій, що стає додатковим аргументом на користь припинення війни. Відкритим є питання, чи готові німці забезпечити правові процедури заради направлення арештованих російських авуарів на користь України.

В німецькому суспільстві, просякнутого ідеалами пацифізму, існують страхи ескалації російсько-української війни та її виходу на ширші рубежі. Попри це, в бундестазі залишається відносно стабільною ідея підтримки України. Правляча коаліція (соціал-демократи, зелені, вільні демократи)

обережно ставиться до збільшення обсягів постачання важких озброєнь Україні. Склади Бундесверу у цьому сенсі не безмежні. Ідеологічні антиподи «Альтернатива для Німеччини» і «Ліва партія» критикують за допомогу Україні як правлячу коаліцію, так і правоцентристську опозицію (християнські демократи і християнсько-соціальний союз). Загалом «Альтернатива для Німеччини» і «Ліва партія» покривають весь право-лівий спектр передусім німецьких антиглобалістів, які «індоктриновані» путінізмом. Посилення їхніх позицій залежить від спроможності федерального уряду та земельних урядів взимку 2022-2023 років зберегти соціально-політичну стабільність. Передумови для цього наявні. Але треба мати на увазі, що РФ неодмінно використовуватиме будь-які похибки, так само як втому від інфляції, невизначеність зі стратегію перемоги України над РФ у війні. Російський розрахунок також ґрунтується на зміні політики США після проміжних виборів до конгресу 8 листопада 2022 р. Існували ризики того, що республіканці вдадуться до тактики «шатдауну», тобто зупинки бюджетного фінансування державних витрат США, це може надихнути радикальну німецьку опозицію на критику дій федерального уряду щодо «безкінечної» підтримки України. Німецький інформаційний наратив працює на попередження такому розвитку подій у ФРН. Тут навряд чи ефективною буде тактика «вимагати від Німеччини неможливого». Варто вітати німецькі зусилля щодо консолідації позиції країн-членів Євросоюзу у продовженні підтримки України та щодо готовності ФРН очолити реалізацію європейського плану післявоєнної відбудови економіки та інфраструктури України. Після 24 лютого 2022 р. Берлін і Париж погодили санкції ЄС проти РФ. Кремль розраховував на протиріччя між Францією і Німеччиною. Наприклад, Франція найбільший виробник атомної енергії в Європі. Німеччина донедавна згортала власну атомну енергетику. Франція домоглася визнання Євросоюзом атомної енергетики екологічно чистою, що викликало роздратування німецької партії зелених.

Суперечливим є питання готовності перейти до скасування права вето в процесі прийняття рішень в Євросоюзі. Вихід Британії залишив надто глибоку рану в ЄС. Британія вибудовує власну сферу впливів у ЄС, інтенсифікуючи відносини з Польщею, Естонією, Латвією та Литвою. Правий переворот у Швеції та Італії, особлива «проросійська позиція» Угорщини, претензії Польщі на репарації від Німеччини максимально ускладнюються процес прийняття рішень у ЄС. Найближчим випробуванням вважалася здатність ЄС забезпечити солідарний підхід щодо енергетичної безпеки взимку 2022-2023 рр.

Найбільш бажаним для РФ вважався розкол між Німеччиною і Францією щодо стратегії розвитку ЄС. В цьому контексті беруться до уваги розбіжності щодо темпів прийняття до ЄС країн Західних Балкан, щодо позиції Сербії у питанні визнання незалежності Косово, щодо розморожування переговорів про

вступ Туреччини до Євросоюзу. Розбіжності між Німеччиною і Францією можуть бути особливо небезпечними для найближчого майбутнього Євросоюзу. Суть суперечок стосується використання спільного «антиковідного» фонду Євросоюзу, який збільшив інфляційний тиск на спільну європейську грошову одиницю «євро». Активна фаза російської війни проти України з 24 лютого 2022 р. радикально посилила тиск на економіку ЄС. Суттєво збільшується обсяг державного боргу. Європейський центральний банк, який упродовж вересня-жовтня 2022 р. значно збільшив облікову ставку по кредитах у євро, наляканий перспективою стагфляції (одночасної інфляції і падіння темпів розвитку економіки), не може схилити національні уряди країн-членів ЄС до більш скоординованої економічної політики. Країни «Вишеградського блоку» (тільки Словаччина замінила національну валюту на євро) – Польща, Угорщина, Чехія, а також Естонія, Латвія, Литва, натякають на готовність більше орієнтуватись на Лондон і Вашингтон, а не на Брюссель, Париж і Берлін. При цьому Польща та Угорщина перебувають у правовому конфлікті з Євросоюзом щодо специфіки розуміння національних форм правової держави. Право-популістські форми європейського скептицизму представлені на політичній палітрі після перемоги правих партій у Швеції та Італії. Хронічна внутрішньополітична нестабільність зберігається у Болгарії та Румунії. Проблеми Західних Балкан органічно доповнюються грецько-турецькими протиріччями. Причому навіть спільними зусиллями німецької і французької дипломатії не завжди вдається нейтралізувати грецько-турецькі територіальні суперечності, включаючи проблему Кіпру та претензії на острови в Егейському морі.

Ці протиріччя намагається використати РФ. Функціонально їхні можливості обмежені бойкотом російських ЗМІ в більшості європейських країн та практикою оголошення російських «дипломатів» персонами нон-грата в багатьох європейських столицях. Тому тактика Кремля ґрунтується на просуванні своїх інформаційних наративів опосередковано через соціальні мережі (лідерів думок російських громад у відповідних країнах), що фрагментує аудиторію як об'єкт пропаганди. Поки що російські пропагандистські установки не працюють на значну частину європейської громадської думки, до тих пір, коли наявні протиріччя ще не вступили у зв'язок у одній системі координат. Тобто російська пропаганда залишається неефективною, поки криза процесу європейської інтеграції не набула системних ознак. Досі криза має характерні ознаки у окремих кластерах (одним із її проявів вважається російська збройна агресія проти України) та опосередковано впливає на систему Євросоюзу.

До 24 лютого 2022 р. Франція позиціонувала себе найближчим європейським партнером РФ. У 2014 р. після анексії Криму тільки потужний

тиск з боку США і НАТО зупинив реалізацію угоди про продаж РФ французьких військових кораблів типу «Містраль». Впродовж першого президентського терміну Е. Макрон з 2017 р. намагався вибудовувати персональні відносини з Путіним, спробувавши використати цю комунікацію на початку 2022 р., залагоджуючи ультиматум РФ на адресу НАТО. Тоді ця активність розглядалась як прагматичний «миротворчий» курс напередодні французьких президентських виборів у травні 2022 року.

Водночас з 2020 р. у французько-російських відносинах актуалізувалась подразлива тема російської активності у франкомовній Африці. Російська приватна військова «компанія Вагнера» (як неофіційне формування під контролем головного розвідувального управління генштабу РФ) витіснила французький іноземний легіон із Центральноафриканської республіки, Малі та Чаду. Зважаючи на це, симпатії до РФ навіть з боку французьких правих консерваторів девальвувались.

Опонентка і конкурентка Е. Макрона М. Ле Пен позиціонувала себе як ідеологічно близький до путінського радикального консерватизму політик. Але під час виборчої кампанії вона дистанціювалась від кремля, який внаслідок агресії проти України став надто токсичним. Утім, такі ідеологічні похибки помітно послабили шанси Ле Пен на перемогу. Це також стало уроком для французьких ультраправих.

До кінця червня 2022 р. Франція скептично ставилась до ідеї надання Україні статусу країни кандидата на вступ у Європейський Союз. Однак така позиція, зважаючи на реальний захист в Україні демократичних європейських цінностей, не мала морального виправдання.

На відміну від Німеччини (з урахуванням позиції партії зелених і вільних демократів), у Франції немає політичної партії, яка б відкрито і послідовно захищала курс на надання допомоги Україні до перемоги над путінською РФ. Влітку 2022 р. Макрон втратив абсолютну більшість у парламенті. У другому турі президентська коаліція «Разом» загалом отримала 38,6% голосів. Ліва опозиція «Новий народний екологічний і соціальний союз» Ж.-Л. Меланшона здобула 31,6%, а «Національне об'єднання» М. Ле Пен отримало 17,3% голосів. Виборці були невдоволені енергетичними та пенсійними проблемами. Макрону фактично довелося створювати коаліцію з голлістами (республіканська партія). Мінлива коаліція ускладнила процес взаємодії з Німеччиною в Євросоюзі. Голлісти вважають, що німці недостатньо враховують французькі економічні інтереси. Наприклад, на початку листопада 2022 р. пропонувався спільний візит від імені ЄС лідерів Франції і ФРН до Пекіну, але зрештою там побував особисто канцлер О. Шольц. За цих обставин велика регіональна війна на Сході Європи дратує французьких виборців, які не розуміють, чому з РФ більше неможливо вести «бізнес як завжди», як це було до війни. Франція бере участь

у військово-технічній допомозі країн НАТО для захисту України. При цьому російсько-українська війна суттєво змінила структуру світового ринку озброєнь. Російська зброя помітно поступається місцем західній на ключових його сегментах. З огляду на це французький оборонний комплекс зацікавлений у тому, аби захопити найбільш ласі шматки ринку озброєнь, аніж постачати її задарма.

Російська дипломатія намагається сприяти поглибленню французько-німецьких протиріч, які мають максимально ускладнити процес спільної політики ЄС щодо російської агресії проти України. Російська пропаганда презентує французьких і німецьких політиків як «виконавців волі США». Тому бажана для Путіна «велика угода» щодо гіпотетичного поділу сфер впливу в Східній Європі, на думку російського керівництва, більше залежала від Вашингтона, ніж від Парижа і Берліна. Водночас російська пропаганда проводить спеціальні інформаційні операції з метою дискредитації політики постачання західної зброї Україні. Е. Макрон у жовтні 2022 р. відвідав Ватикан, де вітав зусилля Папи Римського Франциска щодо інспірування переговорного процесу між РФ і Україною. Опосередковано цю ідею підтримала нова прем'єр-міністр Італії Дж. Меллоні. Користуючись цією тенденцією, РФ намагатиметься застосувати всі важелі впливу (інформаційні, енергетичні, військово-технічні на фронтах в Україні), аби грати на нервах втомлених війною європейців.

Яскравий приклад цього становить Австрія. Потенціал російського впливу на австрійську політику визначається специфікою австрійської банківської системи. Після 1991 року австрійські банки стали тихою гаванню для російських олігархічних капіталів. Такий стан справ відкривав широкі можливості для підкupu австрійських політиків головним чином ультраправого спрямування. Але не тільки їх. У 2021 р. закінчилась політична кар'єра наймолодшого австрійського канцлера С. Курца, який намагався вгамувати скандал з приводу спроби російського капіталу купити австрійські засоби масової інформації. Цьому запобігли працюючі механізми демократичного контролю та політичної конкуренції. Це відрізняє Австрію від Угорщини, де авторитарний режим деградує багатопартійної демократії створив умови для більш послідовної орієнтації на РФ. Австрія намагається всидіти на двох стільцях – бути частиною Євросоюзу і не спалювати мостів контактів з РФ. Таку політику віддзеркалюють домінуючі суспільно-політичні настрої в Австрії. Провідні політичні сили країни (Австрійська народна партія, Соціал-демократична партія Австрії) культивують ідею, що послідовний нейтралітет є передумовою миру і добробуту австрійського суспільства. Опозиційну точку зору до початку 2000-х років намагалася презентувати «Австрійська партія свободи». Вона намагалася трансформувати австрійський нейтралітет у європейський скептицизм, антидемократизм і антиамериканізм. Путін

послідовно «підкормлював» активістів і провідних політиків цієї партії, вибудовуючи на їх фундаменті мережу російського впливу в Австрії. У 2014 році, після анексії Криму, РФ нагадувала Австрії, що частина території України до 1918 року входила до складу австрійської імперії. Австрійцям нав'язували ностальгію по імперії, аби вони краще розуміли російські імперські травми. Але вибудувати в австрійському суспільстві цей імперський ресентимент (войовничу ностальгію) не вдалося. Брутальність порушення РФ норм міжнародного права не залишила австрійській політичній еліті поля для маневру.

27 лютого 2022 року Австрія приєдналася до режиму санкцій, які Євросоюз запровадив проти РФ. На початку квітня Австрія оголосила персонами нон-грата чотирьох російських дипломатів, які надто активно намагалися впливати на формування австрійської політики. 9 квітня 2022 р. канцлер К. Нехаммер відвідав Київ у спробі посередництва в конфлікті. Коментуючи переговори у Москві, які відбулися 11 квітня, К. Нехаммер відзначив, що це не був «дружній візит» й назвав переговори з В. Путіним «жорсткими й відвертими». Після цього Австрія відмовилася від імпорту російської нафти, замінивши її казахською. Водночас МЗС Австрії висловлювало сумніви щодо надання Україні статусу країни кандидата на вступ в ЄС. Попри це, 27 квітня австрійське посольство повернулось у Київ. Посилаючись на свій нейтральний статус, Австрія обмежилася постачанням Україні касок і бронежилетів. На відміну від Швеції і Фінляндії, які подали заявки на вступ у НАТО, Австрія заявила про неможливість перегляду свого нейтралітету.

Висновки.

Європейський Союз критично поставився до анексії Криму (березень 2014 р.) та початку російської «гібридної війни» проти України. Але на той час у країнах ЄС домінував розрахунок політичних еліт на те, що можливо замирить РФ, навіть ціною поступок з боку України – за рахунок її суверенітету і територіальної цілісності. Здавалося, що на це працюють і так звані «Мінські угоди». Переконати європейські еліти у зворотному не змогло навіть російське втручання в президентські вибори в США 2016 р. та в інформаційну кампанію напередодні британського референдуму щодо виходу з ЄС у 2016 р. РФ послідовно переходила «червоні лінії», доки не зробила помилку, вирішивши, що ЄС «дозрів» до російської спроби змінити владу в Україні та позбавити її суверенітету.

Кремль розраховував на свою «п'яту колону» в країнах Євросоюзу. Однак виправдала ці сподівання тільки Угорщина. При цьому в питанні допомоги захисту України Євросоюз відмовився від принципу вето. Своєю

чергою це зумовило невдачу спроб Угорщини заблокувати виділення макрофінансової кредитної допомоги ЄС Україні.

Найбільш радикальними прихильниками України в ЄС залишаються країни Балтії та країни «Вишеградського блоку» (за винятком Угорщини).

Російська агресія підштовхнула Швецію і Фінляндію переглянути свою традиційну нейтральну політику та максимально наблизитись до вступу в НАТО. Євросоюз у жовтні 2022 р., знову без участі Угорщини, започаткував тренувальну військову місію для Збройних сил України. У підсумку російська агресія проти України, замість розколу Євросоюзу, сприяла консолідації спільної зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Союзу. Однак це не означає, що РФ припинить чинити тиск на «слабкі ланки» в системі ЄС.

Список використаних джерел і літератури:

1. Bastian K. Die Europäische Union und Russland: Multilaterale und bilaterale Dimensionen in der europäischen Außenpolitik. Wiesbaden : VS Verlag. 2006. 300 s.
2. Becker-Döring C. Die Außenbeziehungen der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl von 1952-1960. Die Anfänge einer europäischen Außenpolitik? Stuttgart : Frank Steiner Verlag, 2003. 387 s.
3. Czempiel E.-O. Kluge Macht. Außenpolitik für das 21. Jahrhundert. München : Verlag C.H.Beck, 1999. 274 s.
4. Ehrhard H.-G. Die Europäische Sicherheits- und Verteidigungspolitik. Positionen, Perception, Probleme, Perspektiven. Baden-Baden : Nomos Verlag, 2002. 302 s.
5. Friedrich S. China und die Europäische Union. Europas Weltpolitische Rolle aus chinesischer Sicht. Hamburg : Mitteilungen des Instituts für Asienkunde, 2000. 279 s.
6. Kunde M. Der Präventive Krieg. Frankfurt-am-Main : Verlag Peter Lang, 2007. 252 s.
7. Müller-Brandeck G. (Hrsg). The Future of the European Foreign, Security and Defense Policy after Enlargement. Baden-Baden : Nomos, 2006. 174 s.
8. Müller E., Schneider P. Die Europäische Union im Kampf gegen den Terrorismus: Sicherheit oder Freiheit? München: Nomos, 2006. 384 s.
9. Smith K. European Union Foreign Policy in a Changing World. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2014. 320 p.
10. Ther P. Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Berlin: Suhrkamp, 2014. 400 s.
11. Wallerstein I. The Decline of American Power. The U.S. in a Chaotic World. New York : Simon&Shuster, 2003. 350 p.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ УРЯДІВ АНГЕЛИ МЕРКЕЛЬ

Стаття присвячена еволюції зовнішньополітичних стратегій урядів ФРН під проводом А. Меркель. Аргументовано, що хоча ФРН і надалі обмежує свої лідерські амбіції в Європі переважно економічною сферою, прагне узгоджувати політичні й політико-економічні підходи з Францією, продовжує значною мірою підпорядковувати свою політику у політичній та військовій сферах США як основному гаранту безпеки країни, вона почала реалізацію стратегії глобального позиціонування, заснованого на економічній та політичній присутності в найбільш важливих у стратегічному відношенні регіонах світу.

Ключові слова: Німеччина, Європейський Союз, Україна, Росія, зовнішньополітична стратегія, Мінські домовленості.

Kryvonos R.A. Foreign policy strategies of Angela Merkel's governments.

The paper is devoted to the evolution of the foreign policy strategies of the FRG governments under A. Merkel's leadership. It is argued that though Germany continues to restrain its leadership ambitions in Europe mainly to the economic sphere, seeks to coordinate its political and politico-economic approaches with France, and continues to subordinate its policy in the political and military spheres to the USA as the main guarantor of the country's security, the German authorities began the implementation of a global positioning strategy based on the economic and political presence in the most strategically important regions of the world.

Keywords: Germany, European Union, Ukraine, Russia, foreign policy strategy, Minsk agreements.

Парламентські та земельні вибори у ФРН 2021 р. призвели до завершення 16-річного правління німецького канцлера Ангели Меркель (2005-2021 рр.), ставши стимулом до принципових змін у внутрішній та зовнішній політиці Німеччини.

Метою дослідження є наукове осмислення еволюції зовнішньополітичних стратегій урядів А. Меркель. Поставлена мета передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань, включаючи: 1) аналіз у хронологічному порядку зовнішньополітичних стратегій і концепцій німецьких урядів, очолюваних А. Меркель – першою в німецькій історії жінкою на посаді федерального канцлера; 2) з'ясування, якою мірою обрані стратегії були

реалізовані в практичній політиці, та що завадило їх практичному втіленню в життя; 3) виявлення змін у зовнішньополітичних підходах ФРН за час правління А. Меркель та з'ясування їхніх причин.

Аналіз широкого спектра джерел та праць попередників (українських [1–4] та іноземних [5–12]) дозволяє зробити висновок, що, хоча зовнішня політика урядів А. Меркель знаходиться в центрі постійної уваги дослідників, проте обрана нами тема еволюції її зовнішньополітичних підходів потребує подальшого аналізу, узагальнення й систематизації.

Прихід лідерки християнських демократів Ангели Меркель, яка особистісно сформувалася в колишній НДР, на посаду федерального канцлера після дострокових парламентських виборів 18 вересня 2005 р. ознаменував початок нового періоду як у внутрішній, так і у зовнішній політиці держави [13]. Нова канцлер, очоливши уряд «великої коаліції» у складі Християнсько-демократичного союзу (ХДС), баварського Християнсько-соціального союзу (ХСС) та Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), традиційно спиралася у своїй зовнішній політиці на *Коаліційну угоду* обох політичних сил, що отримала назву «*Спільно для Німеччини – з мужністю і людяністю*» [14]. Угода передбачала відновлення тіснішої співпраці зі США, особливо в питаннях безпеки та оборони; посилення ролі НАТО як «центрального місця трансатлантичного безпекового діалогу»; розбудову передбаченої *Європейською стратегією безпеки 2003 р.* [15] Європейської безпекової і оборонної політики в рамках ЄС, уникаючи її конкуренції з трансатлантичним партнерством «і непотрібного й витратного дублювання НАТО»; збереження на усіх рівнях активної взаємодії з Французькою Республікою; подальшу підтримку й допомогу країнам Центральної Європи і Балтії, особливо тим, що приєдналися до ЄС і НАТО. Прийняття балканських країн до НАТО розглядалося засобом поступового створення на Балканському півострові системи колективної безпеки. «Стратегічні відносини» з Росією мали тепер будуватися в такий спосіб, щоб це не завдавало шкоди Польщі і державам Балтії. Вперше в коаліційній угоді німецького уряду була згадана Україна. Угода передбачала підтримку демократичних і економічних реформ в Україні й Молдові, а також поглиблення і посилення їхніх відносин з ЄС.

Реалізуючи ці плани, уряд А. Меркель активно сприяв посиленню трансатлантичної співпраці протягом німецького головування в ЄС та у групі G8. У той же час, через непопулярність у німецькому суспільстві, А. Меркель так і не наважилася направити німецькі військові підрозділи до Іраку [16]. Водночас А. Меркель цілковито підтримувала запропоновані США жорсткі дипломатичні заходи та санкції щодо Ірану з метою змусити його відмовитися від ядерної програми. У відносинах зі США уряд А. Меркель активно просував ідею того, що трансатлантичне партнерство в сфері безпеки і оборони має бути

доповнене створенням трансатлантичної зони вільної торгівлі (TAFTA). У 2009 р. за німецької підтримки до НАТО приєдналися Албанія і Хорватія, 2016 р. – Чорногорія, що дозволило вивести на практичний рівень реалізацію німецького плану формування системи колективної безпеки на Балканах.

Свідченням практичного втілення в життя нових підходів щодо ЄС стало здійснене з подачі Німеччини значне збільшення його бюджету на 2007-2013 рр., яке дозволило зберегти суттєві обсяги фінансової допомоги новим членам та біднішим країнам Євросоюзу. При цьому ФРН тиснула на слабкі країни зони євро, змушуючи їх здійснювати непопулярні реформи та поступатися частиною свого суверенітету в економічній сфері органам Європейського Союзу [17]. У 2007 р. до ЄС було прийнято Болгарію і Румунію. У 2009 р. за підтримки німецької дипломатії було запропоновано проект «Східного партнерства» для пострадянських країн, який урівнював у статусі ті країни, які прагнули поглиблення європейської інтеграції (Грузія, Молдова, Україна), і ті, які не бажали йти цим шляхом (Азербайджан, Білорусь, Вірменія).

У 2012 р., федеральний уряд оприлюднив нову зовнішньополітичну стратегію «*Сприяти глобалізації – розвивати партнерство – розділяти відповідальність*» [18]. Вона передбачала посилену орієнтацію на просування економічних інтересів ФРН у глобалізованому світі в умовах економічної кризи та спровокованої нею кризи єврозони, зокрема й пошук задля цього нових партнерів і ринків. В рамках цієї стратегії Німеччина мала не обмежувати свою дипломатію і міжнародну співпрацю лише країнами ЄС, НАТО та G8. Особливу увагу німецький уряд мав почати приділяти перспективним партнерам, особливо серед т. зв. «висхідних держав», тобто країн, які «вирізняються у своїх регіонах економічним потенціалом і мають амбіції домінувати в регіональній політиці», але з якими ФРН не співпрацює в рамках ЄС, G8 чи НАТО. Ключовою метою мало стати відкриття їхніх ринків для експорту німецької продукції та послуг.

З приходом до влади урядів А. Меркель відносини з Росією втратили колишню приязнь і почали характеризуватися лише як просто «дружні» і «партнерські». Остаточним поштовхом для відмови від напрацьованої в період Г. Шредера стратегії «нової східної політики» щодо Росії [19, 20], вже сама назва якої свідчила про її подібність до стратегії, яку використовував уряд канцлера В. Брандта для розбудови відносин з країнами радянського блоку наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр., стала російська агресія проти Грузії влітку 2008 р. Під час російсько-грузинської війни Німеччина закликала до припинення вогню та підтримала т. зв. «План Саркозі» [21] із завершення військових дій, який уникав акцентування уваги на країні-агресорі, але засудила визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії [22]. З

2009 р. Німеччина стала послідовно виступати за розширення політичного та економічного співробітництва з Грузією в рамках реалізації програми «Східне партнерство». Восени 2008 р. міністр закордонних справ ФРН, соціал-демократ Ф.-В. Штайнмайер, оприлюднив стратегію «Партнерство для модернізації» у відносинах з Росією [23]. Ця стратегія, яка вступила в дію з 2010 р., мала поживавити двосторонні зв'язки та надати нові імпульси для розвитку двосторонньої взаємодії. Пізніше німецькі підходи лягли в основу однойменної ініціативи Європейського Союзу, започаткованої під час саміту в Ростові-на-Дону наприкінці травня – на початку червня 2010 р. [24].

Після приходу до влади після чергових парламентських виборів 2009 р. другого уряду А. Меркель, що складався з християнських і вільних демократів, стратегія зовнішньої політики ФРН зазнала подальших змін. У *Коаліційній угоді «Зростання. Освіта. Згуртованість»* [25] йшлося про подальшу розбудову співпраці зі США, які отримали визначення «важливого союзника поза межами ЄС», але при цьому ставилася вимога виведення американської ядерної зброї з території ФРН.

Починаючи з 2010 р., ЄС у цілому і ФРН як найпотужніша держава Євросоюзу зіштовхнулися з наслідками т. зв. європейської боргової кризи, яка спочатку розповсюдилася серед економічно слабких країн, що, проте, належали до зони євро, й охопила Грецію, Ірландію, Італію, Іспанію та Португалію, а потім перекинулася й на інші країни ЄС, у т. ч. ті, які залишили в обігу власні національні валюти. За підтримки ФРН у травні 2010 р. Рада ЄС на рівні міністрів фінансів схвалила рішення про формування Європейського фонду фінансової стабільності [26]. Одночасно були досягнуті домовленості з МВФ про кредити для Греції, Ірландії та Португалії. У жовтні 2011 р. на саміті ЄС за підтримки німецького уряду було схвалено пакет заходів з метою зупинення стрімкого зростання державних боргів країн-членів ЄС. Було також прийнято рішення про списання половини грецьких боргів. При цьому, у серпні 2015 р., А. Меркель, використовуючи механізми ЄС, змусила грецький уряд А. Ципраса, попри невдоволення суспільства, погодитися з планом економічної допомоги Греції з боку ЄС та МВФ в обмін на проведення подальших реформ та жорсткі заходи економії. А в червні 2018 р., міністри фінансів країн ЄС оголосили про завершення європейської боргової кризи у зв'язку з виходом Греції як останньої з вражених нею держав із програм європейської фінансової допомоги [27]. Це засвідчило правильність жорстких, але ефективних німецьких підходів. У 2013 р. за підтримки з німецького боку, до ЄС увійшла Хорватія.

Після формування 2009 р. урядової коаліції без участі традиційно проросійськи налаштованих соціал-демократів, у німецько-російських відносинах відбулося подальше охолодження. Паралельно розпочався процес

німецько-українського зближення, який проявився насамперед у підтримці євроінтеграційних планів України. Саме після російсько-грузинського конфлікту в ході саміту ЄС–Україна у французькому Евіані [28] у вересні 2008 р. за активної підтримки Німеччини було розпочато переговори щодо підписання посиленої угоди між Україною та ЄС і досягнуто компромісне рішення щодо її назви як «Угоди про асоціацію». З подачі ФРН після довгих дискусій і тривалого переговорного процесу 2013 р. ЄС врешті-решт погодився укласти з Грузією, Молдовою і Україною угоди про асоціацію, які передбачають для них «поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі» й безвізовий режим для їхніх громадян, але не містять положень про перспективу членства в Євросоюзі. Очікувалося, що така угода з Україною буде започаткована на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. Як відомо, відмова українського президента В. Януковича підписати угоду спровокувала в Україні початок Євромайдану та «Революції гідності».

Після виборів 2013 р., оскільки Вільна демократична партія (ВДП) не змогла подолати виборчий бар'єр і не потрапила до Бундестагу, християнські демократи були змушені знову повернутися до співпраці з соціал-демократами й сформувати черговий уряд «великої коаліції». *Коаліційна угода «Формувати майбутнє Німеччини»* [29] передбачала поглиблення інтеграції в рамках Європейського Союзу і його подальшу інституційну розбудову, зокрема посилення ролі Європарламенту та запровадження єдиного для всіх держав-членів «європейського виборчого права» для його обрання, розширення спільних політик, реформу Економічного і валютного союзу щодо посилення контролю за бюджетними витратами у боротьбі з наслідками світової економічної кризи 2008 р. тощо.

Анексія Криму 20 лютого 2014 р. та подальша неоголошена російська агресія проти України були сприйняті Німеччиною як загроза тій системі військових союзів і регіональних об'єднань, яка була наполегливо вибудована німецькими політиками з початку 1950-х рр. і найоптимальнішим чином забезпечувала реалізацію геополітичних і геоекономічних інтересів країни. Незаконне порушення Росією міжнародно визнаних кордонів України німецьке керівництво назвало «одним із величезних викликів сучасності» [30].

Дотримуючись принципів збереження суверенітету та територіальної цілісності України, уряд ФРН засудив російську анексію Криму та агресію проти України. ФРН відмовилася визнати входження Криму до складу Російської Федерації і, як неодноразово підкреслювали її повноважні представники, не зробить цього у майбутньому [31, 32, с. 423].

Свідченням розширення участі ФРН у врегулюванні питань європейської безпеки стало ініціювання нею разом із Францією 4 червня 2014 р., під час відзначення 70-ї річниці висадки союзних військ в Нормандії, т. зв.

«нормандського формату» переговорів представників Німеччини, Франції, України та Росії щодо шляхів припинення російської агресії на сході України. На тому етапі «нормандський формат» ставив за мету відновлення діалогу між Росією та Україною. На початку вересня 2014 р. переговори в «нормандському форматі» сприяли укладенню домовленостей про припинення вогню на Донбасі в формі т. зв. перших Мінських угод (пакет «Мінськ-1») [33]. У лютому 2015 р., в ході чергового російського наступу в ході переговорів у Мінську в рамках «нормандського формату» була укладена проміжна угода про засади врегулювання конфлікту (т. зв. «Мінськ-2») [34, 35]. Очікувалося, що нова угода сприятиме безпековому діалогу між Україною та Росією в умовах «заморожування» політичних контактів.

Німецька протидія агресії виявилася для росіян неочікуваною, оскільки Росія послідовно намагалася перетворити Німеччину на центр свого впливу в Західній Європі, надаючи преференції німецькому бізнесу та залучаючи німецьких політиків до власних проєктів. Попри все, Німеччина взяла на себе ініціативу очільника зусиль країн Західної Європи з припинення російської агресії. Саме за наполяганням ФРН на засіданні Європейської Ради 17 квітня 2014 р. було схвалено рішення про запровадження трьох рівнів санкцій проти Російської Федерації [36]. Завдяки позиції Німеччини як найпотужнішого європейського споживача російських енергоносіїв «Газпром» призупинив будівництво газопроводу «Південний потік» [37, 38].

Проте, у зв'язку з тим, що до 2035 р. країна планувала завершити «вихід із атомної енергетики», Німеччина розраховувала на безперебійні поставки російського газу для теплових електростанцій. Через це її уряд послідовно підтримував побудову газопроводу «Північний потік-2», що виглядало як потурання російській агресії й призводило до загострення відносин зі США, які пропонували ФРН купувати їхній скраплений газ. Тоді ж стратегічне значення мала концептуальна зміна підходу до Росії та визначення її як загрози європейській безпеці. Такий підхід був відображений у черговій «Білій книзі з оборони», оприлюдненій 2016 р. [39].

Після виборів 2017 р. в умовах політичної кризи, пов'язаної з посиленням правого популізму, після тривалих переговорів було створено чергову «велику коаліцію» у складі ХДС/ХСС та СДПН, яку знову очолила А. Меркель. Цей уряд перебував при владі до парламентських виборів у вересні 2021 р. Коаліційна угода «Новий початок для Європи – нова динаміка для Німеччини – нова згуртованість для нашої країни» [40] підтвердив роль НАТО як «незмінного гаранта і фундамент» безпеки ФРН. Угода поставила ряд завдань, зокрема:

- продовження боротьби ФРН за місце постійного члена Ради Безпеки ООН для Німеччини чи для Європейського Союзу в цілому;

- сприяння розбудові «трансатлантичного партнерства» зі США та Канадою як «спільноти цінностей і інтересів»;
- подальше зміцнення інституцій Європейського Союзу, особливо в економічній і фінансовій сферах, та його взаємодії з НАТО в безпековій площині;
- активізацію політики щодо недопущення глобальних кліматичних змін.

Окрема частина угоди була присвячена Україні. Вона передбачала, що Німеччина «активно підтримуватиме Україну у відновленні повної територіальної цілісності, зміцненні стабільності й соціальному розвитку». ФРН висловлювала намір сприяти послідовному здійсненню в Україні реформ «з метою всебічної модернізації країни, особливо, боротьби з корупцією». Проте, виходячи з попереднього негативного досвіду співпраці з українськими державними органами, в угоді було прямо заявлено: «Ми надаватимемо наші фінансові трансферти лише за жорстких умов» [40].

Зовнішня політика ФРН зустрілася з черговими викликами після обрання Д. Трампа на посаду президента США в листопаді 2016 р. Американський лідер піддав ревізії самі засади американської політики щодо європейських країн-учасниць НАТО, які понад сімдесят років після закінчення Другої світової війни розглядалися усіма американськими адміністраціями як ключова опора Сполучених Штатів на континенті. Спочатку Д. Трамп в ультимативній, а подекуди й відверто грубій формі, вимагав збільшення всіма членами НАТО, у т. ч. і Німеччиною, військових витрат щонайменше до 2 % ВВП, що неодноразово ставило особисто А. Меркель у незручне становище [41, 42]. Апофеозом тиску з боку адміністрації Д. Трампа стало виведення з Німеччини дев'яти з половиною тисяч американських військовослужбовців (що становило майже чверть від загальної кількості військових США в Європі) [43].

Внаслідок збігу обставин уряд А. Меркель опинився у найгіршій ситуації за весь період її правління. Глобальна пандемія коронавірусу співпала з черговою фінансово-економічною кризою. Карантинні заходи призвели до втрати зорієнтованою на експорт німецькою економікою традиційної гнучкості та стабільності. Цьому сприяло зниження платоспроможного попиту на німецькі товари як у країнах ЄС, так і в решті держав світу. У таких обставинах А. Меркель була змушена «на ходу» розробляти нову політику в сфері безпеки та оборони.

Висновки.

1. Основними напрямками зовнішньої політики ФРН в період канцлерства А. Меркель були:

- гарантування безпеки держави шляхом участі в НАТО і Спільній політиці безпеки та оборони Європейського Союзу;

- забезпечення безперешкодного функціонування орієнтованої на експорт німецької економіки завдяки членству в ЄС і участі в його спільних політиках;
- підтримка трансформаційних процесів в країнах, які є сусідами Євросоюзу, й розбудова з ними тісної економічної співпраці в міру успішності здійснюваних там перетворень;
- боротьба з наслідками декількох фаз світової економічної кризи 2008-2018 рр.;
- забезпечення німецької економіки дешевими російськими енергоносіями, навіть в умовах підтримки санкцій проти цієї держави через анексію нею українського Криму та неоголошену інтервенцію на Донбасі, а також на пізнішому етапі – боротьба з наслідками пандемії Covid-19.

2. Аналіз документів, які виконують роль ідеологічної основи і національної зовнішньополітичної доктрини ФРН, дозволяє твердити, що в основу німецької зовнішньої політики в період канцлерства А. Меркель була покладена ідея про її вихід на глобальний рівень. Передбачалося, що ФРН повинна розширювати свою зовнішню присутність з метою реалізації власних інтересів в інших країнах світу. Було зроблено наголос на особливій підтримці німецького експорту в умовах зростаючої конкуренції у світовій економіці. В геополітичному плані Німеччина взяла курс на реалізацію стратегії глобального позиціонування, тобто, політичної та економічної присутності в найбільш стратегічно важливих регіонах світу і транспортних шляхах.

3. Водночас уряди А. Меркель декларували дотримання традиційних цінностей зовнішньої політики ФРН, напрацьованих у післявоєнний період, зокрема пріоритету економічних інтересів, пов'язаного з експортним характером німецької економіки; прагнення уникати лідерства у військово-політичній сфері, щоб зайве не викликати занепокоєння у сусідів; надання переваги мультилатералізму; відданості правовому регулюванню міжнародних відносин; захисту на міжнародній арені індивідуальних свобод і прав людини, наскільки це не суперечить економічним інтересам країни тощо. Своєю чергою дотримання принципу мультилатералізму передбачало використання якнайширшої участі у міжнародних інституціях та встановлення тісної сітки двостороннього співробітництва з метою реалізації власних державних інтересів за здобуття підтримки, або хоча б забезпечення режиму постійного діалогу з іншими міжнародними акторами;

4. Загалом в період канцлерства А. Меркель урядові кола ФРН усвідомлювали, що реваншизм Російської Федерації відверто суперечить інтересам та принципам ЄС, включаючи спроби Москви утримати в орбіті свого впливу окремі держави Балкан (загострюючи тим самим ситуацію в південно-східній частині Європи) та всі пострадянські країни, включаючи навіть країни Балтії, з приєднанням яких до НАТО і ЄС Росія була змушена

погодитися у 2000-х рр. При цьому уряди ФРН як країни, яка з історичних причин відмовлялася від ролі європейського військового лідера, уникали жорстких заходів, які б артикулювали жорстке заперечення російської експансії щодо пострадянських країн. В комплексі інтересів правлячих кіл ФРН зацікавленість в економічній співпраці з РФ переважувала реалістичне сприйняття загроз європейській безпеці, обумовлених російським ревізіонізмом. Тому, заради забезпечення безперервних поставок російських енергоносіїв уряди А. Меркель послідовно блокували заходи, спрямовані на прийом України в НАТО та надання їй перспективи членства в ЄС. Після анексії Криму, попри запровадження поміркованих санкцій проти РФ, уряди ФРН обстоювали завершення будівництва газопроводу «Північний потік-2», відкидаючи застереження з боку урядів України, Польщі та США.

5. Попри обережні сподівання на початковому етапі, позиція ФРН у «нормандському форматі» виявилася неспроможною забезпечити прогрес у мирному врегулюванні конфлікту в Донбасі. Важливо відзначити, що в рамках переговорів у «нормандському форматі» Франція і ФРН обмежувалися невизначеним статусом посередників, уникаючи надання будь-яких гарантій виконання досягнутих домовленостей та покладаючись на деескалацію та замороження конфлікту. За винятком вочевидь непрацездатної «формули Штайнмайєра», урядові кола ФРН оминали питання про відновлення контролю України над окупованими районами Донецької і Луганської областей та АР Крим, включаючи їх повернення під державний суверенітет України. Хоча на певному етапі участь Франції та ФРН у переговорах в рамках Мінської тристоронньої контактної групи сприяла деескалації військового конфлікту, їх прихильність до співпраці з РФ та половинчастість ролі в переговорах довкола врегулювання конфлікту в Донбасі не змогли упередити перехід російського керівництва до повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

6. Слабкість санкцій, запроваджених країнами ЄС проти Росії у період 2014-2021 рр., дозволила російській економіці досить швидко адаптуватися до запроваджених обмежень. Так само у своїй зовнішній політиці уряди ФРН за канцлерства А. Меркель, попри активну співпрацю і координацію позицій з Францією, виявили неспроможність розробити й запропонувати ефективну модель зміцнення європейської безпеки, включаючи посилення оборонної спроможності країн Союзу та захист європейської спільноти від зовнішніх загроз.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гетьманчук А., Солодкий С. Україна–Німеччина. Аудит зовнішньої політики (дослідження). *Інститут світової політики*. URL: <https://glavcom.ua/>

- publications/330901-ukrajina-nimechchina.-audit-zovnishnoji-politiki-doslidzhennja.html (дата звернення: 24.03.2021).
2. Гуцал С. Роль Німеччини у формуванні стратегічних взаємозв'язків між провідними державами-членами ЄС: висновки для України: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/700/> (дата звернення: 24.03.2021).
 3. Мартинов А. Зовнішньополітичні пріоритети християнсько-ліберальної коаліції ФРН (2009-2013 роки). *Україна. Європа. Світ*. 2013. №11. С.161-169.
 4. Мартинов А. Зовнішня політика ФРН за часів другої «великої коаліції»: основні напрями і результати (2005-2009 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2014. №23. С.192-209.
 5. Германия. Вызовы XXI века / Под ред. В. Б. Белова. М.: Весь мир, 2009. 792 с.
 6. Никитин А. К. Современная внешнеполитическая стратегия ФРГ. М.: МГИМО, 2008. 320 с.
 7. Павлов Н. В. История внешней политики Германии. От Бисмарка до Меркель: Учебное пособие. М.: Международные отношения, 2012. 800 с.
 8. Павлов Н. В. Роль и место ФРГ в процессах глобализации. URL: http://www.mgimo.ru/files2/z02_2013/global_german.doc (дата звернення: 24.03.2021).
 9. Frolov V. Russia, Ukraine, Belarus in the program documents of the three governments of Angela Merkel (2005–2017). *Journal of the Belarusian State University. International Relations*. 2018. №1. P. 3–9. URL: <https://journals.bsu.by/index.php/internationalRelations/article/view/1319/1121> (дата звернення: 24.03.2021).
 10. Gabriel O.W., Plasser F. (Hrsg.). Deutschland, Österreich und die Schweiz im neuen Europa. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010. 304 S.
 11. Gareis S. B. Grundlagen, Akteure, Strukturen und Prozesse / Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <https://www.bpb.de/izpb/7884/grundlagen-akteure-strukturen-und-prozesse?p=all> (дата звернення: 24.03.2021).
 12. Helwig N. Europe's New Political Engine: Germany's Role in the EU's Foreign and Security Policy. 2016. URL: http://www.fiia.fi/assets/publications/FIIARepoort44_Europes_New_Political_Engine.pdf (дата звернення: 24.03.2021).
 13. Merkel stellt „Sechs-Punkte-Plan“ zur Außen- und Sicherheitspolitik vor / CDU. URL: <http://www.cdu.de> (дата звернення: 24.03.2021).
 14. Gemeinsam für Deutschland. Mit Mut und Menschlichkeit. *Koalitionsvertrag von CDU, CSU und SPD vom 11. November 2005* / CDU. URL: <https://www.cdu.de/artikel/gemeinsam-fuer-deutschland-mit-mut-und-menschlichkeit-koalitionsvertrag-2005> (дата звернення: 24.03.2021).

15. A secure Europe in a better world – European security strategy. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/european_security_strategy_a_secure_europe_in_a_better_world_brussels_12_december_2003-en (дата звернення: 24.03.2021).
16. Zitensammlung von Angela Merkel zum Irak-Krieg. URL: <http://www.angela-nein-danke.de/zitate>. (дата звернення: 24.03.2021).
17. Степовик М. Der Spiegel: Коль критикует европейскую политику Меркель. *DW*. URL: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15241097,00.html> (дата звернення: 24.03.2021).
18. Globalisierung gestalten – Partnerschaften ausbauen – Verantwortung teilen: Konzept der Bundesregierung. *Auswärtiges Amt*. URL: <http://www.auswaertiges-amt.de/cae/servlet/contentblob/608384/publicationFile/165767/Gestaltungsmaechtekonzept.pdf> (дата звернення: 24.03.2021).
19. Кириллова А.Н. «Новая восточная политика» федерального канцлера Герхарда Шрёдера (1998-2005 гг.): дисс... канд. истор. наук: спец. 07.00.03 – «Всеобщая история (новая и новейшая история)». Санкт-Петербург, 2018. 180 с. URL: <https://disser.spbu.ru/files/disser2/disser/FLjrfgv51T.pdf> (дата звернення: 07.05.2021).
20. Meister S. Entfremdete Partner. Deutschland und Russland. *Osteuropa*. 2012 (JG 62). В. 6–8. S. 475–484.
21. Заявления для прессы и ответы на вопросы журналистов по итогам переговоров с Президентом Франции Николя Саркози 12 августа 2008 года. *Офиц. сайт президента Российской Федерации*. URL: <http://kremlin.ru/text/appears/2008/08/205199.shtml> (дата звернення: 24.03.2021).
22. О телефонном разговоре министра иностранных дел РФ С. В. Лаврова с вице-канцлером, министром иностранных дел ФРГ Ф.-В. Штайнмайером, 13 августа 2008 г. *МИД РФ*. URL: https://www.mid.ru/ru/telefonnye-razgovory-ministra/-/asset_publisher/KLX3tiYzsCLY/content/id/327438 (дата звернення: 24.03.2021).
23. Deutschland für Modernisierungspartnerschaft mit Russland. *DW*. URL: <https://www.dw.com/de/deutschland-f%C3%BCr-modernisierungspartnerschaft-mit-russland/a-3338431> (дата звернення: 24.03.2021).
24. Кортунов А. Грустный юбилей: десять лет «Партнерству для модернизации». URL: <http://mirperemen.net/2020/05/grustnyj-yubilej-desyat-let-partnerstvu-dlya-modernizacii/> (дата звернення: 24.03.2021).
25. Wachstum. Bildung. Zusammenhalt. *Der Koalitionsvertrag Zwischen CDU, CSU und FDP*. URL: <https://www.nachhaltigkeit.info/media/1272874930php6WwCER.pdf> (дата звернення: 24.03.2021).
26. Finanzminister besiegeln Euro-Rettungsmechanismus. *Spiegel*. 2010. 07. Juni. URL: <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/milliarden-hilfspaket-finanzminister-besiegeln-euro-rettungsmechanismus-a-699304.html>.

27. У Євросоюзі заявили про завершення восьмирічної боргової кризи Греції. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/10161863-u-eyvrosoyuzi-zayavili-pro-zavershennya-vosmirichnoji-borgovoji-krizi-greciji.html> (дата звернення: 24.03.2021).
28. У Парижі відбувся саміт Україна – ЄС. *Радіо «Свобода»*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1197515.html> (дата звернення: 24.03.2021).
29. Deutschlands Zukunft gestalten: Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD URL: <http://www.cdu.de/sites/default/files/media/dokumente/koalitionsvertrag.pdf> (дата звернення: 24.03.2021).
30. Мир на Донбасі буде одним із завдань німецького уряду – Меркель. *Укрінформ*. 2018. 21 березня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2426308-mir-na-donbasi-bude-odnim-iz-zavdan-nimeckogo-uradu-merkel.html> (дата звернення: 24.03.2021).
31. Смелов В. Ангела Меркель обвинила Россию в создании угрозы международной стабильности. *ТАСС*. 2014. 13 марта. URL: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1042031> (дата звернення: 24.03.2021).
32. Райхель Е. Поглиблення партнерських відносин між Німеччиною та Україною. *Україна дипломатична*. 2018. С. 423–431.
33. Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина. *ОБСЕ*. URL: <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>.
34. Декларація Президента Російської Федерації, Президента України, Президента Французької Республіки і Канцлера Федеративної Республіки Німеччина про підтримку Комплексу заходів з імплементації Мінських домовленостей, схваленого у Мінську 12 лютого 2015 р. *Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/deklaraciya-prezidenta-rosijskoyi-federaciyi-prezidenta-ukra-34695> (дата звернення: 24.03.2021).
35. Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. *ОБСЕ*. URL: <http://www.osce.org/ru/cio/140221?download=true> (дата звернення: 24.03.2021).
36. Council Decision 2014/145/CFSP of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. 2014. 17 March. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2014:078:0016:0021:EN:PDF> (дата звернення: 24.03.2021).
37. Evans-Pritchard A. Europe Scrambles to Break Gas Dependence on Russia, Offers Ukraine Military Tie. *The Daily Telegraph*. 2014. March, 21. URL: <https://www.telegraph.co.uk/finance/financialcrisis/10715577/Europe-scrambles->

- to-break-gas-dependence-on-Russia-offers-Ukraine-military-tie.html (дата звернення: 24.03.2021).
38. Oettinger stellt Bedingung für russische Pipeline. *FAZ*. 2014. 1 Juni. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/europa/gasstreit-zwischen-moskau-und-kiew-oettinger-stellt-bedingung-fuer-russische-pipeline-12966141.html> (дата звернення: 24.03.2021).
39. Weißbuch 2016. *Bundesministerium der Verteidigung*. URL: <https://www.bmvg.de/resource/blob/13708/015be272f8c0098f1537a491676bfc31/weissbuch2016-barrierefrei-data.pdf> (дата звернення: 24.03.2021).
40. Ein neuer Aufbruch für Europa – Eine neue Dynamik für Deutschland – Ein neuer Zusammenhalt für unser Land. Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD. 19. Legislaturperiode. *Bundesregierung*. URL: <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/656734/847984/5b8bc23590d4cb2892b31c987ad672b7/2018-03-14-koalitionsvertrag-data.pdf> (дата звернення: 24.03.2021).
41. Веркхойзер Н., Елкина А. Трамп у виступі перед прибічниками знову різко розкритикував Німеччину. *DW*. URL: <https://www.dw.com/uk/a-53887090> (дата звернення: 24.03.2021).
42. Сааков В. Почему Германия не выделяет на оборону 2% своего ВВП. *DW*. URL: <https://www.dw.com/ru/a-44649632> (дата звернення: 24.03.2021).
43. Войджер М. Збираються осінні хмари. *Тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/245479> (дата звернення: 24.03.2021).

УДК 327.4:327.5

Толстов С.В.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ (2017-2023 РР.)

Еволюція французької зовнішньополітичної концепції віддзеркалює мінливе становище країни в системі міжнародних відносин. Відіграючи важливу роль у європейському інтеграційному проєкті, Франція намагається зберігати традиційні атрибути впливу, включаючи активну роль у глобальній дипломатії, вплив у колишній Французькій Африці (Françafrique), присутність в Індійському і Тихому океанах, де зберігається значна кількість заморських островних володінь. Специфіка зовнішньополітичного позиціонування Франції полягає в поєднанні намірів виступати в якості політичного лідера континентальної Європи за збереження певних атрибутів глобальної великої держави.

За президентства Е. Макрона пріоритети французької дипломатії були зорієнтовані насамперед на зміцнення європейської стратегічної автономії в міжнародних відносинах та в оборонній сфері. Потенційні наміри та амбіції французького керівництва набагато перевищують реальні зовнішньополітичні можливості країні, включаючи претензії на європейське політичне лідерство, обстоювання європейської стратегічної автономії, співпрацю і конкуренцію з ФРН, спроби утримати роль на світовому ринку озброєнь тощо.

Впродовж останніх років зовнішньополітичні інтереси Франції були представлені в формі висунення та реалізації декількох зовнішньополітичних ініціатив, таких як Європейська ініціатива втручання (2018 р.) та проект Європейського політичного співтовариства (2022 р.). Російсько-українська війна стала важливим фактором, який суттєво вплинув на еволюцію концепції зовнішньої політики Франції, зокрема у таких питаннях, як ставлення до Росії, надання допомоги Україні та організація загальноєвропейського діалогу з найважливіших питань, включаючи стан європейської безпеки, проблеми енергетики та економічного розвитку.

Ключові слова: Франція, зовнішньополітична концепція, європейська безпека, багатостороння дипломатія, війна, конфлікт, багатонаціональні сили.

Tolstov S.V. Features of formation of the French foreign policy concept, 2017-2023.

The development of the French foreign policy concept reflects the peculiarities of the country's position in modern international interaction. While playing an important role in the European integration process, France is trying to maintain traditional trappings of influence, including an active role in global diplomacy, a dominant position in the former African colonies (Françafrique), and presence in the Indo-Pacific region, where it keeps a number of overseas island possessions. The specificity of France's foreign policy course lies in the combination of intentions to act as the political leader of continental Europe while maintaining certain attributes of a global major power.

During the presidency of E. Macron, the priorities of French diplomacy included the strengthening of European strategic autonomy in international relations and in the defence sphere. However, the potential intentions and ambitions of the French leadership far exceed the real foreign policy capabilities of the country, including claims for European political leadership, promotion of European strategic autonomy, cooperation and competition with Germany, attempts to maintain a role in the global arms market, etc.

The French foreign policy interests are presented in the form of promotion of several foreign policy initiatives, such as the European Intervention Initiative (2018) and the European Political Community project (2022). The Russian-Ukrainian war has become an important factor that significantly influenced the evolution of the concept of French foreign policy, in particular in such matters as relations with Russia, assistance to Ukraine and the organization of a pan-European dialogue on

the most important issues, including the state of European security, energy problems and economic development.

Keywords: *France, foreign policy concept, European security, multilateral diplomacy, war, conflict, multinational forces.*

Формування та втілення французької зовнішньополітичної концепції значною мірою обумовлені спробами зберігати статус країни як впливової глобальної держави та вимогами адаптації до мінливого міжнародного середовища. В практичній площині французька дипломатія намагається використовувати широкий спектр політичних, економічних, силових та культурних засобів, включаючи значні витрати на оборону і утримання іноземної військової присутності. Водночас участь країни у ЄС і НАТО загострює дисбаланс між глобальними амбіціями і реальними можливостями, що подекуди викликає невдоволення з боку партнерів і союзників.

25-й президент Франції Емманюель Макрон, який був обраний у другому турі на виборах 7 травня 2017 р. та здобув повторну перемогу на виборах 24 квітня 2022 р., прийшов до влади під гаслом оновлення та модернізації державної політики у руслі вимог ХХІ століття.

Політичні коментатори вважають Е. Макрона представником «постголлістського стилю» президентського правління. В його передвиборній програмі 2017 р. питання зовнішньої політики були викладені переважно у дусі прагматичного прагнення подолати наслідки фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., включаючи бюджетно-боргові дисбаланси в країнах єврозони, зниження конкурентоспроможності європейських економік та міграційну загрозу. Програма Е. Макрона закликала «побудувати Європу, яка нас захищає», а відтак спроможна дати спільну європейську відповідь на виклики ХХІ ст. у сфері безпеки, торговельних конфліктів, цифровізації, міграцій та зміни клімату [1].

Е. Макрон заперечував спроби політиків-популістів протиставляти Європу (європейську інтеграцію) та національний суверенітет, оскільки європейське будівництво спирається на договірно визначені повноваження наднаціонального характеру та міждержавне співробітництво. Спростовуючи традиційні суперечності європейської політики Франції, закладені в концепції голлізму, Е. Макрон пропонував «об'єднати народи Європи у міждержавну федерацію». За його логікою, така Європа зробить Францію сильнішою, а відновлення конкурентоспроможності французької економіки зміцнить позиції Франції у світі, а з ними – і міжнародний вплив ЄС у цілому. Пропонуючи подальшу конвергенцію країн-членів ЄС у сфері безпеки, Е. Макрон запропонував створити Європейський фонд оборони, спільний штаб для підготовки та проведення військових операцій, посилити захист зовнішніх кордонів Союзу, й, нарешті, сформувати «Раду безпеки» ЄС.

Зовнішня політика Е. Макрона вочевидь не обмежувалася сферою традиційних інтересів Франції й тяжіла до глобальних обширів. Президентство Е. Макрона було позначено низкою ініціатив, спрямованих на зміцнення європейської стратегічної автономії, активізацію військово-технічного

співробітництва, формування добровільних багатонаціональних військових структур поза межами ЄС і НАТО, й нарешті на розвиток загальноєвропейського діалогу.

Міжнародна політика Франції останнього десятиліття привертає значну увагу зарубіжних та українських дослідників. Серед новітніх робіт зарубіжних, переважно французьких авторів, присвячених зовнішній політиці та ініціативам Е. Макрона, слід відзначити праці Б. Долеза [2], М. Дюкло [3], І. Лассера [4], Г. Старка [5], Н. Уїтні [6], С. Федорова [7] та ін. Окремі аспекти президентства Е. Макрона та військової політики Франції висвітлено в ряді статей українських дослідників [8; 9; 10]. Утім, враховуючи роль Франції в сучасній європейській політиці, зміст і спрямування європейських ініціатив французького керівництва заслуговують окремого розгляду.

Мету статті становить аналіз мотивацій, факторів формування та суперечностей сучасної французької зовнішньополітичної концепції.

Розвиток французької зовнішньополітичної концепції

Франція, разом з ФРН, відіграє вкрай важливу роль у європейській політиці, моделюючи загальні тенденції та динаміку розвитку Європейського Союзу. Разом з тим, у середовищі французької політичної еліти тривалий час простежувалися змістовні протиріччя між прибічниками наголосу на реалізації національних цілей через інтеграцію та прихильниками традиції голлізму, які вбачали в інтеграції перешкоду для суверенітету та незалежного курсу на міжнародній арені. Зазначимо, що за часів Ш. де Голля (1958-1974 рр.) уряд Франції, посиляючись на загрозу послаблення суверенітету, стримував федералістські тенденції у розвитку Європейських Співтовариств. Франція блокувала розширення прав Європейського парламенту в бюджетній сфері і наполягала на закріпленні принципу однаковості при ухваленні рішень, які стосувалися життєво важливих інтересів окремих країн-членів ЄЕС. Водночас Франція виступала за об'єднання Європи на засадах загальноєвропейської конфедерації.

Наступники де Голля – Ж. Помпиду (1969-1974 рр.) і В. Жискара д'Естен (1974-1981 рр.) активізували участь Франції у європейській інтеграції, що сприяло «європеїзації» французької економіки, зростанню впливу Франції у рамках ЄС та посиленню суперництва з ФРН. На думку французьких дослідників, змістовний «розрив» з традицією голлізму стався лише з затвердженням постголлістського стилю правління під час президентства Н. Саркозі (2007-2012 рр.), який апелював до необхідності «оновлення» Франції [11, р. 565]. Постголлістський підхід до проблем внутрішньої та зовнішньої політики закріпився за президентства соціаліста Ф. Олланда (2012-2017 рр.).

Після відставки Ш. де Голля, в умовах «пізньої» біполярної міжнародної системи модифікована концепція «неоголлізму» ґрунтувалася на декількох базових принципах, зокрема:

- визнанні «європеїзму» в якості основного принципу цілепокладання, включаючи завершення будівництва європейського «Спільного ринку»,

відкрити сільськогосподарську політику та формування франко-німецького ядра;

- закріплення політичної приналежності до західного табору та Північноатлантичного союзу;

- продовження привілейованих відносин з ЄСРП з метою забезпечення європейської стратегічної рівноваги;

- збереження впливу в країнах «третього світу» з акцентом на франкофонну Африку, Середземномор'я та арабський схід, насамперед країни Леванту;

- активне використання статусу постійного члена Ради Безпеки ООН в якості дипломатичного інструменту;

- проведення власної культурної дипломатії [11, р. 10].

Як відзначав французький дипломат і дослідник М. Вайс, «якщо де Голль плекав планетарні амбіції», інтереси Ж. Помпіду більш виразно «обмежувалися Європою, Середземномор'ям, Африкою і Близьким Сходом» [11, р. 21]. Своєю чергою зовнішня політика Ж. Ширака (1995-2007 рр.) артикулювала наміри «добитися успіхів у Європейському Союзі, реформувати Атлантичний альянс та створити базові оборонні сили в Європі, зміцнювати солідарність між європейськими країнами, Середземноморським басейном та Африкою». При цьому політика Ж. Ширака, спрямована на зміцнення ролі Франції у світі, мала на меті впливати на перебіг міжнародних процесів «шляхом використання багатосторонніх дій через європейські структури та ООН», що спричинило дистанціювання у відносинах зі США [11, р. 29-30].

Постголлістська тенденція, до представників якої політичні оглядачі зараховують і Е. Макрона, успадкувала від голлізму такі організаційні властивості, як прагматизм і адаптивність, які були присутні і в політиці та ініціативах Н. Саркозі та Ф. Олланда. Другою ознакою спадковості можна вважати налаштування французьких президентів запобігати скороченню глобальної ролі та політичної ваги Франції. Свого часу Ш. де Голль переймався кризою колоніальної системи та відставанням Франції у розробці власної ядерної зброї (Франція стала четвертою країною після США, ЄСРП і Сполученого Королівства, яка провела випробування ядерної зброї у 1960 р.). Н. Саркозі пов'язував спрямованість своєї політики з подоланням наслідків фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. Своєю чергою Е. Макрон обіцяв відновити конкурентоспроможність економіки, провести глибоке реформування ЄС, переглянути його функціональну модель і врегулювати кризу, яка обумовила вихід Сполученого Королівства зі складу Союзу та створила таку небезпеку, як загроза приходу до влади французького «Національного фронту».

В програмі першого терміну президентства Е. Макрона європейська проблематика переконливо займала центральне місце. Підхід до функціонування та перспектив розвитку ЄС включав наступні цілі:

- Запровадження двохшвидкісної моделі розвитку ЄС, включно з поглибленням політичної та економічної згуртованості країн єврозони аж до створення окремого бюджету для її країн-учасниць.

- Забезпечення «стратегічної автономії» ЄС шляхом посилення співпраці в безпековій та оборонній сферах.

- Впровадження інструментів колективної безпеки у відносинах між членами ЄС, включаючи зобов'язання щодо надання взаємної допомоги та спільного захисту.

- Посилення відповідальності країн-членів ЄС у разі порушення ними принципів і правил, закріплених в установчих договорах і рішеннях інтеграційних органів аж до покарання країн-порушниць шляхом застосування санкцій.

У сфері оборони та євроатлантичного співробітництва Е. Макрон пропонував збільшення військових видатків до 2% ВВП та активізацію боротьби з тероризмом, включаючи розробку «дорожньої карти» спільно з партнерами по міжнародній коаліції, створеній з метою боротьби проти ІДІЛ.

Визнаючи США одним із ключових партнерів Франції, Е. Макрон пропонував будувати відносини з Росією на засадах «вимогливого діалогу». Такий підхід передбачав продовження економічних санкцій проти РФ (включаючи координацію режиму санкцій зі США) поряд із заохоченням Росії до діалогу з врегулювання міжнародних конфліктів, зокрема в Україні, Сирії та Лівії.

В своїй програмній промові в Сорбонні (26 вересня 2017 р.) Е. Макрон висунув низку ідей та пропозицій, які позначили напрями його подальших ініціатив у сфері європейської інтеграції та перегляду моделі безпеки.

Основний зміст промови становили пропозиції Макрона про створення спільних європейських збройних сил та спільного оборонного бюджету, затвердження окремого бюджету для країн єврозони, започаткування загальноєвропейського агентства з надання притулку біженцям, створення у ЄС спільної прикордонної служби й розробки спільної оборонної стратегії [12].

В галузі безпеки та оборони ЄС основна теза полягала у необхідності ревізії досвіду Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) та впровадження спільної європейської «стратегічної культури». До 2020 р. пропонувалося сформувати європейські сили швидкого реагування, утримання яких диктувало потребу в затвердженні оборонного бюджету та воєнної доктрини. Своєю чергою реагування на стихійні лиха мали б здійснювати спільні сили цивільного захисту.

З метою вдосконалення боротьби з тероризмом пропонувалося заснувати європейську академію розвідки та антитерористичну прокуратуру.

Докорінну реформу міграційної політики в межах спільного європейського простору мали забезпечувати централізована охорона кордонів та уніфікація правил надання захисту та притулку. При цьому біженцям мали б надаватися засоби для інтеграції, а особи, які б не мали права на притулок, підлягали примусовому поверненню до країн їх походження. Запропоноване Європейське бюро з питань притулку мало забезпечити уніфікацію баз даних та взяти на себе управління загальноєвропейською програмою з інтеграції біженців.

Ще більш радикальний характер мали ідеї, пов'язані з реформуванням ЄС. Вони передбачали заохочення процесів конвергенції, включаючи зближення моделей соціальної та податкової політики. Пропонувалося визначити обов'язковий для всіх країн ЄС «коридор» ставок податку на прибуток корпорацій, запровадити податки на фінансові операції, цифрову діяльність та викиди вуглецю, розробити спільні механізми контролю харчових продуктів для забезпечення продовольчої безпеки [12].

Оцінюючи результати першого року президентства Е. Макрона, МЗС Франції провело попередній аналіз реалізації ініціатив, окреслених у його «Сорбоннській» промові [13]. Серед найбільш успішних результатів роботи французької дипломатії були відзначені:

- Перші успіхи у запровадженні спільного оборонного бюджету ЄС. Таким зрушенням стало створення Європейського оборонного фонду, який фінансує дослідницькі проекти в галузі оборонно-промислового комплексу і розвитку військових технологій. В 2019 і 2020 рр. бюджет фонду становив по 1,5 млрд євро, а в бюджеті ЄС 2021-2027 рр. його сукупні видатки були передбачені в об'ємі 13 млрд євро.

- 25 червня 2018 р. було оголошено про створення Європейської ініціативи втручання, або Європейської інтервенційної ініціативи (ЕІІ/ЕІ2). Початково про участь у цьому добровільному об'єднанні, створеному шляхом підписання листа про наміри, взяли дев'ять європейських країн, включаючи в тому числі Францію, Німеччину, Сполучене Королівство та Іспанію. В листі про наміри ЕІ2 визначалася як автономна ініціатива, окрема й незалежна від механізму Спільної політики безпеки та оборони ЄС та програми Постійного структурованого співробітництва (Permanent Structured Cooperation; PESCO), затвердженої Радою ЄС 11 грудня 2017 р. За визначенням МЗС Франції, мета ЕІ2 полягає в оперативному плануванні, встановленні зворотного зв'язку, спільному розгортанні та проведенні військових операцій за участю групи партнерів, створеної на добровільній основі.

- Ухвалено рішення про створення Європейської академії розвідки (ЕІА), покликаної сформувати спільну «розвідувальну культуру» серед держав-членів ЄС, включно з підвищенням освіченості європейських і національних установ з питань розвідки. Початок роботи академії був призначений на весну 2019 р. [13].

- З метою протидії терористичній пропаганді 12 вересня 2018 р. Європейська Комісія розробила законопроект про протидію розповсюдженню незаконного онлайн-контенту, включно з пропагандою тероризму. Нові правила містили запровадження моніторингу інтернет-контенту з метою виявлення осіб та організацій, які висловлюють співчуття до терористів, екстремістів та їх посібників. (Європарламент затвердив ці нормативи у квітні 2021 р., однак через багатоступеневу процедуру узгоджень нові правила набули чинності лише після затвердження Радою ЄС у 2022 р.) [14].

- Європейська Комісія підтримала французьку ініціативу про оподаткування доходів від цифрової діяльності, спрямовану на скасування пільгових умов для великих цифрових компаній.

- В рамках зустрічі лідерів Франції, Іспанії, Португалії, президента Європейської Комісії та європейського комісара з проблем кліматичної дії та енергетики в Ліссабоні 27 липня 2018 р. було ухвалено рішення про взаємодоповнюваність електричних мереж у районі Біскайської затоки. До 2025 р. передбачено будівництво інтерконекторів з метою об'єднання енергосистем суміжних країн [15].

- Суттєвим успіхом французької дипломатії стали домовленості Е. Макрона з канцлером ФРН А. Меркель, викладені у Мезеберзькій декларації «Відновлюючи європейські перспективи в сфері безпеки та добробуту» від 19 червня 2018 р. [16]. У цій франко-німецькій декларації мова йшла про плани запровадження з 2021 р. спільного бюджету країн єврозони, гармонізацію фіскальних регуляторів у найбільш розвинених країнах ЄС, завершення банківської реформи (формування банківського союзу) і реформи Європейського механізму стабільності. Перспективи поглиблення інтеграції у межах єврозони планувалося розглянути на саміті ЄС у грудні 2018 р. Окрім цього лідери Франції та ФРН домовилися продовжувати зближення рівнів ставок корпоративного податку та надати спільну підтримку директиві Європейської Комісії про гармонізацію корпоративної податкової бази в рамках ЄС.

Меншу ефективність мали французькі пропозиції про створення Європейських сил цивільного захисту та перетворення Європейського агентства прикордонної та берегової охорони (Frontex) на елемент наднаціональної інституціональної системи. Хоча Європейська Комісія надала цим ініціативам обережну підтримку, запропоноване Францією збільшення штату Frontex до 10 тис. службовців відкладено на 2024-2027 рр. Для порівняння, в 2017 р. штат Frontex становив 488, у 2019 р. – 750, у 2021 р. – 1400 осіб, а бюджет Frontex виріс з €333 млн у 2019 р. до €754,4 млн у 2022 р. [17].

На практиці діяльність штатного персоналу Frontex спирається на ресурсні можливості країн Шенгенської зони. Прикордонники та берегова охорона виконують повсякденне управління своїми ділянками зовнішніх кордонів держав Шенгенського простору. Залишається не вирішеним і дискусійне питання про надання Frontex більших повноважень щодо повернення нелегальних іммігрантів до їх країн походження. Принаймні досі рішення про те, яких іммігрантів слід висилати до країн походження, ухвалюють судові чи адміністративні органи відповідних держав-членів.

Епідемія COVID-19 суттєво загальмувала втілення французьких ініціатив, насамперед у питаннях розширення та зміцнення єврозони, і меншою мірою – у просуванні ідеї європейської стратегічної автономії. Тим не менше, обидві основні зовнішньополітичні ініціативи Е. Макрона, включаючи започаткування Європейської ініціативи втручання (2018 р.) та Європейського політичного співтовариства (2022 р.), були реалізовані на практиці. Зазначені проекти відображали претензії Франції не стільки на домінування в рамках ЄС, скільки спроби позиціонування в ролі загальноєвропейського політичного лідера.

Ініціативи та проекти у військовій сфері

План створення нового європейського військового об'єднання ґрунтувався на оцінках стану зовнішнього середовища ЄС як вкрай нестабільного, невизначеного та мінливого. В листі про наміри, підписання якого засвідчувало рішення окремих держав про участь у новій ініціативі, було відзначено, що Європа зіткнулася з найбільшою концентрацією проблем з часу закінчення «холодної війни» включно зі зростанням терористичної загрози, гострою міграційною кризою, вразливістю з південного напрямку – від Середземномор'я до регіону Сахель-Сахара, тривалою дестабілізацією на Близькому Сході аж до відновлення війни і демонстрації сили в формі військового втручання РФ у Сирії, стратегією залякування на східному фланзі та низкою стихійних лих. Стверджувалося, що з метою усунення цих «дестабілізуючих факторів» європейські держави «мають взяти на себе велику відповідальність за свою власну безпеку», що вимагає кращої координації зусиль і спроможності «ліпше прогнозувати, готувати, планувати та діяти разом, коли та де це потрібно» [18].

Така стратегічна оцінка мала мотивувати європейські держави, які усвідомлюють «спільні інтереси в галузі безпеки та бажають активно підтримувати зусилля співтовариства, у тому числі за допомогою нових ініціатив ЄС», до консолідації європейської стратегічної автономії та свободи у прийнятті рішень, так само як і до зміцнення НАТО, яке залишається основою колективної оборони.

Держави-учасниці EI2 констатували намір підтримувати ефективний військовий потенціал, готовність і здатність до швидкого розгортання, спроможність «спільно діяти в різних сценаріях та форматах з реагування на потенційні конфлікти та кризи, що впливають на безпеку Європи». Відзначаючи прогрес у зміцненні європейської оборони, держави-учасниці характеризували ініціативу EI2 як засіб посилення «колективної стратегічної відповіді» на наявні та потенційні загрози.

Вагома особливість EI2 полягає у гнучкому й суто добровільному характері об'єднання, створеного з метою проведення військових операцій «для захисту інтересів європейської безпеки». При цьому учасники EI2 декларували неупередженість до існуючих інституціональних структур – ЄС, НАТО, ООН або спеціальних (ad hoc) коаліцій [18].

На відміну від Сил реагування НАТО чи батальйонних бойових груп, які формуються і несуть чергування відповідно до рішень і домовленостей у рамках СПБО, створювані в межах EI2 спільні військові контингенти не діятимуть на постійній основі. Вони виконуватимуть певні завдання у зонах напруженості та військових конфліктів, до яких не матимуть наміру втручатися США і НАТО, або діятимуть паралельно з іншими місіями.

Ініціатива EI2 має суттєві організаційні особливості:

- Участь в ініціативі EI2 була й залишається суто вибірковою. Підставою для участі слугує запрошення від Міністерства оборони Франції як країни-

ініціатора. Станом на 2022 р. у проєкті брали участь 11 країн-членів ЄС, Сполучене Королівство та Норвегія¹.

- Учасники ініціативи підтримали пропозицію Франції про створення координаційної структури у формі «легкого» постійного секретаріату на основі французького персоналу та офіцерів зав'язку країн-учасниць при Міністерстві оборони Франції. Основні ж регулятивні функції покладено на періодичні зустрічі на рівні міністрів.

- ЕІ2 не передбачає створення нових сил швидкого реагування. При ухваленні рішень про проведення військових операцій учасники ЕІ2 покладатимуться на вже існуючі сили швидкого реагування/втручання, власні структури військового забезпечення та мережу комунікацій.

- При проведенні власних операцій ЕІ2 не планується створення спільного централізованого командування, якому мали б підпорядковуватися залучені до них національні контингенти.

- Держави-учасниці ініціативи самі вирішуватимуть питання про участь у тих чи інших місіях та операціях.

Серед основних завдань і напрямків діяльності учасників ЕІ2 позначені:

- Поліпшення взаємодії країн-учасниць у чотирьох основних сферах, включаючи стратегічне прогнозування та обмін інформацією; розробку сценаріїв та планування; підтримку операцій; підвищення готовності (обмін досвідом та аналіз критичних проблем, що виникли).

- Сприяння поточним зусиллям країн ЄС у поглибленні співпраці в галузі оборони, зокрема в рамках PESCO, а також з реалізації «Концепції рамок країн» (Framework Nations Concept) НАТО з метою спільного напрацювання сил і спроможностей держав-членів за сприяння провідної, «рамкової» країни.

- Пошук способів вдосконалення європейської оборони. (Участь Данії в ЕІ2 мала враховувати застереження, які виключали участь цієї країни в СПБО. Ці застереження були скасовані за підсумками датського національного референдуму 1 червня 2022 р.).

- Сприяння забезпеченню цілей та виконанню проєктів PESCO з урахуванням національних юридичних обмежень і проблеми доступу третіх сторін. В подальшому учасники ЕІ2 працюватимуть над визначенням сфер співпраці, які можуть бути поєднані з існуючими проєктами PESCO або створити нові, наприклад, у галузі операційної підтримки [19; 20].

Хоча французька сторона заперечує закритий характер ЕІ2, до нового об'єднання не були запрошені країни Східної Європи, з якими Франція має значні розбіжності у поглядах на майбутнє європейської безпеки. До того ж, Е. Макрон, пропонуючи свою військову ініціативу як окрему і значною мірою паралельну НАТО і СПБО, вважає створення військового механізму максимально гомогенних у політичному відношенні європейських країн Західної та Північної Європи більш ефективним, аніж потенціал використання існуючих військових підрозділів ЄС, які формуються на тимчасовій основі й не

¹ Учасниками ініціативи ЕІ2 стали Бельгія, Данія, Естонія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Сполучене Королівство, Фінляндія, Франція, Швеція.

мали практики бойового застосування за винятком незначної участі в антитерористичній операції в Сахелі.

Що стосується Німеччини, її уряд остерігався, що ініціатива ЕІ2 девальвує зусилля в рамках СПБО, зокрема ухваленого 2016 р. Європейського плану дій у галузі оборони [21] та програми PESCO, попередньо узгодженої Європейською Радою на саміті 22-23 червня 2017 р. Утім, запевнення французької сторони під час спільного засідання урядів Франції та ФРН у Мезеберзі (19 червня 2018 р.) схилили кабінет А. Меркель до підтримки французького проекту. Зі свого боку позиція уряду Сполученого Королівства віддзеркалювала намір зберегти свій статус провідного актора у відносинах європейської безпеки, що слугувало мотивацією до участі в безпекових проектах континентальних європейських країн.

Внаслідок рішень, ухвалених упродовж останніх п'яти років в напрямку реалізації Спільної європейської політики безпеки та оборони (СПБО)², вимальовується доволі складна й кількаступенева структура. Вона включає:

- Європейський план дій у галузі оборони – загальний рамковий механізм оборонного планування, запроваджений з метою виконання завдань «Глобальної стратегії» ЄС, затвердженої в червні 2016 р.

- Координований щорічний оборонний огляд (CARD), мета якого полягає в оцінці боєготовності та наявних ресурсів, який ґрунтується на оглядах держав-членів. Цей механізм передбачає огляд стану оборони ЄС, забезпечення співпраці та визначення можливостей спільної роботи, спрямованої на поліпшення узгодженості оборонної діяльності на кооперативній основі. З часом цей напрям передбачає поступову синхронізацію та взаємну адаптацію циклів планування національної оборони та практики розвитку можливостей всіх країн ЄС.

- Управління військового планування та підготовки (Military Planning and Conduct Capability, MPCC) – постійний оперативний штаб військового стратегічного рівня для військових операцій за участю до 2500 військовослужбовців (однієї бойової групи, розгорнутої згідно рішень в рамках Спільної політики безпеки та оборони ЄС).

- Європейське оборонне агентство (European Defence Agency, EDA), яке надає державам-учасникам підтримку у покращенні їх оборонних можливостей завдяки європейській співпраці. Агентство надає сприяння міністерствам

² До 2022 р. повну або вибіркиму участь в ініціативах і структурних органах, пов'язаних з реалізацією Спільної політики безпеки та оборони, брали 26 держав-членів ЄС, окрім Данії, яка не була учасницею СПБО. За підсумками референдуму в Данії 1 червня 2022 р. більшість виборців підтримали приєднання цієї країни до Спільної політики з безпеки та оборони ЄС. За скасування положення про неучасть Данії в СПБО (defence opt-out) проголосували 66.87%, проти – 33.13% учасників референдуму. Винятки (opts-out), які стосувалися неучасті Данії в окремих сферах діяльності та законодавства ЄС, були сформульовані в Единбурзькій угоді від 12 грудня 1992 р., ухваленій лідерами країн ЄЕС з метою усунення перешкод, які виникли при ратифікації Маастрихтського договору 1992 р. на національному референдумі в Данії 2 червня 1992 р.

оборони країн ЄС, які висловлюють готовність брати участь у спільних проектах.

- Європейський фонд оборони (European Defence Fund, EDF). Забезпечує співфінансування спільних європейських проектів у сферах оборонних досліджень і розвитку потенціалу. Фонд розпочав роботу 1 січня 2021 р. з загальним узгодженим бюджетом на період 2021-2027 рр. у €7,953 млрд (у поточних цінах).

- Програму PESCO, яка не передбачає обов'язкової участі держав-членів ЄС та дозволяє їм гнучко визначати участь у різних проектах, подібно до практики посиленої співпраці (enhanced cooperation), яка застосовується в інших сферах спільних політик ЄС.

Подальші події лише зміцнили готовність країн-учасниць EI2 до розвитку окремих форм безпекової співпраці. Такий настрій панував під час наради міністрів оборони у Стокгольмі 25 вересня 2021 р. В контексті хаотичного виходу військ США з Афганістану та створення окремого військового партнерства AUKUS мова йшла насамперед про зміцнення військового потенціалу європейських країн. За словами тодішньої міністра оборони Франції Ф. Парлі, «падіння Кабула та погано підготовлене виведення військ з Афганістану були дуже складними моментами. Ми пересвідчилися, що ми – члени НАТО та Європейського Союзу – не маємо координації. Я також хотіла б згадати партнерство AUKUS, яке було оголошено без будь-яких консультацій того ж дня, коли відбувся запуск європейської стратегії розширення впливу в Індо-Тихоокеанському регіоні. Ці події доводять те, що ми знаємо давно. Європа повинна говорити сама за себе, Європа повинна діяти для себе – заради безпеки наших громадян» [22].

Одним із перших заходів у рамках EI2 стала морська патрульна операція в Ормузькій протоці (European Maritime Awareness in the Strait of Hormuz, EMASoH). Вихід США з ядерної угоди з Іраном у травні 2018 р. спричинив різке зростання напруженості в зоні Перської затоки. Після серії вибухів на танкерах та затримання Іраном британського судна влітку 2019 р. тодішній президент США Д. Трамп оголосив про військово-морське патрулювання протоки. В рамках власної операції Sentinel з патрулювання Ормузької протоки США направили до регіону авіаносну групу. Британський уряд підтримав ініціативу Д. Трампа й надіслав свої військові кораблі. Уряд ФРН, підозрюючи США в навмисному провокуванні конфлікту з Іраном, закликав ЄС направити до регіону європейську спостережну місію. Зі свого боку уряд Франції запропонував організувати патрулювання протоки європейськими багатонаціональними силами, до яких увійшли вісім країн ЄС (Бельгія, Данія, Греція, Італія, Нідерланди, Німеччина, Португалія та Франція), включаючи шість учасників EI2 [23].

Військовий компонент місії, яка поширюється на Перську та Оманську затоки і Ормузьку протоку, отримав назву операція Agenor («Агенор»). Її оперативний штаб перебуває на французькій військово-морській базі в Абу-Дабі (ОАЕ), а командування місією почергово виконують країни-учасниці.

Показово, що в першій половині 2021 р. Франція передала функцію командування Данії, яка на той час не брала участі у СПБО ЄС [24].

Французький уряд обстоював подвійну, військову та дипломатичну роль місії EMASoH, яка мала забезпечити нагляд і активну військову присутність у регіоні. Найскладнішим аспектом в узгодженні позицій країн-учасниць були правила застосування військової сили, аби не спровокувати пряме військове зіткнення з Іраном. Станом на січень 2020 р. операція під егідою E12 досягла повної оперативної готовності – набагато швидше, ніж це зазвичай займає підготовка військових місій та операцій у рамках СПБО. Таке швидке оперативне розгортання операції стало можливим переважно завдяки наданій Францією інфраструктурі та системі командування.

Оцінюючи досвід взаємодії європейських країн у сфері безпеки та оборони поза межами НАТО доцільно відрізнити два основних напрямки. Перший напрям стосується створення спільних загальноєвропейських інститутів, які й досі за інерцією часто позначаються як «ініціативи», спрямовані на підвищення рівня військової підготовки та обороноздатності ЄС та його держав-членів. Попри стандартне членство держав-учасниць у ЄС, їх участь у цих інститутах військово-оборонного характеру має гнучкий характер і передбачає вибірккову участь окремих держав у тих чи інших програмах, місіях та операціях. Другий напрям стосується «горизонтальних» проектів на кшталт E12, які не підпорядковані керівним органам і командно-штабним установам ЄС.

Окрім цього правила СПБО ЄС дозволяють участь у військових і спостережних місіях та операціях третіх країн. Їх залучення до місій та операцій фіксується рамковими угодами (framework participation agreements, FPA), які реалізують інститут партнерства в рамках СПБО (CSDP Partnerships). За даними на 2021 р. такі угоди мали В'єтнам, Йорданія, Боснія і Герцеговина, Австралія, Колумбія, Південна Корея, Чилі, Грузія, Молдова, Північна Македонія, Албанія, Нова Зеландія, Сербія, США, Чорногорія, Туреччина, Канада, Україна, Ісландія та Норвегія. Рамкові угоди забезпечують юридичну і політичну основу для залучення партнерів без надання їм повноважень у плануванні, стратегічному керівництві та командуванні.

В своїх висновках від 18 травня 2017 р. Рада ЄС підтвердила обов'язок держав-членів «розвивати більш стратегічний підхід СПБО» у співпраці з партнерами, які поділяють цінності ЄС і можуть зробити свій внесок у місії та операції. При цьому морська безпека була відзначена як бажана галузь для розширеної співпраці з регіональними державами, яка має сприяти ефективності операцій та місій СПБО.

Щодо залучення третіх країн Військовий комітет ЄС висунув чотири основних умови, включаючи укладення рамкової угоди та угоди про безпеку інформації з ЄС, добрі стосунки, спільні цінності та принципи. У якості третіх країн до військово-морської операції EUNAVFOR «Атланта» долучалися Колумбія і Південна Корея (партнери СПБО), а також ВМС Японії та Індії, які не мають рамкових угод з ЄС про участь у СПБО [25, р. 7].

Утім, успіх супроводжував далеко не всі французькі ініціативи, спрямовані на зміцнення європейської стратегічної автономії. Серед найбільш суттєвих перешкод слід відзначити розбіжності з урядами ФРН – насамперед за канцлерства А. Меркель, адже урядові кола ФРН були схильні розглядати оборонну спроможність ЄС як додаток до безпекових гарантій НАТО і допоміжний аргумент у діалозі з США. Уряд Франції зазнав невдачі у спробі перевести операцію французьких військ «Бархан» (2014-2022 рр.) в африканських країнах регіону Сахель у загальноєвропейський формат. Фактично Франція почала антитерористичну операцію у Малі ще в 2013 р. На прохання урядів Нігерії та Малі, з метою придушення ісламістських терористичних організацій була створена оперативна група французьких військ. На місцевому рівні французькі війська мали спиратися на підтримку об'єднаних сил G5-Sahel у складі підрозділів з Буркіна-Фасо, Мавританії, Малі, Нігеру та Чаду.

Згодом Франція оголосила про початок місії спеціального призначення «Такуба» в історичній області Ліптако. Військова операція мала поширюватися на суміжні території Буркіна-Фасо, Нігеру і Малі. На підтримку цієї ініціативи 27 березня 2020 р. висловилися міністри оборони Бельгії, Данії, Естонії, Нідерландів та Португалії. Окрім французьких військових, в операції під головуванням Франції брали участь невеликі підрозділи з інших європейських країн, зокрема Естонії, Чехії та Швеції. Розглядалася можливість залучення додаткових контингентів з Румунії, Португалії та України. Однак вже влітку 2021 р., внаслідок військових невдач і зростання антифранцузьких настроїв у регіоні, Е. Макрон прийняв вимушене рішення про завершення операції «Бархан», а згодом, 17 лютого 2022 р., оголосив і про завершення операції «Такуба». Діяльність оперативної групи «Такуба» в Малі була припинена з 30 червня 2022 р. Приводом для виведення французьких військ з Малі стало погіршення відносин з місцевими властями, які виявляли все більшу зацікавленість у співпраці з Туреччиною й до певної міри з Росією. Водночас французька військова присутність збереглася у Нігері та Чаді, з якими Франція продовжує військову співпрацю [26].

Не менші труднощі спіткали спроби Франції утриматися в ролі впливового гравця в Азії та Індо-Тихоокеанському регіоні. Як відзначає французька дослідниця С. Пажон, створення нового військового союзу AUKUS між Австралією, Сполученим Королівством і США «стало справжнім шоком для Франції» [26]. Реагуючи на раптове розірвання контракту на поставку 12 підводних човнів для Австралії, МЗС Франції вдався до відкликання «для консультацій» послів у Канберрі та Вашингтоні. Створення AUKUS суттєво змінило правила гри в Індо-Тихоокеанському регіоні, ускладнивши спроби Франції зберігати військову присутність у регіоні.

Зацікавленість у збереженні політичної та військової присутності в Франції у Тихому та Індійському океанах пояснюється наявністю низки французьких володінь, які включають заморські департаменти, автономні спільноти і території з особливим статусом, на яких мешкає бл. 1,5 млн осіб. Їх цінність для французького уряду неабиякою мірою пояснюється значним

обсягом виключної морської економічної зони у 9 млн км², що обумовлює доступність французьких військово-морських сил і 8 тис військовослужбовців.

Основні інтереси Франції у регіоні полягають у продовженні співпраці з провідними регіональними партнерами (Японією, Індією, Австралією, Новою Зеландією). Франція зацікавлена в участі у проведенні спільних військово-морських навчань з учасниками об'єднання QUAD (Чотирьохстороннього діалогу з безпеки). Роль Франції в Індо-Тихоокеанському регіоні значною мірою залежить від врегулювання претензій та нормалізації відносин з Австралією.

Інший стратегічний напрям стосується побудови зв'язків з мережею середніх держав, які зацікавлені у дистанціюванні від американсько-китайського антагонізму [27]. Серед них особлива увага приділяється партнерству з країнами АСЕАН, такими як Індонезія, Малайзія та Філіппіни. Утримуючи позиції в акваторії Індійського та південній частині Тихого океанів, уряд Франції претендує на провідну роль у формуванні стратегічного підходу ЄС до Індо-Тихоокеанського простору.

Проект Європейського політичного співтовариства

Розглядаючи ЄС як потужного актора світової економіки, французькі урядові експерти не схильні перебільшувати реальні можливості міжнародно-політичного впливу європейського інтеграційного об'єднання. Принаймні в політичній риториці Е. Макрона чітко простежується усвідомлення дистанції між реальними і потенційними можливостями тієї ролі, яку ЄС відіграє у світовій політиці. Саме цим, на наш погляд, обумовлені регулярні заклики Е. Макрона до європейської стратегічної автономії, яка неможлива без суттєвого підвищення ефективності роботи інтеграційних органів ЄС, включаючи перехід до голосування кваліфікованою більшістю при ухваленні рішень, збільшення військової спроможності та посилення інклюзивності у відносинах з сусідами.

Якщо попередні ініціативи Е. Макрона стосувалися насамперед реформування СПБО, підвищення оборонного потенціалу ЄС і його країн-членів та посилення внутрішньої гомогенності Союзу, спрямованість і зміст його промови на заключному засіданні Конференції про майбутнє Європи (Страсбург, 9 травня 2022 р.) стосувалися надання нового імпульсу європейській ідеї та піднесення політичної ролі європейського інтеграційного центру.

Як і в «Сорбоннській» промові (2017 р.), Е. Макрон наполягав на тому, що внутрішня згуртованість ЄС має створити необхідні передумови для підвищення ролі Союзу в міжнародному балансі. Відтак однією з центральних тем його виступу в Страсбурзі стали інституціональні питання. Е. Макрон заявив, що хоче докорінно переглянути правила голосування у Раді ЄС й підтримує пропозицію Європарламенту про скликання конституційного конвенту для перегляду установчих договорів ЄС. За його словами, проведення глибоких реформ у ЄС неможливе без внесення змін до Маастрихтського договору в питаннях функціонування єдиної валюти і грошової політики,

внесення змін до Шенгенської угоди з приводу скасування прикордонного контролю на внутрішніх кордонах ЄС, а також відмови від принципу консенсусу в Раді ЄС при ухваленні рішень з багатьох нагальних питань [28].

В своєму матеріалі, присвяченому ініціативам Е. Макрона, німецький журнал *Der Spiegel* поставив під сумнів імовірність їх реалізації почасти й тому, що реформування правил ЄС вимагатиме застосування складної та громіздкої процедури. Згідно чинних нормативів правом вносити пропозиції для зміни установчих договорів ЄС можуть скористатися уряди окремих країн, Європарламент і Європейська Комісія, після чого вони передаються главам держав та урядів країн-членів і національним парламентам. Якщо глави держав та урядів простою більшістю голосів погодяться з запропонованими поправками, має бути скликаний з'їзд з представників національних парламентів, глав держав та урядів, Європарламенту і Єврокомісії. Такий з'їзд (або конституційний конвент) може одноголосно ухвалити рекомендації з проекту імовірних поправок до договорів, після чого поправки мають бути схвалені у відповідності до національних конституцій [29].

Така процедура виглядає набагато складнішою, ніж традиційна практика попередньої кулуарної підготовки проектів договорів з їх наступним затвердженням на міжурядових конференціях та подальшою ратифікацією відповідно до національних практик країн-членів. До того ж одноголосне схвалення поправок делегатами конституційного конвенту видається взагалі нереалістичним, особливо на тлі розбіжностей національних урядів з багатьох питань права, судочинства, соціальної та зовнішньої політики. Окрім цього, скасування права вето означатиме скорочення повноважень національних урядів і парламентів, що тлумачиться як вкрай чутливе й небажане з точки зору багатьох політиків у країнах ЄС.

Запропоновані Е. Макроном внутрішні реформи у межах ЄС дістали підтримку з боку глави Єврокомісії У. фон дер Ляйен, президента Європейського парламенту Р. Меццолі, тодішнього прем'єр-міністра Італії М. Драгі та деяких інших політиків, однак зустріли відсіч з боку урядів 13 країн-членів ЄС, включаючи Данію, Польщу, Чехію, Румунію. Уряди більшості країн північної та східної Європи виступили з колективною заявою, в якій висловили аргументовані заперечення. В заяві йшлося про те, що Конференція про майбутнє Європи не ставила за мету внесення змін до установчих договорів (хоча, задля об'єктивності слід зауважити, що мандат конференції не мав заздалегідь визначених параметрів чи обмежень).

Супротивники проекту реформ стверджували, що «в нас вже є Європа, яка працює» [29]. Отож малося на увазі, що чинні інтеграційні структури виконують покладені на них функції, і для досягнення кращих результатів у їх роботі нема потреби проводити інституціональні реформи, які тлумачилися як непотрібні чи передчасні.

Відтак стає очевидним, що через відсутність згоди урядів половини держав-членів ЄС план Е. Макрона з проведення внутрішніх реформ і подальшого поглиблення інтеграції зазнав невдачі. Водночас його заклик до всіх країн континенту зробити внесок у створення «суверенної, єдиної,

демократичної та амбітної Європи» зустрів позитивний відгук. Розглядаючи ЄС як ядро консолідації європейських країн, Е. Макрон запропонував створити нову рамкову структуру – Європейське політичне співтовариство (European Political Community).

Смисл цієї ініціативи полягає у скликанні на регулярній основі широкого загальноєвропейського форуму, який зможе об'єднати країни всієї географічної Європи навколо загальноєвропейських цінностей та інтересів. Окрім країн-членів ЄС, до нової спільноти пропонувалося включити європейських економічних партнерів ЄС, країни, які прагнуть вступити до європейського інтеграційного блоку та Сполучене Королівство, яке нещодавно вийшло з його складу.

Назва ініціативи Е. Макрона була запозичена в одного з політичних проєктів, які обговорювалися на ранніх етапах європейської інтеграції. Перший план створення Європейського політичного співтовариства виник у 1952 р. Тоді Асамблея Європейського об'єднання вугілля та сталі, що включала 6 держав Західної Європи, підготувала проєкт договору про створення однойменної повноформатної інтеграційної спільноти федеративного типу. До неї передбачалося включити країни Західної Європи, якщо ті висловлять готовність взяти участь у цьому утворенні. Тодішній проєкт ЄПС передбачав об'єднання вже існуючого Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОУС) та планованого Європейського оборонного співтовариства (ЄОС). У рамках ЄПС мали діяти парламент і підзвітна парламенту наднаціональна виконавча влада. В складі парламенту ЄПС передбачалися дві палати – Асамблея («Палата народів»), що мала обиратися прямим голосуванням виборців, та Сенат, членів якого мали призначати національні парламенти. У 1950-х рр. проєкт ЄПС був відхилений. Питання безпеки були залишені переважно в компетенції НАТО, і меншою мірою – Західноєвропейського союзу, а економічна інтеграція віднесена до компетенції Європейського економічного співтовариства, яке з 1 листопада 1993 р. було трансформовано в Європейський Союз.

По версії Е. Макрона, ініціатива Європейського політичного співтовариства має відображати дві складові:

- Відродження «загальноєвропейської ідеї» шляхом залучення до співпраці всіх європейських держав у межах і поза межами ЄС.
- Намір зберегти співпрацю та комплекс зв'язків у сфері безпеки зі Сполученим Королівством, яке вийшло з ЄС та апробує самостійну роль у міжнародному балансі.

Е. Макрон також зробив особливий акцент на участі України, яка «з її боротьбою та сміливістю» вже є «членом нашої Європи, нашої родини, нашого союзу». При цьому він зазначив, що для приєднання України до ЄС потрібен час. Тому створення ЄПС видається «розумним рішенням», яке дозволить створити «певну рамкову структуру», що відповідатиме справжнім загальноєвропейським інтересам [30].

Е. Макрон навмисно вочевидь оминув питання про перспективу членства України в ЄС, яка визначатиметься з урахуванням результатів російсько-української війни, оцінку супутніх економічних втрат, умов політичного

врегулювання, джерел і масштабів допомоги на повоєнне відновлення української економіки та інфраструктури [31].

Стосовно Великої Британії Е. Макрон акцентував на важливості збереження та почасті відновлення повноцінного діалогу з Лондоном щодо узгодження стратегічних планів і продовження військово-політичного співробітництва. На його думку, такий діалог з британським керівництвом легше вести не від імені європейських інтеграційних структур у Брюсселі, а на міжурядовому рівні – у рамках запропонованого Е. Макроном «вільного та рівноправного» діалогового формату [32].

Французька сторона представляла ЄПС як широкий формат діалогу на рівні глав держав та урядів, який має засвідчити готовність країн Європейського континенту використовувати механізми колективної взаємодії для вирішення спільних проблем і викликів у сферах що становлять взаємний інтерес: безпеки, стабільного розвитку, захисту критично важливої інфраструктури, боротьби з кіберзагрозами та дезінформацією, енергетичної стійкості, зближення молоді країн континенту, міграційного співробітництва, координації дій з основних регіональних питань та підтримки у відновленні України [33].

Пропозиція Франції дістала підтримку на засіданні Європейської Ради у Брюсселі 23-24 червня 2022 р. Керівники країн ЄС схвалили пропозицію Е. Макрона, призначивши проведення загальноєвропейської наради на 6 жовтня, напередодні неформального саміту ЄС у Празі.

Запрошення на саміт отримали лідери держав та урядів 44 країн Європи. Крім 27 держав-членів ЄС, на форум було запрошено керівників 17 держав, які не входять до ЄС. Серед них – країни, які вже подали заявки на вступ до Союзу (Чорногорія, Північна Македонія, Україна, Молдова), країни Західних Балкан (потенційні кандидати в члени ЄС), а також Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн, Велика Британія, Туреччина, Грузія, Вірменія, Азербайджан та Ізраїль.

На першу зустріч загальноєвропейської наради у новому форматі зі зрозумілих політичних причин не були запрошені Російська Федерація та Білорусь. Це дозволяє розглядати проект Європейського політичного співтовариства як пряму альтернативу нинішнім загальноєвропейським організаціям – Раді Європи та ОБСЄ, котрі в умовах великомасштабної європейської війни виявили свою неадекватність.

Президент Європейської Ради Ш. Мішель особливо відзначив, що на першому етапі участь у форумі в закритому режимі мали взяти лише лідери запрошених держав, що забезпечувало відверту й конфіденційну дискусію.

Фактичними організаторами форуму стали Франція та Чехія як країни, які почергово головує у Раді ЄС протягом 2022 р.

За підсумками інавгураційної зустрічі ЄПС його цілі можна сформулювати наступним чином:

- Нова рамкова структура створюється з метою організації відвертого діалогу між керівниками переважної більшості країн Європи, які дотримуються демократичних цінностей (окрім Росії та Білорусі).

- ЄПС має стати постійно діючою платформою політичного співробітництва на рівноправній основі між країнами ЄС (які становлять ядро європейської системи) та іншими країнами Європи – членами Єдиної європейської економічної зони, країнами-кандидатами та іншими периферійними партнерами, які не входять до Союзу.

- ЄПС має сприяти обговоренню пріоритетних питань, які стосуються безпеки та стабільності на Європейському континенті.

Політичний вимір ЄПС

Ідея Європейського політичного співтовариства – пряма реакція на кризу європейської безпеки та деградацію існуючих загальноєвропейських інститутів, таких як Рада Європи та ОБСЄ. Участь Туреччини та Великої Британії робить ЄПС прямою альтернативою Раді Європи.

Новий форум не має дотичності до питань розширення ЄС і не повинен розглядатися як його альтернатива. Натомість в ініціативі Е. Макрона акцент зроблено на політичній консолідації країн Європи у її географічних обшарах, що видається цілком актуальним на тлі російсько-української війни та усвідомлення європейськими політиками хиткості й вразливості ліберального міжнародного порядку.

Як стверджували українські журналісти, ініціатива Е. Макрона викликала в МЗС України занепокоєння, що створення ЄПС загальмує розширення Європейського Союзу. Однак у ході консультацій з МЗС Франції Київ домовився про «дипломатичний розмін»: українська сторона погодилася не перешкоджати скликанню саміту ЄПС, а політичне керівництво Франції зняло перешкоди для надання Україні статусу кандидата у члени Євросоюзу. Е. Макрон підтримав надання Україні статусу кандидата в члени ЄС й переконав канцлера ФРН О. Шольца зайняти аналогічну позицію [34].

З точки зору збігу політичних умов, ініціатива Е. Макрона була висунута у зручний час, зустрівши готовність політичних кіл європейських країн розпочати обговорення широкого спектру проблем європейської безпеки, включаючи російсько-українську війну (очевидний пріоритет), вірмено-азербайджанський конфлікт, проблеми контрольованих Росією анклавів у Грузії та Молдові, кризові ситуації на Балканах, у Лівії та Сирії. Під час саміту обговорювалися й «нові підходи» до проблем енергетики, інфраструктури, охорони здоров'я, економічної солідарності [35].

На етапі підготовки саміту ЄПС та після його завершення європейські політики сформулювали бачення цілей, порядку денного та очікуваних результатів діалогу. Так, канцлер ФРН О. Шольц висловив побажання, аби в рамках нового форуму ЄС обговорював з державами-партнерами питання безпеки, енергетики та боротьби з глобальним потеплінням.

Серед пріоритетів ЄПС Е. Макрон акцентував увагу на зміцненні енергетичного суверенітету Європи та глибокому реформуванні енергоринку ЄС, у тому числі на основі спільних франко-польських ініціатив. При цьому Е. Макрон виявляв прихильність до максимального розширення обріїв загальноєвропейського політичного співробітництва. За його словами, Європі

потрібна структура, яка допоможе розвивати співпрацю у сферах геополітики, енергетики, інфраструктури та транспорту з країнами, з якими неможлива така тісна інтеграція, як усередині ЄС.

Успіх ініціативи ЄПС прямо залежав від участі Туреччини та Великої Британії. Участь у саміті турецького президента Р.Т. Ердогана залишалася під питанням у зв'язку з загостренням військової напруженості у відносинах Туреччини з Грецією та Кіпром. Проте, Р.Т. Ердоган не лише взяв участь у саміті, але й використав його для максимального просування своїх політичних інтересів. У Празі Ердоган провів прес-конференцію, на якій аргументував ключове значення Туреччини для ЄС та всього Європейського континенту. Позицію Р.Т. Ердогана віддзеркалюють наступні тези:

- «Туреччина незамінна у подоланні викликів, що стоять перед ЄС, а також у переосмисленні ролі (цієї) спільноти на світовій арені».

- Європейське політичне співтовариство не має становити альтернативу політиці розширення ЄС. Політичні кола Туреччини очікують, що ЄПС «зміцнить наші відносини з ЄС і зробить внесок у процес нашого членства в блоці».

- ЄС не повинен озиратися на інтереси та амбіції деяких країн (тобто Греції та Кіпру). За словами Р.Т. Ердогана, єдиним ключем до врегулювання на Кіпрі є визнання міжнародного рівноправного статусу Турецької республіки Північного Кіпру. При цьому офіційно анексувати цю територію Туреччина не збирається.

- З приводу угод з Україною та РФ про зерновий коридор у Чорному морі Р.Т. Ердоган підкреслив, що продовження постачання зерна «служить інтересам народу України, Європи та всього світу». Російські добрива можуть постачатися в інші країни через Туреччину. Загалом Чорноморський зерновий коридор та обмін полоненими між Росією та Україною стали важливими дипломатичними успіхами Туреччини, досягнутими попри значні труднощі.

- Туреччина блокує заявку Швеції на вступ до НАТО через претензії, пов'язані з діяльністю небажаних курдських організацій, які «загрожують безпеці Туреччини». Допоки у Швеції проходять марші «терористичних організацій», а їхні представники будуть присутні у шведському парламенті, ставлення Туреччини до Швеції «не буде позитивним».

- Порядок денний переговорів Туреччини з ЄС включає не тільки взаємні претензії, а й низку актуальних тем, таких як постачання енергоносіїв (транспортування газу), міграції, припинення агресії Росії проти України та роль Туреччини у цьому процесі [36].

Уточнення зовнішньополітичних акцентів в умовах російсько-української війни

Ряд програмних заяв Е. Макрона упродовж 2022-2023 рр. дозволяє окреслити деякі новітні аспекти і деталі французької зовнішньополітичної концепції. У виступі на форумі з безпеки Globsec (Братислава, 31 травня 2023 р.), Е. Макрон проголосив позицію Франції щодо України, Росії, країн

Східної Європи, ролі НАТО, а також перспектив європейської стратегічної автономії:

- Україна сьогодні захищає Європу. Тому «Україні треба запропонувати відчутні й надійні гарантії безпеки» (щось «між безпекою, що надається Ізраїлю, та повноцінним членством» у НАТО), «надати засоби для запобігання будь-якій новій (російській) агресії та включити її до надійної архітектури безпеки» [37].

- Треба всіма засобами допомогти Україні провести ефективний контрнаступ. «Ми маємо активізувати наші зусилля, тому що те, що відбудеться протягом найближчих кількох місяців, дає шанс для міцного миру».

- Франція мала приділяти більше уваги країнам Східної Європи, які попереджали про агресивні наміри Росії перед вторгненням в Україну. Надалі не повинно бути розділення між «Старою Європою» та «Новою Європою», включно з розбіжностями між східними та західними членами ЄС щодо таких питань, як Росія.

- Росія зазнала очевидних невдач у війні, включаючи вступ Фінляндії до НАТО та втрату легітимності на світовій арені. «Війна далека від завершення, але ясно, що Україну не завоювати. ... Те, що мало бути “спецоперацією”, вже є геополітичним провалом». Водночас, за словами Е. Макрона, країни Європи мають активно протидіяти інформаційним кампаніям РФ, яка використовує інформаційне поле, аби грати на втомі від війни та послаблювати підтримку України [38].

- Оскільки «наша географія не зміниться», Росія «завжди буде сусідом Європи. ... Не можна жити, наче між нами океан». Тому слід «побудувати простір, який дасть нам можливість – без будь-якої наївності – мирно співіснувати з Росією» у перспективі. Москва повернеться на міжнародну арену після того, як «настане стійкий мир на умовах Києва відповідно до міжнародного права».

- Основним пріоритетом у ситуації, що склалася, є «закінчити цю війну побудовою сталого миру». Важливо зберігати діалог з Росією для вирішення конфлікту, адже Заходу слід спілкуватися «з тими лідерами, які є, навіть якщо завтра вам доведеться судити їх у міжнародному суді».

- Коментар про «смерть мозку» НАТО у грудні 2019 р. був зумовлений розколом усередині цього блоку між Туреччиною та низкою інших держав. Однак В. Путін «розбудив НАТО найсильнішим електрошком».

- «Європейська оборонна політика – важлива складова НАТО. Це єдиний засіб, який дозволить забезпечити довіру в довгостроковій перспективі. ... В майбутньому європейці повинні мати власні можливості захистити себе і вміти вибудовувати відносини з сусідами».

- З огляду на внутрішньополітичну конкуренцію у США, «європейський стовп оборони в НАТО є незамінним». Тому Європа має розбудовувати власну оборонну промисловість, а не лише покладатися на захист з боку США, внесок яких у стримуванні Росії був вирішальним. На теперішньому етапі Європа потребує більших «суверенних можливостей» в енергетиці, технологіях та

військовій сфері (з огляду на домовленості, досягнуті у березні 2022 р. на саміті ЄС у Версалі).

- Європі слід брати безпосередню участь у договорах з контролю над озброєннями між США та РФ, які стосуються скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь, а також ракет середньої та меншої дальності. Європа була відсутня в цих угодах «тоді, коли вирішувалося питання її безпеки Ми, європейці, повинні бути суб'єктами цих угод, які забезпечують нашу безпеку і створюють рамки на майбутнє. Якщо ми делегуємо це іншим – Росії, США чи будь-кому ще, то ніколи не станемо переконливим учасником процесу».

- Аби стати активним учасником майбутніх переговорів з контролю над озброєннями, Європа має забезпечити собі можливості для «завдання удару в глибину». Це потребує гармонізації європейської військової промисловості, що «посилить нашу безпеку й надасть перевагу на майбутніх переговорах» [39, 40].

Серед проблемних аспектів програми Е. Макрона слід відзначити негативне ставлення політичних кіл східних країн ЄС до його сподівань на ефективність діалогу з Москвою, а також критику відносин між Францією та Китаєм. Останнє зауваження стосується згоди долучити китайську дипломатію до переговорів по Україні та небажання приєднуватися до безпекових зобов'язань по Тайваню, що тлумачиться французьким керівництвом як загроза втягнення Європи у конкуренцію за глобальне домінування між США та КНР.

Висновки.

1. Зовнішньополітичне позиціонування Е. Макрона віддзеркалює специфіку міжнародно-політичного становища Франції як впливової європейської держави зі значними елементами глобального впливу. Статус Франції підкріплений такими чинниками, як місце постійного члена Ради Безпеки ООН, володіння ядерною зброєю, претензії на політичне лідерство в ЄС, друга за обсягом після США мережа дипломатичних місій (246 посольств і консульств та 21 представництво в міжнародних організаціях), третє місце в світовому експорті озброєнь, активна публічна дипломатія та культурна політика.

Однак, на наш погляд, навряд чи доцільно шукати мотивації ініціатив Е. Макрона в ідейній спадщині голлізму попри очевидну схожість чи навіть спадковість окремих елементів його зовнішньополітичної концепції.

2. Серед принципових акцентів та ідей зовнішньої політики Франції за президентства Е. Макрона слід відзначити наступні:

- корінний елемент концепції становить зміцнення європейської стратегічної автономії, що передбачає посилення згуртованості та розвиток спільної військової спроможності країн ЄС;

- запропонований проект реформ у ЄС спрямований на зміцнення його економічного потенціалу та поглиблення інтеграції у бік фінансово-економічного та політичного союзу;

- претензії на політичне лідерство в ЄС тісно пов'язані з франко-німецькими відносинами та союзницькими зобов'язаннями, які суттєво залежать від ступеня взаєморозуміння на рівні перших осіб та урядів;
- ставка на зміцнення ЄС розглядається як запорука зміцнення позицій Франції на міжнародній арені;
- заклики до розвитку європейського оборонного потенціалу обумовлені поглибленням суперечностей між США та ЄС та сумнівами у практичній дієздатності НАТО як військово-політичного союзу;
- позиція щодо Росії полягає у необхідності збереження у перспективі можливостей для відновлення певного рівня діалогу від імені Франції та ЄС, що вимагає розвитку сучасного європейського військового потенціалу.

3. З цього переліку вочевидь випадає ініціатива Е. Макрона, пов'язана з відродженням загальноєвропейської ідеї в формі «Об'єднаної Європи» у континентальних масштабах. У цьому контексті ми, схоже, маємо справу з певною підміною понять, адже політична суб'єктність в «Об'єднаній Європі» (без урахування Росії та Білорусі), окрім існування локальних угруповань всередині ЄС, неминуче трансформується у дві «осьові лінії»: ЄС – Велика Британія і ЄС – Туреччина. З точки зору Франції, континентальна Європа може розглядатися як опосередкована зовнішня оболонка для реалізації впливу європейських інтеграційних структур, позиція яких, своєю чергою, відбиватиме провідну роль Франції в рамках тандему з ФРН або у зв'язці з Італією.

4. З точки зору військово-політичного виміру європейської безпеки, Європейське політичне співтовариство вочевидь не зможе відігравати провідну роль, адже моделювати архітектуру безпеки в європейському / євроатлантичному просторі неможливо без участі США і НАТО, а також без з'ясування підсумків російсько-української війни та ролі Росії в повоєнному балансі сил. Натомість дискусія в рамках ЄПС може стосуватися насамперед загальноєвропейських політичних, економічних і правових аспектів. Своєю чергою військові питання європейської безпеки неминуче потребуватимуть діалогу між ЄС і США. Як стверджують автори доповіді RAND Corporation (2021 р.), присвяченої проекту Європейської стратегічної автономії, ЄС і США ще не вичерпали можливості взаємного партнерства. Діалог між ними допоможе уникати ускладнень і непорозумінь, а сприятливе ставлення до європейської стратегічної автономії в оборонній сфері з боку США принесе користь усім учасникам і партнерам, включаючи ЄС, США і НАТО. При цьому конструктивні відносини між НАТО і ЄС вимагають чіткого формулювання цілей ЄС, узгодження переліку загроз і розмежування сфер відповідальності [41].

5. Абстрагуючись від проблем військової безпеки, можна відзначити ряд змістовних і нормативних аспектів, які визначають особливості проекту Європейського політичного співтовариства у його теперішньому вигляді:

- Організатори першого саміту ЄПС у Празі не планували перетворення ЄПС на чергову міжнародну структуру, що матиме інституційні механізми (секретаріат, робочі групи, комісії тощо) й не планували погодження підсумкового комюніке, яке вважається стандартним результатом більшості

багатосторонніх нарад. Натомість підсумки дискусії на саміті Е. Макрон, як ініціатор цього заходу, підводив одноосібно [42]. Узгоджений на початковому етапі організаційний формат було збережено й під час проведення другого саміту ЄПС у Кишиневі (1 червня 2023 р.).

- Ухвалення якихось рішень у межах ЄПС виглядає проблематичним, адже в настільки широкому складі важко дається узгодження рішень з реальним впливом на політику. Висловлювалися припущення, що якщо формат ЄПС збережеться, згодом він може перетворитися на платформу для «зустрічей та переговорів» у рамках загальноєвропейського форуму демократичних країн. Зазначимо, що такий підхід до певної міри збігається з початковими цілями Ради Європи як організації, яка була покликана сприяти політичній та соціально-економічній гомогенності країн Західної Європи після закінчення Другої світової війни.

- На думку більшості французьких оглядачів, заявка України на членство в ЄС, яку Київ подав невдовзі після початку російського вторгнення, стала прямим стимулом для висування ініціативи ЄПС як проекту відновлення загальноєвропейської ідеї за нових кризових умов.

- Підтекст проекту ЄПС полягає у необхідності підвищення ролі, статусу та стабільності країн Європи в умовах загострення глобальної конкуренції та суперництва основних центрів сили та багатосторонніх інтеграційних об'єднань. Й хоча ЄПС не стане новим «інститутом влади» у міжнародних відносинах, його появу можна розглядати як симптом певного перерозподілу реальних факторів впливу у загальноєвропейському контексті. Поява нового загальноєвропейського діалогового формату вказує на посилення ролі міждержавних консультацій і, до певної міри, – на звуження ролі європейських інтеграційних інституцій, включаючи Раду ЄС і Європейську Комісію.

Список використаних джерел і літератури:

1. Macron E. Une Europe qui protège les Européens. *Programme «En marche»*. Élection présidentielle – 27 avril et 7 mai 2017. 30 p. URL: <https://en-marche.fr/emmanuel-macron/le-programme/europe>
2. Dolez B., Fretel J., Lefebvre R. Introduction générale. La science politique mise au défi par Emmanuel Macron. *L'entreprise Macron*. Grenoble : Presses universitaires de Grenoble. 2019. P. 9-17.
3. Duclos M. La France dans le bouleversement du monde. Paris : Editions de l'Observatoire, 2021. 320 p.
4. Lasserre I. Macron, le disrupteur - La politique étrangère d'un président antisystème. Paris : Editions de l'Observatoire, 2022. 269 p.
5. Stark H. France-Allemagne: reliance sur le fond de divergences. *Macron, an I. Quelle politique étrangère?* Gomart T., Hecker M., dir. *Etudes de L'IFRI*. IFRI, avril 2018. P. 37-39.
6. Witney N. Macron and the European Intervention Initiative: Erasmus for soldiers? ECFR. Commentary. 22 May 2018.

- https://www.ecfr.eu/article/commentary_macron_and_the_european_intervention_initiative_erasmus_for_sold
7. Федоров С.М. Европейский проект Макрона: четыре года спустя (французские планы и реалии Евросоюза). *Современная Европа*. 2021. № 5. С. 69-79.
 8. Мітрофанова О.О. Військова політика Франції та співробітництво з Україною. *Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти* : монографія / відповід. ред.: Н.О. Татаренко, С.С. Троян, О.І. Шаповалова. К. : Дипломатична академія України при МЗС України, 2015. С. 333-365.
 9. Мітрофанова О.О. Франція: блискавичний триумф Е. Макрона. *Бінтел*. 2017. № 2(6). С. 41-45.
 10. Толстов С.В. Фактор Макрона: політична технологія чи нова фаза європейської політики? *Зовнішні справи*. 2017. № 5. С. 6-8.
 11. Vaisse M. La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958. Paris : Fayard, 2009. 649 p.
 12. Initiative for Europe. Sorbonne speech of Emmanuel Macron - Full text / English version. 26 septembre 2017. URL: <http://international.blogs.ouest-france.fr/archive/2017/09/29/macron-sorbonne-verbatim-europe-18583.html>
 13. Progress in European projects: One year after President Macron's Initiative for Europe speech (26 September 2018). *Ministry for Europe and Foreign Affairs. France Diplomacy*. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/europe/news/article/progress-in-european-projects-one-year-after-president-macron-s-initiative-for>
 14. European Commission. Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on Preventing the Dissemination of Terrorist Content Online. [COM(2018) 640 final], 12 September 2018. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52018PC0640>
 15. Second energy interconnection summit: Lisbon declaration is signed. *Directorate-General for Energy. European Commission website*. 27 July 2018. URL: https://commission.europa.eu/news/second-energy-interconnection-summit-lisbon-declaration-signed-2018-07-27_en
 16. Meseberg Declaration - Renewing Europe's promises of security and prosperity. *Elysee*. 19 June 2018. URL: <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-1980-en.pdf>
 17. Benoit R.J. Frontex to become 10,000 strong EU border force. *ETIAS.info*. URL: <https://www.etias.info/frontex-become-10000-strong-eu-border-force/>
 18. Letter of intent concerning the development of the European Intervention Initiative (EI2). *Bundesministerium der Verteidigung*. June 25th, 2018. URL: <https://www.bmvg.de/resource/blob/25706/099f1956962441156817d7f35d08bc50/20180625-letter-of-intent-zu-der-europaeischen-interventionsinitiative-data.pdf>
 19. Koenig N. The European Intervention Initiative: A look behind the scenes. *Jacques Delors Institut – Berlin. Policy Brief*. 27.06.2018. URL:

- <https://www.delorscentre.eu/en/publications/detail/publication/the-european-intervention-initiative-a-look-behind-the-scenes>
20. Mills C. The European Intervention Initiative (EII/EI2). *The House of Commons Library*. Briefing Paper, No. 8432. 23 September 2019. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8432/>
 21. European Commission. European Defence Action Plan. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. COM(2016) 950 final. Brussels, 30.11.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0950&from=en>
 22. Gritsay Y. Без США: ЕС укрепляет внутреннее сотрудничество в оборонной сфере. *Euronews*. 25/09/2021. URL: <https://ru.euronews.com/2021/09/25/eu-cooperation-talks>
 23. European Maritime Awareness in the SoH (EMASOH): political statement by the governments of Belgium, Denmark, France, Germany, Greece, Italy, the Netherlands, and Portugal (20 January 2020). *Ministry for Europe and Foreign Affairs*. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/europe/news/article/european-maritime-awareness-in-the-soh-emasoh-political-statement-by-the>
 24. Gain N. Denmark Takes Lead Of Europe's Operation AGENOR. *Naval news*. 15 Jan 2021. URL: <https://www.navalnews.com/naval-news/2021/01/denmark-takes-lead-of-europes-operation-agenor/>
 25. Laïci T., Stanicek B., Pichon E. Charting a course through stormy waters. The EU as a maritime security actor. *European Parliamentary Research Service*. Briefing. PE 689.342. February 2021. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689342/EPRS_BRI\(2021\)689342_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689342/EPRS_BRI(2021)689342_EN.pdf)
 26. Arslan F.E., Asgarli A. Завершение операции «Бархан» как попытка Макрона выйти из тупика. *Anadolu Agency*. 13.06.2021. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/завершение-операции-бархан-как-попытка-макрона-выйти-из-тупика/2272174>
 27. Пажон С. AUKUS, ИТР и роль Франции: Fluctuat nec Mergitur. 27 сентября 2021. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/aukus-itr-i-rol-frantsii-fluctuat-nec-mergitur/>
 28. Дрямина Н. Изменение договоров Евросоюза: кто за, кто против и почему? *Euronews*. 10/05/2022. URL: <https://ru.euronews.com/my-europe/2022/05/10/eu-video-web-treaty-change-explainer>
 29. Euro, Schengen, Einstimmigkeitsprinzip – Macron stellt EU-Regeln infrage. *Der Spiegel*. 09.05.2022. URL: <https://www.spiegel.de/ausland/emmanuel-macron-wirbt-fuer-eu-verfassungskonvent-a-bb74c87e-8dc1-47f5-9c58-717375e9c750>
 30. Макрон пропонує створити новий формат європейської співпраці, відкритий для України і Британії. *Європейська правда*. 9 травня 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/9/7139123/>

31. Неверова А. Макрон не верит в быстрое вступление Украины в Евросоюз. *Deutsche Welle*. 09.05.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/makron-ne-verit-v-bystrooe-vstuplenie-ukrainy-v-es/a-61739879>
32. Lory G. Для чего создаётся Европейское политическое сообщество? *Euronews*. 06/10/2022. URL: <https://ru.euronews.com/my-europe/2022/10/06/eu-explainer-political-community>
33. Европейское политическое сообщество. *Дипломатия Франции - МИД Франции*. 19 окт. 2022. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/politique-etrangere/europe/la-communaute-politique-europeenne/>
34. Сидоренко С. Между Молдовой и Сербией. Зачем Киев согласился на новый формат ЕС и как он будет работать. *Европейская правда*. 6 октября 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/10/6/7148171/>
35. Askeroğlu S. The European Political Community: A New European Order in the Absence of Russia? *Ankara Center for Crisis and Policy Studies*. 12/10/2022. URL: <https://www.ankasam.org/the-european-political-community-a-new-european-order-in-the-absence-of-russia/?lang=en>
36. Yusupov A. Турция – ключевая страна для Евросоюза. Президент Эрдоган выступил на пресс-конференции в рамках саммита Европейского политсообщества в Праге. *Anadolu Agency*. 06.10.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/политика/турция-ключевая-страна-для-евросоюза-/2704864>
37. Президент Франции высказался за «осязаемые и надежные гарантии безопасности» для Украины. *Radio France Internationale*. 31/05/2023. URL: <https://www.rfi.fr/ru/европа/20230531-президент-франции-высказался-за-осязаемые-и-надежные-гарантии-безопасности-для-украины>
38. Rose M. Macron tells Eastern Europe - we should have listened to you over Russia. *Reuters*. May 31, 2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/frances-macron-offers-mea-culpa-eastern-eu-nations-russia-2023-05-31/>
39. France's Macron urges 'tangible' NATO security guarantees for Ukraine. *Euronews with AFP*. 01/06/2023. URL: <https://www.euronews.com/2023/05/31/frances-macron-urges-tangible-nato-security-guarantees-for-ukraine>
40. Сотников Д. Макрон призвал дать Украине "надежные" гарантии безопасности. *Deutsche Welle*. 31.05.2023. URL: <https://p.dw.com/p/4S1kw>
41. Retter L. et al. European Strategic Autonomy in Defence. Transatlantic visions and implications for NATO, US and EU relations. *RAND Corporation*. RR-A1319-1. 2021. 90 p. DOI: <https://doi.org/10.7249/RR-A1319-1>
42. Déclarations du Président de la République lors de la conférence de presse à l'issue du premier Sommet de la Communauté politique européenne. *Elysee*. 6 octobre 2022. URL: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2022/10/06/sommet-de-la-communaute-politique-europeenne-a-prague>

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ПОСТБІПОЛЯРНУ ДОБУ (1990-2010 РР.)

До уваги читача пропонуються розвідка на тему європейської політики Сполученого Королівства у постбіполярну добу. Внаслідок історичних обставин Велика Британія займала особливе місце у європейському співтоваристві. Британський естаблішмент відрізнявся від континентальних держав Західної Європи своїм євроскептицизмом, що призводило до протиріч при узгодженні загальноєвропейського консенсусу. Після розпаду соціалістичного табору стало зрозумілим, що обструкціоністська позиція правлячої Консервативної партії стала контрпродуктивною і британський уряд мав знайти більш конструктивний підхід до європейської політики заради посилення британського впливу в Європі.

Ключові слова: Велика Британія, Європейський Союз, міжнародні відносини, Амстердамський договір, принцип субсидіарності.

Ivanov D. I. British European policy at the post-bipolar age, 1990-2010.

The article presents an analysis of the European policy of the United Kingdom in the post-bipolar period. Owing to historical circumstances, Great Britain played a special role in the European Economic Community. The British establishment differed from the continental West European governmental circles in its Euroscepticism, which caused contradictions in negotiating of consensus approach on the basic issues of the European integration. However, after the collapse of the Soviet bloc, it became obvious that the obstructionist position of the ruling Conservative party was counterproductive and the British government needed to find a more constructive approach in European politics in order to increase British influence in Europe.

Keywords: Great Britain, European Union, international relations, Treaty of Amsterdam, subsidiarity principle.

Після відставки М. Тетчер 22 листопада 1990 р. консервативна парламентська більшість обрала прем'єр-міністром Дж. Мейджора, який продовжував урядову політику тетчеризму, але, на відміну від своєї попередниці, був готовий йти на компроміси у внутрішній та зовнішній політиці. Такий підхід давав змогу урядові досягати певних успіхів у європейській політиці, але призвів до конфлікту з євроскептиками в самій Консервативній партії. Певну проблему становила і позиція лейбористської

опозиції. На той час Лейбористська партія вже відмовилася від жорсткого лівого євроскептицизму на користь поміркованого проєвропейського курсу. Лейбористи симпатизували ідеї соціально орієнтованої ринкової економіки, яка була популярна серед очільників ЄЕС на континенті. Перегляд політичної програми призвів до посилення позицій Лейбористської партії, яка на виборах до Європарламенту 1989 р. отримала 45 місць, на 13 більше, ніж консерватори, та поступово нарощувала свою фракцію в Палаті громад завдяки проміжним окружним виборам. Як наслідок, консервативна більшість поступово зменшилася з 21 голосу після виборів 1992 р. до 1 депутата [1, р. 105].

Уряд Мейджора намагався налагодити відносини з іншими країнами Західної Європи, які охололи за часів М. Тетчер, що відіграло свою роль в успішному підписанні Маастрихтської угоди 7 лютого 1992 р. Велика Британія погодилася на створення Європейського Союзу за умови, що вона зможе за бажання відмовитися від ратифікації Соціальної хартії та вступу до монетарного союзу. Фундаментальна причина такого підходу полягала у тому, що британське бачення Європейського Союзу як широкого та гнучкого економічного блоку було повністю протилежним до франко-німецького, згідно з яким посилення політичних зв'язків через наднаціональні органи вважалося єдиним реалістичним шляхом розвитку економічної інтеграції.

Маастрихтська угода створила два нові стовпи спільної політики європейських держав – Спільну зовнішню та безпекову політику (Common Foreign and Security Policy; CFSP) та Співробітництво з питань юстиції та внутрішніх справ (Cooperation in Justice and Home Affairs; CJHA). Перший стовп був спрямований на формування спільної позиції країн ЄС з питань зовнішньої політики та питань безпеки. Другий – на співпрацю судових та правоохоронних систем держав-членів Союзу. Британський уряд у цілому підтримував ці кроки за умови, що ухвалення подальших політичних рішень буде узгоджуватися тільки на міжурядовому рівні. Намагання британського уряду захистити свою позицію супроводжувалося вимогами щодо дотримання термінологічної чіткості в текстах установчих договорів ЄС. Зокрема британський уряд наполіг, аби в Договорі про Європейський Союз (офіційна назва Маастрихтських домовленостей) не було термінів «федеральний» та «федеральна мета», а вживався термін «субсидіарний», який у цьому випадку означав схожі, однак не тотожні інституціональні рішення, а саме – передачу частки повноважень наднаціональним органам ЄС [2].

На додаток до цього слід зауважити, що існували три паралельні інтерпретації принципу субсидіарності: 1) передача частки повноважень до інституцій ЄС, 2) розмежування повноважень між державами та інституціями ЄС на користь перших, 3) передача максимуму повноважень регіональним

органам самоврядування. Уряд Мейджора підтримував другу інтерпретацію, яка захищала інтереси національного уряду.

Фракція євроскептиків в Консервативній партії була незадоволена підписанням Маастрихтського договору, вважаючи, що Мейджор віддав надто велику частку суверенітету в обмін на спільний економічний простір та відсутність митних бар'єрів. Натомість Мейджор захищав договір, вважаючи його тріумфом британської дипломатії, оскільки йому потрібна була зовнішньополітична перемога напередодні парламентських виборів. Консервативній партії вдалося втримати більшість на виборах 1992 р., однак з мінімальною перевагою, що ще більше посилювало вплив євроскептиків, які могли за бажання саботувати прийняття будь-якого законопроект. Відразу після виборів група з 70 парламентаріїв підписалася під закликом скликати дострокові дебати щодо питання виходу з угоди [3, р. 205].

Суперечності всередині партії посилювалися через економічну нестабільність фунта стерлінгів у Європейській системі регулювання валютних курсів (Exchange Rate Mechanism), яка дозволяла експортерам та імпортерам продавати свої товари, не боячись різких коливань курсу валют. Свого часу, в 1979 р. Велика Британія відмовилася від участі в цій системі. До цього питання повернулися лише наприкінці 1980-х рр. Дж. Мейджор переконав тоді М. Тетчер, що для отримання всіх переваг від спільного ринку Велика Британія має включити фунт до системи [1, р. 117], що й було зроблено 8 жовтня 1990 р. Проблема полягала в тому, що британська економіка виявилася занадто нестабільною для офіційної прив'язки курсу фунта стерлінгів до німецької марки. У підсумку, після валютної кризи 16 вересня 1992 р., відомої як «Чорна середа», яка призвела до стрімкої девальвації фунта стерлінгів, уряд був змушений вийти з європейської валютної системи. За цих обставин Мейджор розглядав можливість відставки з посади прем'єр-міністра, оскільки вважав цю кризу своєю особистою поразкою.

Низка поразок консерваторів на проміжних окружних виборах посилювала тиск з боку євроскептиків у парламентській фракції, що призвело до провалу голосування за внесення поправок до Соціальної хартії (22 липня 1993 р.), однак Маастрихтський договір все ж вдалося ратифікувати 3 серпня того ж року [4]. Мейджор намагався утримати баланс між скептиками та оптимістами всередині партії. У вересні 1994 р. він виступив з промовою в Лейденському університеті в Нідерландах, у якій висловив свою прихильність до прийняття нових членів до Союзу й водночас підтвердив скептицизм стосовно поглиблення інтеграції [5]. Великій Британії зіграв на руку розпад СРСР та соціалістичного табору, адже за підсумками цих подій держави Центрально-Східної Європи одностайно висловилися за євроінтеграцію та вступ до НАТО.

На той час позиція уряду полягала в опозиції до голосування простою більшістю, ратифікації Соціальної хартії, внесення поправок до Спільної політики в галузі рибальства та розширення повноважень глави Єврокомісії. Однак для євроскептиків, які займали посади в кабінеті Мейджора, цього було недостатньо. На той час вони вже налагодили контакт зі своїми ідеологічними союзниками в Європі і вимагали від керівництва партії внесення до передвиборчого маніфесту партії 1997 р. пункту про те, що Велика Британія за жодних обставин не відмовлятиметься від фунта на користь євро. Мейджору вдалося досягти компромісу – до партійного маніфесту було внесено обіцянку провести національний референдум, у випадку якщо уряд та парламент проголосують за прийняття євро. Таке рішення дозволило уникнути потенційної відставки голови казначейства К. Кларка, який був прихильником вступу Великої Британії до монетарного союзу. Наприкінці прем'єрської каденції Мейджора відносини з європейськими країнами-членами ЄС були зіпсовані через епідемію «коров'ячого сказу», яка змусила європейські регуляторні органи припинити імпорт британської яловичини.

Попри половинчастість європейського курсу уряду Дж. Мейджора, його позиція переконливо свідчила, що тетчеристський підхід до євроінтеграції вичерпав себе. Водночас через жорстку опозицію євроскептиків всередині партії Консервативній партії не вдалося запропонувати конструктивний компроміс щодо низки спірних проблем. Вихід Великої Британії з Європейської системи регулювання валютних курсів поставив крапку в дискусії про запровадження євро та став однією з головних причин поразки Консервативної партії на загальних виборах 1997 р. Новий лейбористський уряд Т. Блера прийшов з новою політичною програмою стосовно євроінтеграції, яка була більш прагматичною, але при цьому й надалі відстоювала фундаментальні принципи британської зовнішньої політики.

Перемога Лейбористської партії стала можливою завдяки ревізії європейського компонента політичної програми, ухваленої після обрання лідером партії Н. Кіннока та продовженої за лідерства Дж. Сміта. Сам Т. Блер починав свою політичну кар'єру в Лейбористській партії як євроскептик, однак змінив свою позицію на початку 1990-х рр. Ставши партійним лідером після смерті Сміта (1994 р.), Блер на посаді лідера парламентської опозиції активно критикував європейську політику кабінету Дж. Мейджора. На вибори 1997 р. лейбористи йшли з обіцянкою ратифікувати Соціальну хартію та перезавантажити відносини з іншими країнами ЄС. Водночас Блер неодноразово наголошував на своїй опозиції до концепції федеральної Європи. У статтях, опублікованих у таблоїді The Sun, він обіцяв зберегти фунт стерлінгів як національну валюту та «вбити дракона європейської держави» [6]. Блер визнав, що за великим рахунком програми лейбористів та консерваторів за

деякими винятками були майже ідентичні – «принципова відмінність полягала в партійному менеджменті, підході та лідерстві» [1, р. 144].

Новий кабінет зосередив свою увагу на двох пріоритетах: розширенні ЄС та давно назрілій реформі Спільної сільськогосподарської політики. Стратегічний план полягав у тому, щоб за рахунок посиленої участі Великої Британії зробити її лідером у європейських справах, здатним пропонувати раціональну програму дій, яка дозволила б поєднати гнучкість британської моделі та необхідний рівень державного втручання в економіку відповідно до ідеологічної доктрини «третього шляху».

16 липня 1997 р. було офіційно оголошено про майбутній вступ в ЄС Польщі, Чехії, Угорщини, Естонії, Словенії та Кіпру. Далі в черзі були Болгарія, Румунія, Словаччина, Латвія та Литва. Кабінет Блера продовжував лінію Мейджора в цьому питанні й активно підтримував розширення ЄС заради стримування франко-німецького впливу та відкриття нових ринків для британського бізнесу. Франція займала більш скептичну позицію в цьому питанні, оскільки для її політичної еліти головним пріоритетом було посилення інтеграції всередині Союзу.

На 1997 р. планувався саміт в Амстердамі, на якому мав бути підписаний новий договір. Нова редакція установчого договору мала враховувати включення до ЄС нових держав, очікуване у 2004 р. Під час саміту Велика Британія зосередилася на відстоюванні кількох принципових питань. По-перше, уряд наголосив на тому, що в угоді має зберігатися право вето держав-членів у питаннях оподаткування, оборони, безпеки, імміграції та в разі перегляду установчих договорів. Британські дипломати також заблокували інтеграцію структур Західноєвропейського союзу в ЄС, вважаючи такий крок загрозою для ролі НАТО як головного військового альянсу держав Заходу [1, р. 149]. Велика Британія зуміла узгодити для себе право самостійно контролювати свою імміграційну політику, що було підтримано іншими учасниками саміту через острівне розташування країни, після чого в договір інкорпоровали Шенгенські домовленості. У договорі було прописано можливість участі ЄС у гуманітарних та миротворчих місіях, віднесених до компетенції Спільної оборонної політики. Досягнуті домовленості передбачали механізм посиленої інтеграційної співпраці між окремими державами ЄС, залишаючи при цьому значні обмеження для тих держав, передусім Великої Британії, які заперечували концепцію «Європи різних швидкостей».

Блер вважав Амстердамський договір [7] перемогою Великої Британії, оскільки, на його думку, уряду вдалося відстояти принципи для країни питання у сфері оборони, імміграції та зовнішньої політики. Проте консервативна опозиція розкритикувала лейбористів за надмірні поступки

Франції й Німеччині та вимагали винесення питання ратифікації договору на загальнонаціональний референдум.

Оскільки тепер Німеччина платила непропорційно великий внесок до спільного бюджету, знову постало питання про перегляд знижки для Великої Британії, адже канцлер ФРН Г. Коль жорстко вимагав перегляду формули виплат. Т. Блер тоді заявив, що британська знижка не може бути переглянута без згоди уряду та парламенту [8]. Стосовно питання реформи Спільної сільськогосподарської політики британський уряд підтримав проект Єврокомісії Agenda 2000, у якому передбачалася радикальна реструктуризація сільськогосподарських субсидій. Проти цього заперечувала Франція, яка найбільше вигравала від цих субсидій і в якій існувало потужне сільськогосподарське лобі.

Найскладнішим питанням для уряду Т. Блера стала дискусія довкола можливого переходу на євро. Більшість населення країни (61 %) бажала зберегти фунт стерлінгів. Цю позицію поділяла й більшість британських політиків і в уряді, і в опозиції. Британська економіка мала суттєві відмінності від європейської, що також ускладнювало гіпотетичний вступ до монетарного союзу. Уряд мав враховувати позицію британських ЗМІ, зокрема й власника таблоїду The Sun Р. Мердока, з яким Блер проводив таємні зустрічі [9, р. 12].

У самому уряді також не існувало згоди стосовно того, як правильно підійти до цього питання. Т. Блер, Г. Браун та Р. Кук мали різні погляди щодо розв'язання цієї проблеми, що заважало виробити чітку позицію. Парадокс полягав у тому, що для досягнення лідерства Великої Британії в ЄС їй були потрібні економічні важелі впливу. Це вимагало посиленої економічної інтеграції та вступу до Єврозони, до чого британський істеблішмент був вочевидь не готовий. Відтак спроба впровадження євро могла поховати електоральні перспективи політичної сили, яка б наважилась на настільки непопулярний крок. У підсумку Велика Британія не увійшла до Єврозони й не повернулася до Європейської системи регулювання валютних курсів.

Останні чотири роки прем'єрства європейський вектор кабінету Блера був зосереджений на прийнятті Європейської конституції, яка мала б уніфікувати попередні домовленості та стати Основним законом Європейського Союзу. Опозиція вимагала від Блера проведення референдуму, який, у разі поразки, становив би загрозу для електоральних перспектив Лейбористської партії, яка й без того зазнала значних репутаційних збитків після Другої іракської війни [10].

Прем'єрська каденція Блера, який достроково пішов з посади, відзначилася і значними успіхами в його європейській політиці, і помітними невдачами. Розширення ЄС у 2004 р. символізувало значний успіх як для Великої Британії, так і для інших «старих» членів ЄС. Соціал-ліберальні підходи уряду Блера знайшли підтримку серед інших членів ЄС та сприяли

економічним реформам, спрямованим на адаптацію Європи до глобалізованого світу та стрімких технологічних змін. Боротьба зі зміною клімату, підкріплена стратегічною програмою зі стимулювання розвитку відновлювальних джерел енергії, дозволила країнам ЄС стати одним зі світових лідерів у сфері захисту навколишнього середовища та транзиту до поствуглецевої економіки.

При цьому новим лейбористам так і не вдалося зробити Велику Британію третім лідером ЄС на рівні з Францією та Німеччиною. З позицій сьогодення можна стверджувати, що це було неможливим, оскільки вимагало від країни поступок на кшталт вступу до Єврозони, які вважали неприйнятними більшість населення та політичних сил країни. Участь у Другій іракській війні остаточно поховала ці сподівання, оскільки уряд дискредитував себе участю у військовій інтервенції, яка не користувалася підтримкою в суспільстві.

Г. Браун, який обійняв посаду прем'єр-міністра після відставки Т. Блера (2007 р.), продовжував політику «нового лейборизму», однак економічна криза 2008–2009 рр. посилила націоналістичні настрої, що автоматично посилило і євроскептицизм, який тлів протягом усього десятиліття й підживлювався терористичною загрозою. Ще до початку фінансово-економічної кризи Браун опинився під вогнем критики за те, що без проведення референдуму ратифікував Лісабонський договір [11].

Першим провісником змін у настроях британського суспільства стали результати виборів до Європарламенту 2009 р., на яких Лейбористська партія посіла лише третє місце, поступившись не тільки Консервативній партії, а й праворадикальній Партії незалежності Сполученого Королівства. Наступного року Лейбористська партія програла парламентські вибори і до влади повернулася Консервативна партія на чолі з Д. Кемероном, якому, як показали подальші події, не вдалося утримати під контролем націоналістичні настрої.

Політика Д. Кемерона, який намагався виторгнувати особливі умови членства Сполученого Королівства у ЄС, завершилася проведенням референдуму 2016 р., на якому виборці з відносно невеликою перевагою голосів підтримали вихід країни з ЄС. Як виявилось пізніше, у британському політикумі більшість виявилася не готова до Брекзиту, оскільки у позитивному результаті референдуму не були впевнені навіть головні прибічники Беркситу, такі як Б. Джонсон та Н. Фарадж.

Огляд європейської політики британських урядів у період 1990-2010 рр. дозволяє сформулювати наступні висновки:

- Інтеграція Сполученого Королівства в європейську спільноту була раціональним та загалом прагматичним рішенням. Участь в європейському проекті дозволила британському істеблішменту мати голос у вирішенні питань, які прямо впливали на життя британських громадян та їхню безпеку. При цьому британські політичні кола розглядали інтеграційних процес як передусім

економічний проект і прагнули здобути в ЄС особливий статус, який передбачав ряд винятків із загальних правил спільноти.

- Основні причини, які спонукали уряди Сполученого Королівства обстоювати обмежену участь країни в різних формах політичної та економічної взаємодії, полягали в міцності історичних традицій та особливостях британської економіки. В практичній площині це дістало відображення у підходах і вимогах потужної групи євроскептиків, насамперед у середовищі Консервативної партії, яка наполягала на забезпеченні вилучень і винятків по мірі поглиблення європейського інтеграційного процесу. Націоналістичний сентимент у британському суспільстві знаходив прояв у спротиві обмеженню державного суверенітету та загрозі втрати національної ідентичності, що фактично заперечувало розвиток ЄС у напрямі формування фінансово-економічного та політичного союзу.

- Спростовуючи євроскептицизм тетчеристського зразка, уряд Т. Блера спробував пом'якшити існуючі суперечності через низку некритичних поступок, які дали змогу підвищити статус Сполученого Королівства в ЄС. Однак «новим лейбористам» не вдалося вирішити фундаментальне протиріччя європейського вектора британської політики через небажання суспільства та політичних еліт йти на подальші поступки заради перспективи британського лідерства в ЄС.

- Політичне загострення проблеми статусу Сполученого Королівства в ЄС та використання інституту референдуму як засобу тиску на керівні установи Союзу та лідерів франко-німецького тандему призвели до виходу країни з ЄС за наслідками референдуму 2016 р.

Список використаних джерел і літератури:

1. Gowland D., Turner A., Wright A. Britain and European Integration Since 1945. London : Routledge, 2009. 312 p.
2. Maastricht. *HC Debates*. 18 December 1991. Vol. 201. Col. 276. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1991/dec/18/maastricht-1>
3. Stephens P. Politics and the Pound: The Conservatives' Struggle with Sterling. London : Picador, 1996. 368 p.
4. Britain ratifies Maastricht Treaty. URL: <https://www.upi.com/Archives/1993/08/09/Britain-ratifies-Maastricht-Treaty/2423335309601/>
5. Mr. Major's Speech in Leiden – 7 September 1994. URL: <http://www.johnmajorarchive.org.uk/1990-1997/mr-majors-speech-in-leiden-7-september-1994-2/>

6. Marr A. Cry “God for Tony Blair, England and The Sun.” *The Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/incoming/cry-god-for-tony-blair-england-and-the-sun-5570832.html>
7. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, signed at Amsterdam, 2 October 1997. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11997D%2FTXT>
8. European Council (Cardiff). *HC Debates*. 17 June 1998. Vol. 314. Col. 367-85. URL: https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1998/jun/17/european-council-cardiff#S6CV0314P0_19980617_HOC_257
9. Price L. *The Spin Doctor’s Diary: Inside Number 10 with New Labour*. London: Hodder & Stoughton Books, 2006. 300 p.
10. Europe vote ‘early 2006’ – Straw. *BBC news*. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/3964211.stm
11. Treaty of Lisbon. Amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT>

УДК 94:327(5-191.2+470+571)

Цапко О.М.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

В статті розглядаються основні напрямки, в яких найбільш чітко прослідковуються російські зовнішньополітичні інтереси щодо країн Центральної Азії. До них, зокрема, відносяться економіко-енергетична та військово-політична сфери. Автор статті доводить, що центральноазіатські країни є зоною традиційного російського впливу та розглядаються керівництвом РФ як невід’ємна складова пострадянського «великого простору».

***Ключові слова:** Центральна Азія, «великий простір», інтеграційні об’єднання, зовнішня політика, суверенітет, екстремізм.*

Tsapko O.M. The countries of Central Asia in the context of the foreign policy interests of the Russian Federation.

The article discusses the main directions that reflect the foreign policy interests of the Russian Federation in relation to the countries of Central Asia. These include, in particular, the economic, energy and politico-military spheres. The author proves that the Central Asian states are situated in a zone of traditional Russian influence while the whole area is considered by the Russian leadership as an integral part of the post-Soviet 'big space'.

Keywords: *Central Asia, 'big space', integration associations, foreign policy, sovereignty, extremism.*

Актуальність теми. Однією з основних тенденцій, що визначають розвиток сучасного світу, є формування у результаті активізації регіональних інтеграційних процесів т. зв. «великих просторів». Зазвичай «великий простір» формується найбільш потужною державою, яка претендує на роль регіонального лідера і тим самим прагне поставити під свій контроль як основні фінансові потоки, так і обіг товарів та послуг інших, слабкіших в економічному відношенні країн регіону. Як підказує сучасна геополітична практика, для забезпечення регіонального лідерства державам, які претендують на цю роль, необхідно перш за все добитися неформального політичного домінування, яке в ідеалі поєднується з перевагами культурно-цивілізаційного та інформаційного характеру.

В статті запропонована характеристика основних чинників зовнішньої політики РФ щодо країн Центральної Азії, які розглядаються нинішнім російським керівництвом як зона традиційного російського впливу на політику цих держав. Саме РФ як геополітична спадкоємиця СРСР та Російської імперії вирізняється прагненням встановити приховану гегемонію над країнами Центральної Азії, до яких відносяться Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизія і Таджикистан. Зазначені країни, на думку російських керівників, є невід'ємною складовою пострадянського «великого простору» в якому, як зазначає Г. Кіссінджер, Росія прагне зберегти свою «домінуючу роль»[1].

Ступінь дослідження теми. Дослідженнями російської зовнішньої політики щодо країн Центральної Азії займалися російські дослідники П. Бологова, І. Звягельської, А. Казанцева, С. Караганова, О. Малашенка, Д. Попова, Д. Треніна та ін. Серед західних дослідників варто назвати Р. Елісона, С. Корнела, А. Кулі, М. Ларюель, Е. Макглінчі, С. Радніца та ін. Сучасні процеси розвитку ЦА досить активно вивчають китайські вчені – Лі Сін, Лі Фенлінь, Ма Бо, Фен Шаолей, Чжао Хуашен та ін. Поряд з цим, слід відзначити доробок науковців з країн ЦА, зокрема С. Акімбекова, М. Лаумуліна, А. Нурші, Н. Омарова, К. Сироежкіна, Г. Чуфріна та ін. Різні аспекти політики РФ в ЦА розглядаються також у працях вітчизняних вчених –

О. Васильєва, С. Даниленка, М. Дорошка, О. Кондратенка, М. Мурашкіної, Б. Парахонського та ін.

Але, незважаючи на великий обсяг наукових напрацювань, численні аспекти російської зовнішньої політики в регіоні залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті полягає у дослідженні основних напрямків зовнішньої політики РФ щодо країн Центральної Азії, а також визначенні її загальних рис та особливостей.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про сучасні країни Центральної Азії, слід зазначити, що після розпаду СРСР в 1991 році, в них, на відміну від інших країн пострадянського простору, було відсутнє уявлення щодо принципів традиційного суверенітету, а процес формування їхньої національної ідентичності та становлення відповідної державницької ідеології в них ще не був завершеним. В цьому відношенні слід також зазначити, що за винятком Казахстану, в жодній з центральноазіатських союзних республік не було організованих рухів чи партій, які ставили за мету досягнення незалежності. За таких обставин, колишні республіканські номенклатурні еліти фактично стали єдиними, хто міг взяти владу у цих країнах, здійснивши її «приватизацію». Із західної моделі ними були запозичені окремі зовнішні атрибути ліберальної демократії та елементи ринкової економіки. В цьому відношенні слід зазначити, що найбільш прогресивною зовні виглядала Киргизія, в якій її перший президент А. Акаєв створив «симулякр» відносно демократичного режиму і підпорядкував собі регіональні кланові угруповання. Однак, попри відмінності між окремими країнами, у всіх них правлячі еліти безконтрольно здійснюють присвоєння собі «левої частки» народного господарства, установивши в них авторитарні режими. У нових державах були відсутні також і власні збройні сили та служби безпеки. Ситуацію в цих країнах ускладнювало ще й те, що в часи Радянського Союзу кордони між республіками Центральної Азії по суті слугували адміністративними межами. Тому в спадщину від СРСР залишилися численні територіальні суперечки, вирішення яких ускладнювалося наявністю в цих країнах значної кількості етнічних меншин. Особливо це стосувалося Таджикистану, де протягом 1992-1997 рр. тривала громадянська війна та Ферганської долини в Узбекистані. Актуалізувалася також проблема ісламістського екстремізму.

Все це загалом, спричинило серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці цих країн, створило соціальну напруженість, що в кінцевому результаті призвело до суттєвого зниження життєвого рівня населення [2].

Незважаючи на ці складнощі, країни Центральної Азії на сьогодні представляють великий інтерес з боку світових країн-лідерів в першу чергу завдяки своєму географічному положенні на шляхах між Сходом і Заходом.

Проте для ефективної реалізації власної транзитної ролі, цим країнам потрібні сучасні, достатньо розвинені та забезпечені відповідною інфраструктурою магістральні шляхи залізничного, а також трубопровідного та автомобільного транспорту. Поряд з цим, регіон виділяється ще й багатством паливно-енергетичних ресурсів та значними покладами різноманітних видів рудних та нерудних корисних копалин. Таджикистан та Киргизстан також володіють потужним гідроенергетичним потенціалом.

Щодо Росії, то в перші після розпаду Радянського Союзу роки її тогочасне керівництво, формально сповідуючи ліберально-демократичні цінності, в принципі не заперечувало проти набуття іншими пострадянськими країнами державного суверенітету. Більше того, саме перший президент РФ Б. Єльцин, ще в 1990 році проголосив т.зв. «парад суверенітетів», чим сприяв прискоренню процесу розпаду СРСР як державного утворення в грудні 1991 р. Однак, починаючи з 2000-х рр. нова правляча верхівка взяла курс на поновлення статусу РФ як великої держави – спадкоємниці колишнього СРСР. Тому території колишніх радянських республік і навіть весь «посткомуністичний простір» на схід від Берлінської стіни розглядаються російським керівництвом як сфера «життєвих інтересів» РФ. Не винятком є й країни Центральної Азії.

Саме ж геостратегічне бачення сучасного керівництва РФ ґрунтується на засадах багатополярності. На концептуальному рівні вважається, що «міжнародні відносини переживають перехідний період, сутність якого полягає у формуванні поліцентричної міжнародної системи» [3]. В сучасних доктринальних документах РФ особливо наголошується на об'єктивному характері формування потужних регіональних об'єднань (організацій), необхідності вироблення правил їхньої взаємодії і навіть на потребі їхнього інституційного оформлення [4]. Саме під впливом такого бачення, створена ще в 1991 р. Співдружність незалежних держав (СНД), перетворилася у підконтрольну Москві політико-економічну структуру.

У своїй стратегії щодо країн Центральної Азії Росія активно використовує механізм двосторонніх відносин. Російське керівництво намагається контролювати експорт енергоносіїв з країн ЦА до Європи. Великий російський бізнес також зацікавлений в проникненні до провідних галузей економіки центральноазіатських країн, їхніх комунікаційних систем, ринків товарів та послуг. Водночас РФ зацікавлена в забезпеченні надійної системи захисту від ісламістського екстремізму, котрий доцільно зупиняти по той бік державного кордону. Значні небезпеки пов'язані також з наркотрафіком з країн ЦА, потоками контрабанди, переміщенням нелегальних мігрантів тощо.

На початку 2000-х рр. Москва проводила політику, спрямовану на здійснення максимального впливу на всі країни ЦА, котру М. Ларюель та

А. Кулі визначили як «об'єднуй та впливай» («unite and influence») [5]. Цей вплив був найбільш виражений в економічній, військово-політичній та безпековій сферах. Так, в економічній сфері, з метою посилення свого впливу на країни регіону, РФ стала одним з ініціаторів створення 10 жовтня 2000 р. в Астані Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Країнами-членами ЄврАзЕС, поряд з Росією та Білоруссю, стали і три центральноазіатських держави – Казахстан, Таджикистан і Киргизстан. Створення ЄврАзЕС мало на меті, перш за все, формування повномасштабної зони вільної торгівлі, запровадження спільних митних тарифів та єдиної системи заходів нетарифного регулювання. Саме в рамках ЄврАзЕС, попри численні проблеми, здійснювалося формування Митного союзу (МС) та Єдиного економічного простору (СЕР). У вересні 2005 р. на саміті в Санкт-Петербурзі було ухвалено рішення про об'єднання з ЄврАзЕС регіональної Організації центральноазіатського співробітництва (ОЦАС). У 2006-2008 рр. до ЄврАзЕС входив Узбекистан [6].

Протягом 2013-2014 рр. відбувалася реорганізація ЄврАзЕС, структури якого поступово передавали свої функції Євразійській економічній комісії (ЄЕК). З 1 січня 2015 р. ЄврАзЕС припинив існування, оскільки розпочав діяльність Євразійський економічний союз (ЄАЕС). Створюючи перелічені інтеграційні структури, Росія тим самим намагалася посилити свій економічний вплив на країни Центральної Азії, що в перспективі мало б призвести до формування підконтрольного їй економічного та політичного союзу.

Характеризуючи зовнішню політику РФ у Центральній Азії, слід зазначити, що найбільших успіхів вона досягла у воєнно-політичній та безпековій сферах. Ще 15 травня 1992 р. в Ташкенті був укладений Договір про колективну безпеку. У 2002 р. його країни-учасниці створили Організацію договору про колективну безпеку (ОДКБ). Слід зазначити, що співпраця в рамках Ташкентського договору та згодом ОДКБ була в цілому корисною для центральноазіатських держав-учасниць, оскільки сприяла становленню та розвитку їхніх національних збройних сил. Для країн ЦА участь у сформованих під егідою РФ військово-політичних інтеграційних структурах зумовлюється насамперед безпосередніми загрозами з боку міжнародних терористичних організацій, таких як угруповання «Ісламська держава». Крім того, для правлячих еліт країн Центральної Азії, участь в ОДКБ диктується ще й їхнім прагненням забезпечити подальше існування власних політичних режимів.

Для країн ЦА потужним стимулом до співпраці з Росією виступає фактор безпеки, зокрема загроза поширення ісламістського тероризму, особливо з території Афганістану. При цьому і для РФ захист колективної безпеки виступає офіційним виправданням її присутності у центральноазіатському

регіоні. Виявляючи зацікавленість у врегулюванні ситуації в Афганістані, Росія подавала знак, що вона має власні геополітичні інтереси в регіоні, який, принаймні до 2021 р., вважався сферою контролю США. Крім того, на думку окремих спостерігачів, зокрема Е. Макглінчі, країни ЦА не висловлюють намірів заперечувати політичну гегемонію Москви в регіоні [7]. Водночас очевидне прагнення РФ домінувати в ОДКБ викликає обґрунтовані побоювання партнерів по блоку щодо їхньої власної безпеки [8]. Саме цим пояснювалося рішення Узбекистану призупинити своє членство в ОДКБ у 2012 р..

Політику російського гегемонізму не сприймають також Казахстан і Туркменістан. Навіть найбільш економічно залежні від Росії Киргизстан і Таджикистан намагаються забезпечувати свої національні інтереси, маневруючи між нею та Китаєм.

Загалом, слід зазначити, що для сучасних зовнішньополітичних інтересів РФ, особливо після російської агресії проти України в 2014 р., Центральна Азія виступає в якості території надзвичайного геополітичного значення [9, с. 15]. Протистояння РФ із Заходом стимулювало російське керівництво до «повороту на Схід». При цьому керівництво РФ висловлювало прагнення побудувати, разом з партнерами по ЄАЕС, Китаєм та іншими країнами Азії, так звану «Велику Євразію». Центральноазіатський вектор посідає важливе місце в політиці РФ, яка, на думку оглядачів, «звикла до імперського варіанту – ексклюзивного контролю і недопущення присутності інших великих держав» [10].

В ході реалізації своїх зовнішньополітичних амбіцій у Центральній Азії Росія зіштовхнулася з потужними зовнішньополітичними гравцями в особі Китаю та США. Так, зокрема Китай, реалізуючи з 2013 р. свій проект «Один пояс – один шлях» намагається перетворити країни центральноазіатського регіону в основних транзитерів китайських товарів до Європи, а також на сировинно-енергетичний придаток китайської економіки. Значений проект передбачає розбудову виробництва та інфраструктури навколо створюваних транспортних коридорів. Китайські компанії вкладають свої інвестиції в першу чергу в розвиток видобутку енергоносіїв, гірничодобувну та переробну галузі економіки країн центральноазіатського регіону. На сьогодні для Китаю є важливим забезпечити отримання гарантованих доходів від своїх інвестицій, що мотивує зацікавленість у стабільності геополітичної ситуації в регіоні ЦА у довгостроковій перспективі [11, с. 19].

Загалом Китай віддає перевагу розвитку економічної взаємодії з країнами ЦА, а Росія – збереженню політичної та воєнної гегемонії [12].

Щодо позиції США відзначимо, що створення на центральноазіатському просторі неформальної зони контролю або «імперії» на чолі з РФ теж не відповідає їх геостратегічним інтересам. Ще в 2005 р. американськими

аналітиками на чолі із С.Ф. Старром був висунутий проект формування під егідою США умовного об'єднання «Партнерство Великої Центральної Азії для співробітництва та розвитку» у складі Афганістану та п'яти пострадянських країн регіону Центральної Азії [13]. На перспективу висловлювалися припущення, що зазначене «Партнерство» зможе бути перетворено на окрему міжнародну організацію [14, р. 7]. У 2011 р. США запропонували проект «Нового Шовкового шляху» (НШШ) який передбачав інтеграцію країн ЦА, Афганістану, Пакистану та Індії, проте його реалізація від самого початку зіштовхнулася з численними проблемами і перешкодами.

Російська агресію проти України в 2014 р. супроводжувалася черговим загостренням відносин США та РФ, що в свою чергу призвело до активізації американської політики в регіоні ЦА. Так, після ухвалення в листопаді 2015 р. у Самарканді Спільної декларації про партнерство та співробітництво, співпраця країн ЦА зі США (у форматі «5+1») отримала новий імпульс. Водночас реалізація практичних проектів просувалася вельми повільно, оскільки Афганістан залишався й залишається головним вогнищем нестабільності в регіоні. Після офіційного виведення з Афганістану Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF), в 2014-2021 рр. на її теренах залишалися війська США та невоєнна місія НАТО «Рішуча підтримка» («Resolute Support Mission»). Утім США марно покладалися на спроможність афганських військ і спецслужб (у співпраці з Місією) придушити осередки «Талібану» і протистояти проникненню формувань «Ісламської держави». Хоча на саміті НАТО 25 травня 2017 р. було ухвалено рішення про розширення «Рішучої підтримки», адміністрації Д. Трампа і Дж. Байдена були загалом націлені на вихід військ США з Афганістану, що й відбулося у проміжок між 9 березня 2020 р. та 31 серпня 2021 р.

Адміністрація Дж. Байдена не виявляє прагнення до рішучого втручання в центральноазіатські справи. Водночас США вочевидь зацікавлені у стримуванні Китаю та перешкоджанню впливу Росії. Очевидно, що суперництво між Росією та США в ЦА працює на користь КНР, яка використовує широкий спектр можливостей для посилення власних позицій у регіоні. За таких обставин, російське керівництво у відносинах з країнами Центральної Азії дедалі більше орієнтується на розвиток двосторонніх відносин. При цьому Росія стикається з намірами кожної з країн регіону вирішувати власні проблеми. Так наприклад Казахстан, якого традиційно вважають головним стратегічним союзником Росії в ЦА, у своїй зовнішній політиці прагне максимально реалізовувати власні національні інтереси. За оцінкою С. Радніца, міркування суверенітету для Казахстану зазвичай превалюють над побажаннями Москви [14].

З економічного погляду, Казахстан прагне забезпечити собі економічні преференції від участі в ЄАЕС. На міжнародній арені Астана намагається здійснювати багатовекторну стратегію. Крім традиційних тісних відносин Казахстану з РФ, важливу роль відіграє й двостороннє співробітництво з Китаєм. Поряд із цим, Казахстан зацікавлений у подальшому розвитку економічних взаємовідносин зі США та країнами Європи. Зі свого боку зміцнення зв'язків з такими центрами сили, як США, ЄС та Китай, дозволяє урядовим колам Казахстану збалансувати російське економічне домінування в регіоні [15, с. 5].

В безпековій сфері керівництво Казахстану усвідомлює потенційну небезпеку агресії з боку РФ за «українським сценарієм» [16, с. 16]. Претензії з боку РФ можуть виправдовуватися посиленням на етнічні чинники. Так, згідно з даними останнього перепису населення за 2009 рік в Казахстані проживало 3 млн. 793 тис. росіян, що становило бл. 23,7% населення [17, с. 16]. При цьому, на півночі та сході країни, вздовж кордону з Росією, частка росіян разом з білорусами, німцями, татарами й представниками інших етносів, мовою спілкування яких є російська – перевищувала 50%. Велике занепокоєння з боку керівництва Казахстану викликає діяльність російських козацьких формувань, які створюються за підтримки військово-політичного керівництва РФ поблизу кордону з Казахстаном. За останні 10 років козацькі формування із культурно-етнографічних товариств перетворилися у напіввійськові організації проросійської спрямованості. При цьому спостерігається загроза їх поширення і на території Казахстану. Зважаючи на ці обставини, власті Казахстану робили спроби обмеження військово-технічного та політичного впливу РФ. У двох воєнних доктринах Казахстану, ухвалених у 2007 та 2011 рр., визначалася необхідність орієнтації армії на стандарти НАТО. У 2008 р. Казахстан вів перемовини про постачання систем ППО з виробниками США, Франції, Ізраїлю.

Казахському керівництву доводиться маневрувати між політичними та економічними вимогами російської сторони, позицією іноземних компаній, що отримують прибутки від видобування й продажу казахської сировини, і необхідністю вирішувати свої завдання у відносинах з провідними партнерами в рамках кожного з цих напрямів. Результатом такого маневрування, на наш погляд, є нинішнє членство Казахстану у Євразійському економічному союзі.

Щодо Узбекистану, володіючи відносно потужним економічним, демографічним та військовим потенціалом, ця країна проводить гнучку й самостійну зовнішню політику. В безпековій сфері керівництво Узбекистану прагне дистанціюватися від геополітичних та геоekonomічних проєктів під егідою Росії. Так, через розбіжності з іншими країнами-членами ЄвразЕС щодо ведення митної політики, у 2008 р. Узбекистан призупинив своє членство в

цьому об'єднанні. У 2012 р. країна вийшла також із ОДКБ. На сьогодні спільним геополітичним інтересом для Росії та Узбекистану залишається боротьба з ісламістським екстремізмом, який становить традиційну загрозу безпеці Узбекистану. Крім того, стратегічним інтересам РФ у принципі відповідає існуючий в цій країні авторитарний режим, який слугує гарантом регіональної стабільності.

Узбекистан зацікавлений у розвитку економічної співпраці з іншими пострадянськими країнами, свідченням чого було підписання 31 травня 2013 р. Протоколу щодо застосування Договору про ЗВТ СНД між його сторонами та Узбекистаном [18, с. 16]. При цьому Узбекистан активно співпрацює з Китаєм, розвиває відносини з ЄС і США та підтримує робочий діалог з НАТО [18, с. 13], що свідчить про багатовекторність його зовнішньої політики. Після 2017 р. уряд Узбекистану провів успішні переговори про врегулювання прикордонних проблем з усіма сусідами, включаючи складні проблеми територіального розмежування з Таджикистаном і Киргизстаном у районі Ферганської долини. Були досягнуті й окремі компромісні рішення з приводу гідроенергетичних проєктів, які впливають на розподіл водних ресурсів. При цьому участь Росії в будівництві потужних ГЕС в горах Киргизстану та Таджикистану залишається суттєвим засобом тиску Москви на урядові кола Узбекистану [14].

Щодо Туркменістану, в своїй зовнішній політиці ця країна дотримується політики постійного нейтралітету, який задекларований у відповідній Резолюції ГА ООН (A/RES/50/80A від 12 грудня 1995 р.). Основною проблемою у стосунках Туркменістану з Росією є експорт енергоресурсів. Упродовж тривалого часу російський «Газпром» намагався підпорядкувати експорт туркменського газу своєму контролю, а в 2016 р., у зв'язку зі зміною ринкової кон'юнктури, взагалі відмовився закупівлі й транзиту туркменського газу. З середини 2010-х рр. газовий експорт Туркменістану орієнтований переважно на Китай, а отримані кошти витрачаються на погашення китайських кредитів.

Хоча нейтральний Туркменістан об'єктивно не може виступати союзником РФ, російське керівництво зацікавлено у збереженні в цій країні світського режиму й вважає налагодження співробітництва Туркменістану з владою ОДКБ важливим фактором забезпечення регіональної безпеки [19, р. 165].

Стосовно Киргизстану і Таджикистану, сучасну російську стратегію щодо них можна розцінювати, як обережне «залучення до співпраці». Слід зазначити, що в економічному плані ці країни є найбільш слабкими та проблемними країнами регіону. Зважаючи на це, влада РФ прагне залучати Киргизстан та Таджикистан до своїх інтеграційних проєктів. У 2015 р. Киргизстан, оцінивши перспективні економічні вигоди, зокрема й допомогу в обсязі \$1,7 млрд,

приєднався до ЄАЕС. Членство країни в цій організації періодично економічними стимулами заохочується з боку РФ.

Для Киргизстану та Таджикистану Росія залишається кредитором та важливим партнером у сфері виробництва та зовнішньої торгівлі. Крім того, РФ має можливість впливу на соціальне середовище в обох країнах, регулюючи потоки трудової міграції з цих країн до РФ. Водночас Киргизстан і Таджикистан дедалі більше економічно залежать від кредитів Китаю і фактично потрапляють до сфери його геоекономічного, а в перспективі – і геополітичного впливу.

В воєнно-політичній сфері участь Киргизстану та Таджикистану в ОДКБ продиктована їхніми гострими внутрішньо- та зовнішньополітичними проблемами. У цих геополітично вразливих країнах Росія навмисно подається проросійською пропагандою в якості «гаранта безпеки щодо потенційної узбецької агресії» [20, р. 117-118]. 29 січня 2017 р. набула чинності Угода, за якою в Киргизстані створюється «Об'єднана російська військова база», що діятиме в період до 2032 р. Головний об'єкт цієї бази становить авіаційна база «Кант». Поряд із цим протягом тривалого часу Росія надавала допомогу Таджикистану в охороні кордону з Афганістаном, – як у рамках ОДКБ, так і в рамках двосторонньої співпраці. На теренах країни розташована досить боєздатна 201-а база російських військ. Термін перебування бази РФ у Таджикистані продовжено до 2042 р., а чисельність військового контингенту до 2020 р. було збільшено до 9 тис. осіб.

Загалом, інтересам Росії відповідає перетворення Таджикистану на «буферну» країну на межі з нестабільним Афганістаном, призначення якої полягає в максимальній ізоляції решти країн ЦА від вогнищ міжнародного тероризму.

Висновки.

Огляд стратегії РФ у регіоні ЦА дозволяє зробити висновок, що імперіалістичне керівництво РФ докладає значних зусиль для формування підконтрольного їй «великого простору», який, за первинними планами, має поширюватися на всю територію колишнього СРСР. В реалізації цього проекту керівництво РФ значне місце відводить країнам Центральної Азії, які розглядаються як важлива регіональна зона російського впливу.

Інтерес до країн ЦА з боку РФ пояснюється перш за все їхнім вигідним географічним положенням між Сходом і Заходом Євразійського континенту, багатством паливно-енергетичних ресурсів та значних покладів різноманітних корисних копалин, потужним гідроенергетичним потенціалом тощо.

Основні вектори політики РФ у регіоні охоплюють економіку, енергетику, військово-політичну та безпекову сфери. Стосовно економіко-

енергетичної сфери, РФ намагається активно використовувати механізми двосторонніх відносин. З точки зору керівництва РФ вкрай важливим завданням залишається контроль над експортом енергоносіїв з країн ЦА до Європи, що має підсилювати вплив РФ на стан енергетичної безпеки європейських країн.

У сфері військово-політичній керівництво РФ здійснює курс на залучення країн Центральної Азії до спільних безпекових зобов'язань, насамперед у рамках ОДКБ. Офіційна мотивація політичної присутності та впливу РФ у центральноазіатському регіоні полягає у захисті колективної безпеки країн ЦА, включаючи блокування проникнення структур і формувань ісламського екстремізму.

Список використаних джерел і літератури:

1. Понимание демократии в России своеобразно. «Предупреждает Генри Киссинджер». *Известия*. 1992. 3 февраля. С. 5.
2. Парамонов В.В. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы. URL: [www.bsccsw.com / articles.aspx](http://www.bsccsw.com/articles.aspx).
3. Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf.
4. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года. № 683. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/40391>.
5. Laruelle M., Cooley A. The Changing Logic of Russian Strategy in Central Asia: From Privileged Sphere to Divide and Rule? *Ponars Eurasia Policy*. 2013. July. № 261. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/changing-logic-russian-strategy-central-asia-privileged-sphere-divide-and-rule>.
6. Даниленко С.І., Гальона О.Я. Актуальні проблеми міжнародного співробітництва країн Центральної Азії у рамках ШОС. *Міжнародні відносини. Серія. Політичні науки*. 2016. № 12. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2959.
7. McGlinchey E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. *Central Asian Affairs*. 2016. Vol. 3, No. 3. P. 209-225.
8. Marten K. A New Explanation for Russian Foreign Policy: The Power of Informal Patronage Networks. *Ponars Eurasia Policy*. 2013. September, № 274. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/new-explanation-russian-foreign-policy-power-informal-patronage-networks>.

9. Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Виклики та загрози безпеці країн Центральної Азії у зв'язку з російською анексією Криму 2014 року. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. Вип. 130. С. 13-23.
10. Лукьянов Ф. Как Москва ищет свое место в Центральной Азии. *Россия в глобальной политике*. 2016. 30 августа. URL : <http://www.globalaffairs.ru/redcol/Kak-Moskva-ischet-svoe-mesto-v-Tcentralnoi-Azii-18328>.
11. Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов. *Совет по внешней и оборонной политике*. М. 2016. 24 с. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/тезисы_23мая_sm.pdf
12. McGlinchey, E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. *Central Asian Affairs*. 2016. Vol. 3, No. 3. P. 209-225.
13. Starr S.F. A. 'Greater Central Asia Partnership' for Afghanistan and Its Neighbors. Washington, D.C. : JohnsHopkins University - SAIS. 2005. 36 p.
14. Radnitz S. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations. *Ponars Eurasia Policy*. 2016. November 29. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/strategic-solidarity-how-central-asia-responds -kremlins-exhortations>
15. Шапкин М.Н., Васецова Е.С. Республика Казахстан в центральноазиатской стратегии Российской Федерации. *Мировая политика*. 2017. № 1. С. 1-12.
16. Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Виклики та загрози безпеці країн Центральної Азії у зв'язку з російською анексією Криму 2014 року. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2017. Вип. 130. С. 13-23.
17. Итоги национальной переписи населения Казахстана 2009 г. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
18. Интересы России в Центральной Азии: содержание, перспективы, ограничители. / В. В. Наумкин (рук.) и др. М. : Спецкнига. 2013. 64 с.
19. Starr S.F. Uzbekistan and Turkmenistan: Staying Away. *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*. Washington, D.C. : Johns Hopkins University – SAIS, 2014. P. 156-165.
20. Engvall J. Kyrgyzstan and Tajikistan: Next in Line. S.F.Starr, S.E. Cornell (eds.). *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*. Washington, D.C. : Johns Hopkins University – SAIS, 2014. P. 110-121.

ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЇ: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ДЛЯ БІЛОРУСІЇ

В статті наведено авторське бачення впливу імперської політики Росії на розвиток та існування Білорусії. Наведено оцінку історичній специфіці еволюції білоруських земель впродовж IX-XXI століть та вплив на неї російської держави, яка була геополітичним центром із власним баченням свого історичного шляху та місця в системі міжнародних відносин. Зосереджено увагу на впливі російської зовнішньої та внутрішньої політики на Республіку Білорусь із моменту проголошення її незалежності наприкінці XX ст. та впродовж XXI ст. Виокремлено основні ризики та загрози, які містить таке партнерство, детально проаналізовано причини та передумови його виникнення та розвитку, а також підстави ігнорування альтернативних сценаріїв участі Республіки Білорусь у міжнародних відносинах.

Ключові слова: Республіка Білорусь, Російська Федерація, геополітика, міжнародні відносини, міжнародна безпека, пострадянський простір.

Bogdanovich I.I. Imperial policy of Russia: challenges and threats for Belarus.

The article presents the author's vision of the impact of Russia's imperial policy on the development and existence of Belarus. The article provides an assessment of the historical specifics of the evolution of the Belarusian lands during the IX-XXI centuries and the influence on it of the Russian state, which was a geopolitical center with its own vision of its historical path and place in the system of international relations. There is focused attention on the influence of Russian foreign and domestic policy on the Republic of Belarus since the declaration of its independence at the end of the twentieth century and during the XXI century. There are highlighted the main risks and threats that such a partnership contains, are analyzed in detail the reasons and prerequisites for its emergence and development, as well as the reasons for ignoring alternative scenarios of the Republic of Belarus' participation in international relations.

Keywords. Republic of Belarus, Russian Federation, geopolitics, international relations, international security, post-Soviet space.

Постановка проблеми. Створення Організації Об'єднаних Націй та подальший розвиток інструментів системи міжнародного права породили у світі сподівання, що нові глобальні конфлікти є неможливими, а наявні локальні суперечки отримали інструмент свого врегулювання шляхом дипломатії. Ті ж війни, які виникали впродовж XX століття, розглядались скоріше як не доопрацювання міжнародних інститутів, аніж як об'єктивна реальність повоєнного людства. Упевненості у такому висновку додав розпад соціалістичного табору на межі 80-90-х рр. XX ст. Недарма на деякий час домінуючою у західних наукових та політичних колах стала концепція «кінця історії», яку в 1989 р. висунув американський філософ та політолог Френсіс Фукуяма [1]. Проте, як справедливо відзначали його опоненти, навіть в XXI ст. історичні процеси в людському соціумі не припиняться, конфлікти триватимуть, більше того, їх гострота та інтенсивність набудуть ще більшого розмаху. Як показав подальший перебіг подій, саме остання точка зору була і залишається більш реалістичною.

Очевидно, що в умовах наростаючих протистоянь у масштабах планети, кожна країна світу потребуватиме актуалізації стратегії свого існування. Особливо важливим це буде для країн, які безпосередньо залучені в серйозні міжнародні конфлікти або межують із державами, які підпадають під даний опис. Однією із них є Республіка Білорусь, тісне партнерство якої із Російською Федерацією в контексті віроломного військового нападу останньої на Україну у лютому 2022 р. загостило актуальність та важливість пошуку адекватної моделі власного розвитку, яка б відповідала інтересам білоруського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика участі Республіки Білорусь у міжнародних відносинах є предметом ґрунтовного аналізу в науковій літературі. В цьому сенсі доцільно відзначити ряд наукових публікацій, авторами яких є Ф. Басов, О. Валіон, Е. Достанко, В. Ліхачов, А. Новська, А. Нечай, В. Снапковський, А. Суздальцев, Г. Рапота. Популярність зазначеного напрямку досліджень слугує безумовним підтвердженням актуальності вказаної тематики та її практичної значимості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Виходячи із географічної близькості Республіки Білорусь із Російською Федерацією, на перший погляд, співпраця даних держав в системі міжнародних відносин повинна б бути ретельно досліджена. Разом з тим, вважаємо за доцільне звернути увагу на той факт, що взаємодія цих країн є темою, яка вкрай заполітизована. Тобто її розгляд здебільшого дотримується одного із альтернативних варіантів оцінки, які можна віднести до різних полюсів у погляді на досліджувану проблематику: або з позиції вкрай позитивних оцінок із ігноруванням і недооцінкою ризиків, які таке партнерство містить, або ж з суто негативної точки зору із домінуванням загроз, що одразу перекреслюють

будь-які позитивні аспекти співпраці між даними державами. Звідси теоретичної та практичної з точки зору зазнають певної девальвації і отримані результати. При цьому комплексний діалектичний аналіз цієї проблеми зустрічається вкрай рідко. Не претендуючи на всеосяжність, разом з тим вважаємо, що питання імперської політики Росії з позиції викликів, загроз та перспектив для Республіки Білорусь залишається вкрай актуальною і потребує подальшого висвітлення.

Виклад основного матеріалу. З метою кращого розуміння місця та ролі білоруських земель та народу в процесах міжнародних відносин, вважаємо за доцільне в першу чергу звернутися до основних історичних етапів розвитку території сучасної Білорусі та специфіки її взаємодії з сусідніми державами.

Перші згадки про державність на території нинішньої Білорусі припадають на IX ст., коли формату повноцінної самостійності набуло Полоцьке князівство. Більшість істориків називають його першою білоруською державою, хоча етносу, а тому і країни з такою назвою тоді ще не існувало. Саме в цей час були закладені і підвалини тенденції, яка буде актуальною впродовж всієї подальшої історії даних територій до сьогоднішнього дня. Маємо на увазі необхідність балансувати між співпрацею та конфронтацією із найближчими сусідами; причому ціною цього дуже часто виявлялася сама білоруська незалежність. Так, в часи Полоцького князівства такими конкурентами були Київ та Новгород. В XIII ст. сформувались два нових центри, навколо яких відбувалась консолідація східних слов'ян – Вільно та Москва, які поступово сформували відповідно Велике князівство Литовське (ВКЛ) та Московське князівство. В першій чверті XIV ст. до складу ВКЛ увійшли Полоцька та Турово-Пінська землі, Мінське та Вітебське князівства (тобто більша територія сучасної Білорусії). Окрім них, до складу ВКЛ входили також землі сучасної Литви, територія північної України, а також частина нинішньої Росії.

В кінці XV ст. внаслідок династичного шлюбу та переходу ряду феодалів, які межували з Московським князівством, у підпорядкування останнього разом зі своїми землями, ВКЛ втратила частину білоруських земель. Впродовж 1500-1503 рр. за ці землі точилась війна, яка завершилась перемогою Москви. Під владу Івана III відійшли значна частина Гомельських та Вітебських земель. Остаточна мирна угода в даному конфлікті була укладена тільки в 1508 р. вже з сином Івана III Василієм III. В подальшому прикордонні конфлікти між цими державами тривали і далі, періодично міняючи лінію кордону разом із зміною територіальної приналежності окремих земель.

Як буде відображено нижче, білоруські території будуть зберігати статус арени протистояння між різними країнами аж до кінця Другої світової війни. Повноцінну незалежність Білорусь здобуде тільки в 1991 р. після розпаду

СРСР. В 1990-х рр. домінуючою в наукових колах та серед політиків і керівництва багатьох країн світу (і Білорусія тут не виняток) була думка про те, що серйозні конфлікти та міждержавне протистояння залишаться у минулому. Принаймні в Європі ХХІ століття місця для них не буде, а незначні суперечки або навіть конфліктні ситуації, які є неминучими у міжнародних відносинах, будуть вирішуватися винятково в рамках існуючого міжнародного права та під егідою Організації Об'єднаних Націй.

Подібні підходи були значною мірою ідеалістичними. При цьому ігнорувався об'єктивний характер такої науки як геополітика. Згідно поглядів її фахівців, конфлікти між державами носять об'єктивний характер і обумовлюються боротьбою за могутність, яку у світі ведуть сильні країни. Під останніми тут розуміють таких суб'єктів міжнародних відносин, які в силу наявності істотного економічного, військового, територіального, ресурсного потенціалу можуть домагатись поширення свого впливу далеко за власні межі. При цьому частина або ж навіть уся територія сусідніх (усіх або деяких із них) країн починає розглядатись як так зване «перехресне поле», або ж простір, на який можуть претендувати одна або декілька суміжних держав [2].

Саме в такій ролі впродовж історії існування білоруських земель вони сприймалися Росією, починаючи від Московського князівства і закінчуючи Російською Федерацією. Тому для більш ґрунтовної та всеохоплюючої оцінки стану взаємодії Білорусії із Росією вважаємо за доцільне навести короткий історичний аналіз даних процесів та визначити їх передумови.

Перші століття феодальної роздробленості Московське князівство конкурувало за пріоритет із державними утвореннями Києва, Новгороду, Твері, Володимира, Суздаля, Рязані, при чому ці процеси відбувались на фоні постійної боротьби за існування із «зовнішніми» супротивниками, якими виступали татари-монголи, лівонський та тевтонський ордени хрестоносців, Кримське ханство, Велике князівство литовське, Польща.

Ситуація почала набувати змін за правління в Москві великого князя Івана III. Здійснюючи енергійну та доволі агресивну зовнішню політику, він приєднав або захопив більшість невеликих князівств-сусідів та зміг кинути виклик Золотій Орді. В 1472 р. цей правитель одружився з останньою представницею давнього візантійського роду Палеологів Зоєю (перед вінчанням прийняла повторне хрещення з ім'ям Софія, під яким і увійшла в історію).

Геополітичні наслідки цієї події для Великого князівства Московського не варто недооцінювати: позиціонуючи себе як продовжувача традицій Візантійської імперії, Іван III запровадив використання в якості герба двоголового орла, почав використовувати для власного найменування титул «царя», чим прагнув показати свій пріоритет серед усіх князівств, які

утворились на територіях колишньої Київської Русі. При ньому вперше було сформульовано концепцію, яка у 1523-1524 рр. за правління його спадкоємця Василя III Івановича остаточно оформилась у геополітичний конструкт, який описується формулою «Москва – третій Рим» [3]. При цьому зауважимо, що навряд чи в той час будь-хто з сучасників міг припустити, що зазначена теза буде прямо чи опосередковано обумовлювати зовнішню політику Російської держави не тільки у найближчі роки, але й упродовж декількох віків.

У наступних століттях Московське царство, а згодом і Російська імперія неодноразово вели війни, які зачіпали територію нинішньої Білорусії. Головними їх причинами були: в одних випадках бажання подальшої експансії та розширення власного життєвого простору, а у інших – необхідність захистити вже здобуті досягнення від зазіхань не менш агресивно налаштованих сусідів.

Так, після інкорпорації білоруських земель до складу Речі Посполитої Польської внаслідок Люблінської унії 1569 р. вони неодноразово ставали ареною збройних протистоянь між Польщею та Московською державою. Сюди належать бойові дії часів так званої Смути на російських землях (1598-1613 рр.), Російсько-Польська війна (1609-1618 рр.), Смоленська війна (1632-1634 рр.), війна 1654-1667 рр. Під час останньої, наприклад, землі, які сьогодні належать Білорусії, взагалі стали основним театром бойових дій, а ключовим подіями війни в 1654-1655 р. стали захоплення Полоцька, Вітебська, Могильова, Мінська та Гродно царськими військами, що відбувалось за активної підтримки місцевого населення. Останнє вбачало в Московській державі захист від утисків з боку католиків на релігійній основі. Проте, подальший перебіг війни виявився сприятливішим для Польщі і в результаті Андрусівського миру 1667 р. більшість білоруських земель повернулись в склад Речі Посполитої, що в подальшому було підкріплено так званим «вічним миром» 1686 р., якого не вистачило навіть і на два десятиліття.

Нові бойові дії на територію Білорусії повернулись вже у 1700 р. із початком Північної війни (тривала до 1721 р.). Дана війна характеризується внутрішнім розколом в Польщі, де суспільство розділилось у підтримці воюючих сторін – одні виступали за союз зі Швецією, інші – за альянс із Росією. Впродовж 1700-1721 рр. цілий ряд білоруських міст та містечок були захоплені або розорені шведською армією, причому деякі з них – неодноразово. За час Північної війни населення білоруських земель знову істотно скоротилось (згідно більшості джерел воно налічувало близько 700 тис. осіб), особливо постраждали території Полоцького, Вітебського та Мстиславського воєводств.

В другій половині XVIII ст. польська держава зазнала критичного ослаблення країни. Цією обставиною не могли не скористатись сусідні держави – Пруссія, Австрія, Росія. Тому 5 серпня 1772 р. їх представниками у Санкт-

Петербурзі була підписана конвенція про розподіл Речі Посполитої. Згідно до положень даного документу до складу Російської Імперії відходили території східної Білорусії, на яких створювались Полоцька та Могилевська губернії. В 1793 р. між Росією та Пруссією відбувся другий розподіл Речі Посполитої, а у 1795 р. – третій розподіл Речі Посполитої. Підсумком цих трьох розподілів Речі Посполитої стало те, що територія Білорусії з населенням близько 3,3 млн. осіб відійшла до Російської імперії.

В 1812 р. на білоруські землі знову прийшло лихо - почалася російсько-французька війна. Не змінивши нічого для статусу білоруської території та її населення, активне протиборство в черговий раз завдало удару по демографічній сфері, сільському господарству; від рук французької армії постраждали ряд пам'яток історії та мистецтва.

Наступного разу Білорусія як прикордонний регіон Росії, знову перетворилась на театр бойових дій після початку Першої світової війни в 1914 р. В жовтні 1915 р. під німецький контроль потрапила територія білоруських земель з населенням понад 2 млн. осіб, більше половини всіх працездатних чоловіків з сільської місцевості Білорусії були мобілізовані та відправлені на фронт (всього – понад 600 тис. осіб). З кожним роком війни соціально-економічне становище в Російській імперії погіршувалось і вело до відвертої катастрофи. Таке твердження справедливо і для Білорусії.

Після звершення революції 1917 р. у Росії, ця ж країна, тільки у новій своїй інкарнації (РСФРР) продовжила реалізацію зовнішньої політики імперського типу. Результатом в кінці 1922 р. стала поява на карті світу нового утворення – СРСР. Очевидно, що внаслідок історичних процесів, які на той час бурхливо розвивались у світі, період миру не міг бути тривалим. Друга світова війна, активним і безпосереднім учасником якої був СРСР, вже вкотре зачепила Білорусію. Народ БРСР за перемоги над фашизмом заплатив дорогою ціною – понад 2 млн. людських життів та вщент зруйнованою економікою. Так, якщо в 1945 р. загальний обсяг промислового виробництва в СРСР склав близько 82% довоєнного рівня (1940 р.), то в БРСР даний показник скоротився до 20%. Якщо ж вести мову про енергетику, то тут скорочення в республіці сягнуло з 84% до 16% при тому, що середній показник по Союзу складав 33% (до 67%). Сумарні збитки, нанесені Білорусі внаслідок подій Другої світової війни, оцінюються в 75 млрд. рублів в цінах 1941 р., що склало приблизно 11% від загальносоюзних.

Значні зрушення в світових відносинах та міжнародному праві, які відбулись після завершення Другої світової війни, повинні були покласти кінець проявам імперської зовнішньої політики. Проте, на практиці імперіалізм у світі набув нових форм та проявів, а після того, як впродовж 90-х рр. XX ст. намітилась тенденція до ерозії системи міжнародного права на фоні деградації дипломатичних механізмів, в тому числі і системи ООН, стало очевидним, що

світ ХХІ ст. чекатимуть значні потрясіння. В такому контексті для нової незалежної країни, якою стала Республіка Білорусь, особливого значення мав пошук оптимальної моделі розбудови міжнародного партнерства із іншими державами світу, причому найбільш вагоме значення тут набували зв'язки із найближчими сусідами, одним із яких є Російська Федерація.

Цілком логічним і зрозумілим буде запитання з приводу того, чи керівництво Білорусі не мало вагань відносно вибору своїм головним стратегічним партнером саме Росії? На наш погляд, такі сумніви існували. Крім того, перші роки після відновлення білоруської незалежності влада країни робила все, щоб уникнути формування критичної залежності від тільки одного партнера. Особливо пам'ятаючи про те, що російська влада в силу своїх історичних традицій, імперського менталітету, бажання відновити втрачені соціально-економічні зв'язки, які обірвалися із розпадом СРСР, а також під впливом об'єктивних геополітичних законів та принципів, буде прагнути домінування у відносинах з Білорусією. Причому максимальні версії такого «співробітництва» для ідеологів російської зовнішньої політики допускали включення білоруських земель на правах автономної одиниці до складу власної держави. Для офіційного Мінська такі сценарії були неприйнятними, тому велась активна робота по налагодженню зв'язків з іншими країнами, передусім сусідніми, із метою вибудувати власну ефективну модель зовнішньої політики.

Протягом 1992-1994 рр., не маючи на меті нанесення шкоди відносинам із сусідами, білоруська влада взяла курс на багатовекторну модель розвитку. Головними векторами зовнішньої політики Білорусії було визначено орієнтацію на: *по-перше*, членів Співдружності Незалежних Держав в цілому та Російську Федерацію як провідного учасника даного об'єднання та важливого сусіда; *по-друге*, держави Заходу із пріоритетною роллю США та Європейського Союзу. Ряд практичних кроків, зроблених у той час, дозволяють стверджувати, що в перелік партнерів, на співпрацю з якими планувалось орієнтуватись, входили і країни Азії.

На перший погляд, така концепція мала всі підстави для того, щоб стати успішною. Проте, на нашу думку, ключову помилку зробили саме держави Заходу: перебуваючи у впевненості у власній винятковості та забувши про такий принцип міжнародного права, як невтручання у внутрішні справи інших країн, вони відмовились визнавати зміни, які були внесені протягом 1994-1996 рр. в Конституцію Білорусії та проведені на їх основі вибори Президента і парламенту країни. Більше того, в подальшому для підкріплення власної позиції, США та їх союзники почали вдаватись до такого інструменту тиску як санкції. Метою було змусити білоруську владу до значних поступок у внутрішній та зовнішній політиці.

Слід звернути увагу, що аналізуючи такі кроки в ретроспективному плані, складається враження, що їх автори не допускали навіть думки про те, що наслідки будуть відмінні від запланованих. Тут також, як це часто буває в міжнародних відносинах коли кожен їх актор діє виходячи із власних інтересів та бачення свого місця в даній ситуації, а тому і у відносинах між колективним Заходом та Республікою Білорусь реалії пішли по зовсім іншому сценарію. У відповідь на тиск з однієї сторони президент Білорусі О. Лукашенко здійснив розворот зовнішньої політики своєї країни у іншу – в бік Росії.

Не вдаючись до повторення вже розкритих нами особливостей інтеграційних кроків, здійснених Республікою Білорусь та Російською Федерацією [4,5], відзначимо тільки ключові етапи їх розгортання. Так, протягом 1995-2000 рр. послідовно були підписані Угода про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі, Договір про Союз Білорусі та Росії, Договір про створення Союзної держави Республіки Білорусь та Російської Федерації [6; 7; 8; 9].

Впродовж першого десятиліття XXI ст. О.Лукашенко доволі вправно балансував між устремліннями Росії до поглиблення інтеграції в межах Союзної держави, яке фактично означало повільне поглинання Білорусі сильнішим партнером, та дотриманням національних інтересів власної країни із збереженням власної незалежності. Ситуація знову зазнала змін після чергових президентських виборів у Республіці Білорусь в серпні 2020 року. Не допущення до процедури виборів декількох кандидатів, які позиціонувались у Вашингтоні та Брюсселі як "прозахідні", а також маніпуляції, на думку представників Заходу, із результатами на користь діючого президента послужили підставою ряду заяв про невизнання підсумків голосування, введення нових санкцій, оголошення «президентом» представника білоруської опозиції С.Тіхановську та подальшої "заморозки" контактів між Заходом та Білорусією. Відзначимо, що курс на невизнання виборів був взятий рядом як країн так і міжнародних організацій задовго до моменту їх фактичного проведення. В 2021 р. після інцидентом із примусовою посадкою в Мінську літака компанії Ryanair, який прямував з Афін до Вільнюса та подальшим арештом білоруського блогера, опозиціонера Р.Протасевича, який перебував на його борту, більшість каналів до співпраці між Республікою Білорусь з одного боку та ЄС і США з іншого, виявились перекритими, оскільки ця подія та реакція на неї практично згорнула «вікно можливостей» для діалогу. При цьому необхідність та бажання уникнути повної ізоляції фактично штовхнули офіційний Мінськ у напрямку Москви, ігноруючи наявні і можливі негативні наслідки для самої Білорусії.

Таким чином, на початку 2022 р. Республіка Білорусь опинилась у тісній зв'язці з Російською Федерацією, що вилилось у цілий ряд нових ризиків та загроз, частина з яких вже реалізувалась, інша частина має всі шанси реалізуватись у майбутньому.

По-перше, початок повноцінного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. призвів до запровадження широкомасштабних санкцій багатьма країнами із розвинутою ринковою економікою проти Росії, а також проти її безпосереднього союзника Білорусії. Причому сфера застосування обмежувальних заходів вийшла далеко за межі суто економіки, отримавши поширення навіть на такі напрямки людського життя як освіта, культура, спорт.

По-друге, надавши свою територію російським військам для здійснення їх імперських планів в рамках «спеціальної воєнної операції», а насправді не спровокованої війни проти українського народу, Республіка Білорусь піддає себе загрозі виступити мішенню для відповідних дій з боку Збройних сил України згідно до п. 6 статті 3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) «Визначення агресії». Агресією, серед іншого, визнається «дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави» [10].

По-третє, в реаліях 2022-2023 рр., коли Республіка Білорусь de-facto стала найближчим партнером та союзником Російської Федерації, різко зростає ймовірність того, що в недалекому майбутньому Мінськ може отримати пропозицію, наприклад, з метою зниження макроекономічних ризиків, забезпечення добробуту власних громадян або із схожою причиною, перейти до використання єдиної валюти та інших елементів в економічній, політичній або правовій сферах, які є більш притаманними для єдиної федеративної держави, а не міждержавного інтеграційного об'єднання. В умовах наростаючого протистояння між РФ та Заходом з поширенням санкцій і проти Білорусії, в певний момент таке поглиблення співпраці з Москвою може стати для Мінська єдиним варіантом подальших дій. Це автоматично означатиме, що в рамках власного імперсько-експансіоністського курсу Росія почне поглинання свого стратегічного партнера із ліквідацією в підсумку суверенітету останнього.

По-четверте, за нинішніх умов в Республіці Білорусь залишаються вкрай обмежені можливості до продовження соціально-економічного співробітництва із країнами-сусідами, які є членами Європейського Союзу. Значною проблемою тут є те, що для досягнення будь-яких позитивних зрушень необхідні значні зміни у внутрішній та зовнішній політиці однієї або іншої сторони, що буде сприйнято їх власним соціумом як поразка у конфлікті. Тому очікувати бажаних позитивних змін найближчим часом не доводиться.

Висновки.

Підсумовуючи вищесказане, вважаємо за необхідне відзначити, що дані висновки не претендують на всеосяжність та залишають місце для подальшої фахової полеміки, а тому зберігають актуальність для наступних наукових досліджень піднятої проблеми. Разом з тим, є достатні підстави стверджувати наступне.

По-перше, історичний аналіз розвитку такої країни як Росія містить чимало доказів того, що вона належить до держав імперського типу, а тому наявність спільних кордонів із нею завжди буде нести певні ризики та загрози для географічних сусідів. Це змушує останніх в розробці власної внутрішньої та зовнішньої політики постійно враховувати зазначений чинник. Нехтування ж ним навіть в умовах ХХІ ст. може мати результатом виникнення конфронтації із вкрай непередбачуваними наслідками.

По-друге, на шляху до реалізації спільних партнерських проектів владі Республіки Білорусь не слід забувати той факт, що при значній різниці в її потенціалах та Росії вести мову про повне рівноправ'я між сторонами не доводиться в силу об'єктивних причин. Тому кожен наступний крок в ході поглиблення міждержавної співпраці повинен ретельно зважуватись та оцінюватись не тільки з позицій сьогочасної вигоди, але і з точки зору стратегічної перспективи та відповідності власним національним інтересам.

По-третє, в турбулентній ситуації, яка склалась у світі станом на цей час, Республіці Білорусь слід вкрай виважено приймати рішення про свої подальші плани та дії, оскільки ціна помилки стає надто значною. Маємо на увазі, що за умови, коли політичні та військово-політичні процеси носять неоднорідний характер та здебільшого розвиваються суперечливо, з важко вловимими закономірностями, офіційний Мінськ ризикує перетворитись на інструмент реалізації імперської політики Росії або ж самому стати театром бойових дій.

Список використаних джерел і літератури

1. Fukuyama, F. The End of History? *The National Interest*. 1989. Vol. 16, P. 3-18. URL: <http://www.jstor.org/stable/24027184>
2. Гольцов А.Г. *Геополітика та політична географія*. К.: ЦУЛ, 2012. 416 с.
3. Борисов Н.С. *Иван III*. 3-е изд. М.: Молодая гвардія, 2006. 644 с.
4. Богданович, І.І. Міждержавний союз Білорусь-Росія: здобутки, тенденції, перспективи. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: стратегії партнерства і співробітництва в міжнародних відносинах*. Збірник наукових праць / За ред. С.В. Толстова. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. С. 208-217.

5. Богданович, І.І. Союзна держава Республіки Білорусь і Російської Федерації в системі геостратегічних пріоритетів Білорусі. *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору*: монографія / За ред. М.Г. Бульвінського. К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ», 2020. С. 363-380
6. Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Белорусской Советской Социалистической Республикой от 18 декабря 1990 г. *К союзу суверенных народов. Сборник документов КПСС, законодательных актов, договоров, обращений и президентских указов, посвященных проблеме национально-государственного суверенитета* / Сост. А.И.Доронченков. М. : Институт теории и истории социализма ЦК КПСС, 1991. С.490-497.
7. Угода про дружбу, добросусідство та співробітництво між Російською Федерацією та Республікою Білорусь. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor1/>
8. Угода про утворення Співдружності Росії та Білорусі. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dgovor2/>
9. Договор о Союзе Беларуси и России. URL: <http://www.soyuz.by/about/docs/dogovor3/>
10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) «Визначення агресії». URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

УДК 94 : 327.5 + 341.31(510 + 73)

Пошедін О.І.

МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК КРИЗЬ ПРИЗМУ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПОЗИЦІЇ КНР І США

У статті проаналізовано позиції Китайської Народної Республіки і Сполучених Штатів Америки стосовно війни Росії проти України. Встановлено, що США розглядають Росію як постійну загрозу міжнародному миру і вважають, що Російська Федерація порушила фундаментальні принципи Статуту ООН. Своїми діями Росія руйнує міжнародний порядок, заснований на правилах. На противагу США Китайська Народна Республіка фактично стала на бік Росії. Починаючи з 2014 року Китай послідовно утримується при голосуванні за резолюції ООН, які засуджують російську агресію проти України та підтримують суверенітет і територіальну

цілісність України. У листопаді 2022 року Китай проголосував проти резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо відшкодування Україні збитків, завданих російським вторгненням.

Китай просуває нову модель міжнародних відносин. Очолюваний Китаєм міжнародний порядок має на меті так структурувати світ, щоб зробити його безпечним для Китаю. Цей новий, змінений міжнародний порядок міститиме дедалі більше неліберальних елементів і менше свобод. Він не матиме універсальних цінностей чи прав людини, які керівники Китаю і Росії вважають трюком для виправдання підривної діяльності Заходу щодо їхніх режимів. Китай допомагає Росії обходити санкції Європейського Союзу, а державні засоби масової інформації висвітлюють війну в Україні через призму російської пропаганди.

Зроблено висновок щодо необхідності обережного ставлення до співпраці з КНР. Китай є авторитарною державою і своєю підтримкою Росії фактично заперечує суверенітет України. У цьому контексті марними є надії щодо готовності КНР впливати на Росію у питанні завершенні війни і підтримки територіальної цілісності України. З метою збереження підтримки США і союзників, не варто залучати Китай до післявоєнної відбудови України.

Ключові слова: Китайська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки, війна Росії проти України, міжнародний порядок.

Poshedin O.I. International order through the lens of Russia's war against Ukraine: positions of the People's Republic of China and the United States of America.

International order through the lens of Russia's war against Ukraine: positions of the People's Republic of China and the United States of America. The article analyzes the People's Republic of China and the United States of America position on Russia's war against Ukraine. It has been established that the United States views Russia as a persistent threat to international peace. Russian Federation has violated the fundamental principles of the UN Charter. By its actions, Russia is destroying rules-based international order. In contrast to the United States, the People's Republic of China actually sided with Russia. Since 2014, China has consistently abstained from voting on UN resolutions condemning Russian aggression against Ukraine and supporting the sovereignty and territorial integrity of Ukraine. In November 2022, China voted against the UN General Assembly resolution to the furtherance of remedy and reparation for Russia's aggression against Ukraine.

China pushing ahead with a new model of international relations. China-led international order ultimately aims to structure the world to make it safe for China. This new, altered international order would contain increasingly illiberal

elements and fewer freedoms. This alternative order would not feature universal values or human rights, which leaders of China and Russia see as a trick to justify Western subversion of their regimes. China helps Russia circumvent EU sanctions, and state media cover the war in Ukraine through the prism of Russian propaganda.

A conclusion was made regarding the need for a cautious approach to cooperation with the PRC. China is an authoritarian state, and its support for Russia factually denies the sovereignty of Ukraine. In this context, hopes regarding the readiness of the People's Republic of China to influence Russia in the matter of ending the war and supporting the territorial integrity of Ukraine are futile. To maintain the support of the US and its allies, it is not necessary to involve China in the post-war reconstruction of Ukraine.

Keywords: *People's Republic of China, United States of America, Russia's war against Ukraine, international order.*

Міжнародний порядок, який сформувався після закінчення Другої світової війни, переживає глибоку кризу, спричинену нападом Росії на Україну. Результати війни Росії проти України багато у чому визначатимуть майбутнє інститутів глобального управління та міжнародного права. Ставлення Сполучених Штатів і Китайської Народної Республіки до російської війни проти України наочно демонструє, як дві найпотужніші держави сучасності уявляють майбутній міжнародний порядок.

США послідовно підтримують суверенітет і територіальну цілісність України. 12 жовтня 2022 р. була представлена нова Стратегія національної безпеки (СНБ) США, де у черговий раз викладена позиція Сполучених Штатів щодо війни Росії проти України [1]. В СНБ-2022 наголошується, що протягом останнього десятиліття російський уряд вирішив проводити імперіалістичну зовнішню політику з метою перегляду ключових елементів міжнародного порядку. Кульмінацією цієї політики стало повномасштабне вторгнення в Україну. Але ця атака, підкреслює Стратегія, не виникла зненацька. Цьому передувало вторгнення Росії в Україну в 2014 році, військова інтервенція в Сирії, її багаторічні спроби дестабілізувати сусідів, а також відверті спроби підірвати внутрішні демократичні процеси в країнах Європи, Центральної Азії та в усьому світі. Стратегія визначає Росію як постійну загрозу міжнародному миру та стабільності. Наголошується, що Росія є порушницею фундаментальних принципів Статуту ООН та заявляється про необхідність притягнення Росії до відповідальності за звірства, які вона вчинила в Україні. На погляд США, війна Росії проти України суттєво знизилася її міжнародну вагу по відношенню до Китаю та інших азіатських держав, таких як Індія та Японія. М'яка сила та дипломатичний вплив Москви зменшилися, а її спроби використовувати енергоресурси як зброю принесли зворотний результат.

Історична світова відповідь на війну Росії проти України надсилає гучне повідомлення про те, що країни не можуть користуватися перевагами глобальної інтеграції, одночасно порушуючи основні принципи Статуту ООН, підкреслюється у документі.

Стратегія наголошує, що хоча деякі аспекти подальшої поведінки США залежатимуть від траєкторії війни в Україні, низка елементів американської стратегії вже зрозуміла. По-перше, Сполучені Штати продовжуватимуть підтримувати Україну в її боротьбі за свободу, допомагатимуть Україні економічно відновлюватися та заохочуватимуть її регіональну інтеграцію з Європейським Союзом. По-друге, Сполучені Штати захищатимуть кожен дюйм території НАТО і продовжуватимуть будувати та поглиблювати коаліцію з союзниками та партнерами, щоб не дозволити Росії нашкодити європейській безпеці, демократії та інституціям. По-третє, Сполучені Штати стримуватимуть і, якщо необхідно, відповідатимуть на дії Росії, які загрожують основним інтересам США, включаючи атаки на американську інфраструктуру та демократію. По-четверте, російські звичайні війська будуть послаблені, що, ймовірно, посилить залежність Москви від ядерної зброї у її військовому плануванні. Сполучені Штати не дозволять Росії або будь-якій іншій державі досягти своїх цілей шляхом використання або погрози застосування ядерної зброї. Америка зберігає зацікавленість у збереженні стратегічної стабільності та розвитку більш широкої, прозорої та перевіреної інфраструктури контролю над озброєннями та у відновленні механізмів європейської безпеки, які через дії Росії прийшли в занепад. Нарешті, Сполучені Штати підтримуватимуть і розвиватимуть прагматичні способи взаємодії для вирішення питань, у яких відносини з Росією можуть бути взаємовигідними.

27 жовтня 2022 року Міністерство оборони США оприлюднило Стратегію національної оборони [2]. У документі підкреслюється, що російське вторгнення в Україну чітко свідчить про відродження більш мілітаристської Росії, яка прагне переглянути європейську систему безпеки, кинути виклик міжнародному порядку, заснованому на правилах та розширити свій контроль над частинами колишньої радянської імперії.

Таким чином, позиція США щодо війни Росії проти України чітко визначена. Росія, яка порушила основоположні принципи статуту ООН має програти у цій війні та повинна бути притягнута до відповідальності за злочини, скоєні в Україні.

На противагу США Китайська Народна Республіка фактично стала на бік Росії. Китай послідовно, починаючи з 2014 року, утримується при голосуванні за резолюції ООН, які засуджують російську агресію проти України [3, 4, 5]. У листопаді 2022 року Китай проголосував проти резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо відшкодування Україні збитків, завданих російським

вторгненням [6]. КНР, разом із Туреччиною, допомагає Росії обходити санкції ЄС [7].

Як наголошує «Економіст» [8], Китай використовує війну в Україні, щоб прискорити те, що він вважає неминучим занепадом США. У центрі уваги КНР завжди є власна мрія про встановлення альтернативи західному, ліберальному міжнародному порядку. Цей альтернативний порядок не матиме універсальних цінностей чи прав людини, які керівники Китаю і Росії вважають трюком для виправдання підривної діяльності Заходу щодо їхніх режимів. Тому Китай хотів би, щоб вторгнення Росії в Україну показало безсилля Заходу.

Китайські офіційні особи впевнено заявляли іноземним дипломатам, що єдність Заходу стосовно Росії розпадеться, оскільки війна затягнеться, а витрати для західних виборців зростатимуть. Китай намагається розділити Європу та Америку, стверджуючи, що Сполучені Штати зміцнюють свою владу, змушуючи європейців оплачувати рахунки за високі ціни на енергоносії, більші армії та тягар розміщення мільйонів українських біженців. КНР бачить Росію партнером у демонтажі ліберального міжнародного порядку. Дипломатичні зусилля менше вплинуть на розрахунки Китаю, ніж рішучість Заходу змусити Путіна заплатити за його злочини.

Як зазначає Сарі Архо Хаврен [9], Китай розглядає загарбницьку війну Росії проти України крізь призму конкуренції з США. КНР просуває нову модель міжнародних відносин, яка передбачає переписування визначення демократії. Новий міжнародний порядок, сформований Комуністичною партією Китаю, насамперед пов'язаний із власним сенсом існування та забезпеченням своєї влади всередині країни. Таким чином, очолюваний Китаєм міжнародний порядок має на меті так структурувати світ, щоб зробити його безпечним для Китаю. Китай прагне забезпечити свою легітимність, змінивши основи демократії в міжнародних організаціях та в житті людей, у тому числі за межами Китаю, використовуючи передові технології спостереження та пропаганди, працюючи на платформах, які відкрито надає вільний світ. Китайське керівництво розраховує на те, що поклавши на США відповідальність за війну, воно може вбити клин у трансатлантичний альянс і зобразити європейців простими маріонетками гегемонії США.

Партнерство Китаю та Росії відповідає цілям обох країн. Ці цілі не є ідентичними, але в таких сферах, як формування міжнародного порядку та зміна регіональної безпеки у такий спосіб, щоб зробити світ безпечнішим для своїх режимів, вони мають багато спільних інтересів. Росія підтримує Китай у протистоянні з США та допомагає зробити Китай більш стійким до зовнішніх потрясінь, коли йдеться про енергоресурси, широкий асортимент сировини та постачання продовольства. Ні Китай, ні Росія не вважають нинішній міжнародний порядок легітимним.

Російські і китайські державні медіа, а також соціальні мережі, що пов'язані з владою, працюють у тандемі [10]. Вони розповсюджували наративи про «денацифікацію» як привід для вторгнення РФ в Україну. Знайти у Китаї незалежні ЗМІ, які б правдиво розповідали про вторгнення РФ та війну, неможливо. У Китаї російсько-українська війна висвітлюється через призму глобальної конкуренції КНР зі США, зокрема, повторюються тези про те, що це Україна спровокувала Росію, що російське вторгнення стало наслідком руху України в фарватері США, що США є джерелом дестабілізації та конфліктів по всьому світу [11]. Коли щось повідомляють у Москві, китайські державні ЗМІ це копіюють. Звичайно, китайці трансформують частину дезінформації. Наприклад, коли говорять про «денацифікацію», бачать певний зв'язок між заворушеннями у Гонконгу та вторгненням в Україну. А коли росіяни кажуть про «біолабораторії» в Україні, китайські ЗМІ, знову ж таки, намагаються знайти зв'язок з «біолабораторіями» в Сполучених Штатах, де ніби як був винайдений COVID-19. Китай наживається на цій війні, тому що Росія втратила багатьох західних бізнес-партнерів.

Китай надає Росії деякі технології подвійного призначення, а саме мікрочіпи, електронні компоненти або оксид алюмінію. Усе це може бути використане як у цивільній, так і у військовій сфері. Наприклад, обсяги експорту оксиду алюмінію, який використовується у виробництві зброї та аерокосмічній галузі, у 400 разів перевищують показники минулого року [10].

26 жовтня 2022 р. у впливовому китайському виданні Global Times, яке фактично є англomовним варіантом «Женьмінь Жібао» – офіційної газети Центрального Комітету Комуністичної Партії Китаю, вийшла стаття, в якій чітко декларується позиція Китаю щодо війни Росії в Україні [12]. Автори статті стверджують, що не Російська Федерація, а саме Сполучені Штати є «ініціатором конфлікту». Карикатура, яку подала до цієї статті газета Global Times, показує як Китай по справжньому ставиться до України, її державного суверенітету та є прямою образою для кожного українського громадянина.

Наприкінці жовтня 2022 р. міністр закордонних справ Китаю Ван І провів телефонну розмову з главою МЗС Росії С. Лавровим. У повідомленні МЗС Китаю за підсумками розмови зазначено, що китайська сторона твердо підтримуватиме російську сторону під керівництвом президента Путіна в об'єднанні та веденні російського народу для подолання проблем, усунення заворушень, реалізації стратегічних цілей розвитку та подальшого утвердження статусу Росії як великої держави [13]. Варто також згадати, що у Китаї засудили санкції проти Ірану, які ввели країни Євросоюзу та Велика Британія за постачання до Росії дронів-камікадзе, назвавши їх незаконними і запровадженими без мандату Ради Безпеки ООН [14].

Висновки.

США розглядають Росію як постійну загрозу міжнародному миру і вважають, що Російська Федерація порушила фундаментальні принципи Статуту ООН, які визначають правила сучасного міжнародного порядку. На противагу США Китайська Народна Республіка підтримує Росію у її війні проти України. Поразку України КНР розглядає як поразку колективного Заходу, що повинно допомогти побудувати такий міжнародний порядок, який буде безпечним для Китаю. Цей новий, змінений міжнародний порядок не матиме універсальних цінностей чи прав людини. Китай є авторитарною державою і своєю підтримкою Росії фактично заперечує суверенітет України. У цьому контексті марними є надії щодо готовності КНР впливати на Росію у питанні завершенні війни і підтримки територіальної цілісності України. Необхідно обережно ставитися до пропозицій залучення Китаю до післявоєнної відбудови України. Великі китайські гроші часто дорого коштують країнам, які їх позичають. Можна згадати Еквадор, африканські та латиноамериканські країни, Чорногорію, які врешті були змушені розраховуватись з Пекіном землею, активами, островами тощо [15]. Також необхідно наголосити на тому, що економічну (торгівельну) залежність Китай часто використовує як економічну зброю з метою зміни поведінки держави, яка не погоджується з китайською політикою. Так саме діяла Росія по відношенню до України, примушуючи нашу державу відмовитися від політики європейської та євроатлантичної інтеграції. Варто також враховувати, що США визнали КНР єдиним конкурентом, який не тільки бажає змінити міжнародний порядок, але й має для досягнення цієї мети економічну, дипломатичну, військову та технологічну силу. На погляд США, конкуренція з Китаєм найбільш виражена в Індо-Тихоокеанському регіоні, але вона також стає все більш глобальною. У цій конкуренції найближчі десять років стануть вирішальним десятиліттям [1]. З огляду на зазначене можна припустити, що США та їх негативно ставитимуться до співпраці України з Китаєм. У контексті майбутніх президентських виборів в США така співпраця може бути використана у політичній боротьбі і, як результат, привести до зменшення американської фінансової і військової допомоги Україні.

Список використаних джерел і літератури

1. The White House. National Security Strategy 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf> (дата звернення: 4.11.2022).
2. U.S. Department of Defense. 2022 National Defense Strategy of The United

- States of America. URL: <https://www.defense.gov/National-Defense-Strategy/> (дата звернення: 4.11.2022).
3. Territorial integrity of Ukraine: defending the principles of the Charter of the United Nations : resolution A/RES/ES-11/4 / adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3990400?ln=ru> (дата звернення: 4.11.2022).
 4. Aggression against Ukraine: resolution A/RES/ES-11/1 / adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3959039?ln=ru> (дата звернення: 4.11.2022).
 5. Territorial integrity of Ukraine: resolution A/RES/68/262 / adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/767565?ln=ru> (дата звернення: 4.11.2022).
 6. Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine: resolution / adopted by the General Assembly: resolution A/ES-11/L.6 adopted by the General Assembly. UN. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3994052?ln=ru> (дата звернення: 16.11.2022).
 7. ЄС вважає, що санкції вичерпують військовий бюджет РФ, але їй допомагають Туреччина й Китай – ЗМІ. *Європейська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/10/12/7371695/> (дата звернення: 4.11.2022).
 8. The war in Ukraine will determine how China sees the world. *The Economist*. URL: https://www.economist.com/leaders/2022/03/19/the-war-in-ukraine-will-determine-how-china-sees-the-world?gclid=CjwKCAjwzY2bBhB6EiwAPpUpZor8w6VQbg1GJ4SeQ0PVygERbiSgP_oR69npCnlsVtj3eoM-A_XzKRoC-zgQAvD_BwE&gclsrc=aw.ds (дата звернення: 4.11.2022).
 9. Havrén S.A. China's Position on the Ukraine War Mirrors its Global Pursuits. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/chinas-position-ukraine-war-mirrors-its-global-pursuits> (дата звернення: 14.11.2022).
 10. Лісовська Р. Полк «Азов» в Гонконзі, «біолабораторії» та «брудна бомба» - дослідниця Китаю про російську пропаганду в ЗМІ КНР. URL: <https://suspilne.media/309238-polk-azov-v-gonkonzi-biolaboratorii-ta-brudna-bomba-doslidnica-kitau-pro-rosijsku-propagandu-v-zmi-kr/> (дата звернення: 4.11.2022).
 11. Китайськомовні ЗМІ висвітлюють війну в Україні через призму російської пропаганди – експерти. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3560592-kitajskomovni-zmi-visvitluut-vijnu-v-ukraini-cerez-prizmu-rosijskoi-propagandi-eksperti.html> (дата звернення: 4.11.2022).
 12. Каспрук В. Китай вже не стримується у своїй «незацікавленості» у війні Росії в Україні. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/columns/kaspruk/kitaj-vzhe-ne-strimujetsja-u-svojij-nezatsikavlenosti-u-vijni-rosiji-v-ukrajini-887055.html>

- (дата звернення: 4.11.2022).
13. Китай оголосив про «тверду підтримку» Росії під керівництвом Путіна. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/kitay-ogolosiv-tverdu-pidtrimku-rosiyi-pid-1666882807.html> (дата звернення: 5.11.2022).
 14. «Незаконні і односторонні». У Китаї відреагували на санкції проти Ірану за постачання дронів РФ. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/nezakonni-i-odnostoronni-kitayi-vidreaguvali-1666427265.html> (дата звернення: 5.11.2022).
 15. Кулик В. Новий Мао: що означає «воцаріння» Сі для світу. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/columns/vitaliykulik/novij-mao-shcho-oznachaje-votsarinnja-si-dlja-svitu-885517.html> (дата звернення: 14.11.2022).

ЧАСТИНА II

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ МІЖНАРОДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

УДК 327.2:321.7

Мартинов А.Ю.

ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО МИРУ: МІЖ ІДЕАЛІЗМОМ І РЕАЛІЗМОМ

У статті проаналізовано актуальну практику імплементації теорії демократичного миру у політичну реальність. Цей суперечливий процес забезпечує посилення хаотичного стану глобальної системи міжнародних відносин. На прикладах війн у Косово, Іраку та Лівії показано, як ідеалістичні наміри впровадження демократії провокують регресивні соціально-історичні процеси.

Ключові слова: *теорія демократичного миру, міжнародні відносини, політичний реалізм, Ірак, Косово, Лівія.*

Martynov A.Yu. Democratic peace theory: between idealism and realism.

The article analyzes the practice of implementing the theory of democratic peace in international political interactions. The author concludes that different contradictory processes intensify the chaotic state of the global system of international relations. In this context the experience of the wars in Kosovo, Iraq and Libya shows how idealistic intentions to implement democracy provoke regressive socio-historical processes.

Keywords: *democratic peace theory, international relations, political realism, Kosovo, Iraq, Libya.*

За підсумками Першої світової війни президент США В. Вільсон анонсував задачу «зробити світ безпечним для демократії». Уроки Першої світової війни давали підстави вважати, що демократії між собою не воюють, тому поширення демократії у світі є передумовою для уникнення нових глобальних військових конфліктів.

Адміністрація 45-го президента США Д. Трампа оголосила Китай головною загрозою національній безпеці. Наступна адміністрація 46-го президента США Дж. Байдена ключовою метою зовнішньої політики США

визначила протидію російській та китайській практиці авторитаризму. Протидія авторитарним режимам залишається актуальною політичною практикою для країн Європейського Союзу. У серпні 2020 р. за результатами президентських виборів при владі в Білорусі утримався «останній диктатор» Європи О. Лукашенко. Інформаційно-психологічна протидія західних демократів авторитарним режимам стала мейнстрімом сучасних міжнародних відносин. Внаслідок цього протиріччя між демократіями та авторитарними режимами набувають ознак глобального гібридного конфлікту, який відбувається у форматі санкцій, вислання дипломатів, інформаційних спеціальних операцій, різною мірою артикульованої або прихованої підтримки сторін у регіональних війнах і локальних конфліктах та інших форм протидії, які прямо чи побічно нагадують практики часів «холодної війни».

Огляд публікацій. Помітне місце у європейських дослідженнях займає проблематика міжнародних конфліктів. На думку грецького історика Фукідіда основними рушіями міжнародної політики і війни є страх, честь та цікавість [1, с. 62]. Доба європейського Просвітництва фактично підвела підсумок під дискусією щодо соціально-історичної природи конфліктів. Від часів Античності вважалось, що конфлікти є неминучим суспільним явищем. Французький соціолог Р. Арон, звернувшись до спадку Фукідіда, який описував перипетії Пелопоннеської війни, констатував, що війна є наслідком вироку долі, втіленням протиріч, покликаних стимулювати неминучі зміни [2, с. 44]. Н.Макіавеллі також вважав, що конфлікти є об'єктивною характеристикою політичного життя [3, с. 11]. Й лише Т. Мор, який вважається засновником утопічного жанру, допускав можливість виникнення такого порядку, який суцільно мінімізує кількість потенційних конфліктів. Британський мислитель Т. Гоббс, який був свідком подій Англійської революції початку XVII століття, стверджував, що лише потужна державна влада здатна зупинити перманентну війну всіх проти всіх.

Під соціальним конфліктом розуміється найгостріша форма виявлення суперечностей, як зіткнення і взаємодії протилежностей, які проявляють різні інтереси сторін конфлікту. Конфлікт – це перманентний стан соціальних відносин. Навіть безконфліктні відносини латентно можуть мати потенціал для розвитку конфлікту, адже триває боротьба за цінності, претензії на окремий соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні блага. Конфлікти мають різні форми – зокрема конфлікти між індивідами, конфлікти всередині суспільства, міждержавні конфлікти, й нарешті міжцивілізаційні конфлікти. Предмет конфлікту – це об'єктивно існуюча або суб'єктивно уявлена проблема, яка є причиною конфронтації. Предмет конфлікту становить основне протиріччя, з приводу якого сторони вступили у суперечку.

Хаос конфлікту є найбільш ймовірним станом складної соціальної системи, якщо немає зусиль, спрямованих на організацію порядку. У модерній картині світу конфлікт мав реальний сенс та свідчив про реальне зіткнення різних соціальних інтересів. Постмодерна картина світу, яка спирається на знакові симулякри, перетворила конфлікт на абсурд, позбавлений морального та історичного сенсу. За постмодерну демократія меншості, спираючись на фінансово-спекулятивні практики, є способом вирішення конфліктів за рахунок безмовної більшості. Українські бідні зраджені «власною» елітою. Вона згортає власне виробництво, руйнує освітню, медичну, наукову сфери, аби передати українські ресурси у власність глобалізованим елітам.

Ті, хто руйнують державу, ставлять під сумнів саме існування громадянського суспільства, якому потрібна державна інфраструктура, навіть якщо це громадянське суспільство давно сформовано. Слабка держава в українських умовах це не ліберально-демократична, а номенклатурно-олігархічна держава, яка ігнорує інтереси більшості суспільства.

Колишній «Третій світ» складається сьогодні із суспільств, де державні структури нерозвинені, або зруйновані, внаслідок чого рівень політичної культури настільки низький, що практикою повсякденності є перманентне насилля [4, с. 119]. Стара і нова периферія демонструють нездатність до проявів ані соціальної міжнародної солідарності, ані цивілізаційної солідарності в ареалах світових релігій. Арабські бунти 2011 р. засвідчили, що камені у руках революціонерів стають символом запрошення суспільства у кам'яний вік. Бідні виштовхуються у резервації, де вони приречені на тихий економічний геноцид. Немає духовного опору, який є основою опору політичного. Конфлікт піддається регулюванню, якщо його інституціоналізовано, формалізовано дії конфліктуючих сторін, які мають ціннісні передумови для врегулювання конфлікту. Безпека може бути надійною, якщо забезпечену безпеку обох ворогуючих сторін.

Від античних часів тривають «вічні» дебати між прихильниками ідеалістичного і реалістичного підходів до теоретичного тлумачення міжнародних відносин. Платон у своїх роздумах щодо «ідеального державного устрою» заклав підвалини політичних технологій, спрямованих на ідеологічне забезпечення такого політичного процесу, на фініші якого має з'явитись ідеальний державний устрій. Не випадкового Карл Поппер вважав саме Платона фундатором усіх тоталітарних концепцій «закритих суспільств». Натомість Фукідід розглядав історію Пелопоннеської війни із суто реалістичних позицій, наголошуючи, що це єдино вірний спосіб дати пояснення причинно-наслідковим зв'язкам історичного процесу. І. Кант у праці «До вічного миру», власне, розробив теорію демократичного миру, стверджуючи,

що глобальне поширення республіканських демократичних ідей має сприяти виключенню війни з історії.

Виникнення Сполучених Штатів Америки 4 липня 1776 р. започаткувало нову сторінку в історії політичних утопій та практики їхньої реалізації. Вперше Просвітницьке бачення раціональної розбудови держави було втілено в реальності. Вихід США у імперіалістичну добу позначився спробами замкнути на собі зону впливу в Латинській Америці (позначеною в доктрині Монро 1823 р.) та війною з Іспанією за Кубу, Пуерто-Ріко та Філіппіни (1898 р.). За підрахунками неурядової організації «Фрідом хауз» в 1900 р. в світі не було жодної повністю демократичної держави. В 1950 р. таких держав було лише 22, а 2000 р. вже 120 держав.

Професор Єльського університету Брюс Рассет стверджував, що «по-перше, демократично організовані політичні системи загалом діють з обмеженням, які роблять їх миролюбнішими у взаєминах з іншими демократіями, по-друге, у сучасній міжнародній системі демократія меш імовірно застосовуватиме смертельне насилля щодо інших демократій, аніж щодо держав під авторитарним управлінням або ж як авторитарні держави супроти одна одної. Крім того, у сучасній міжнародній системі немає чітких прикладів суверенних стабільних демократій, які провадять війну між собою» [5, р. 11].

За демократичного політичного режиму владу отримує обраний народом суб'єкт, який має повернути її народу після завершення терміну перебування при владі. Будь-яка інформація про діяльність влади її дискредитує. Представницька демократія вимагає, аби рішення лідера піддавалися ретельній перевірці, аби лідери казали правду та були готові нести відповідальність за прийняті рішення. Некомпетентність підриває суть представницької демократії. Недуг демократичних держав полягає у зменшенні дієздатності урядів. Консультативна демократія орієнтується на громадську думку. Але тільки у Першій світовій війні, яку ідеалісти визначали як війну за закінчення усіх воєн, В. Вільсон сформував концепцію «справедливого миру», втілену у ідеї Ліги Націй. Аргументи на користь цього проекту стосувались уявлення про те, що демократичні держави між собою не ведуть війн, адже не мають для цього підстав. Міжвоєнний світ 1918-1939 рр. був непридатним для виживання демократій. Тож Ф. Рузвельту довелося вступити у Другу світову війну, аби зробити світ безпечним для демократії. Але Друга світова війна показала, що проти нацизму і фашизму, так само як і японського мілітаризму можуть об'єднатися нації, які мають як демократичний устрій (США, Велика Британія), так і авторитарний (СРСР і чанкайшистський Китай). Після 1945 р. ООН мала втілити ідеал «демократичного миру». Утім, у роки «холодної війни» більшість країн світу були недемократичними. За С. Хантінгтоном було принаймні три

хвилі глобальної демократизації. Але від того війн у світі не поменшало. Ф. Фукуяма у фундаментальній праці, присвяченій висвітленню еволюції демократичних політичних режимів у глобальній історії, звернув увагу на принципову незавершеність демократичного політичного проекту. Демократичний політичний режим, на відміну від авторитарного, не є залізобетонно стабільним. Можливі сценарії трансформації демократії на автократію, так само як і навпаки – автократії на демократію. Ці трансформаційні перехідні періоди є часом найбільшої нестабільності. Теорію демократичного миру можна класифікувати як типовий варіант теорії теологічної, тобто наперед визначеного однолінійного історичного процесу (комуністи теж вважали, що за їхнього ідеального устрою війни будуть неможливі), що не бере до уваги усієї множини варіантів суперечливого формування консолідованої демократії. Адже ще з часів опису політичних режимів Арістотелем відомо, що усі режими циклічно переходять у свої протилежності та не є сталими. Зрештою, процес силового «експорту демократії» під приводом глобального поширення демократичних політичних режимів дискредитував і теорію демократичного миру. Тим паче, що війни заради «просування» демократії змінюють політичну природу демократичного режиму, який здійснює такий курс. «Військове кейнсіанство» штучно стимулює економічний розвиток, але це відбувається за рахунок недофінансування інших галузей економіки. Ще історія Римської республіки після Пунічних війн показала, що по мірі завоювання тодішньої ойкумени республіка трансформувалась у принципат, а потім стала імперією. Глобальний інтервенціонізм адміністрації Дж. Буша-молодшого не тільки радикально збільшив державний борг США, а й змінив правила гри у внутрішньополітичному житті в тому сенсі, що США відійшли від джефферсоніанського ідеалу демократичної республіки.

В історичному контексті емпіричні дані не надають твердих доказів, що в довготривалій перспективі демократія неодмінно перемагає диктатуру як домінуюча форма правління. Першою спробою практичного випробування теорії демократичного миру стала війна НАТО у Косово (1999 р.). Ліквідація авторитарного режиму С. Мілошевича не сприяла утвердженню стабільного демократичного політичного режиму у Сербії, адже цьому заважає травма втрати Косово. Дискусійним є й питання щодо ступеня демократичності самого незалежного Косово, де етнічні меншини (серби, цигани) живуть де-факто у гетто.

Війна в Косово подарувала міжнародним відносинам поняття «гуманітарна інтервенція» під приводом ліквідації авторитарного режиму та захисту прав людини. Операція НАТО «Союзна сила» тривала з 24 березня до 10 червня 1999 року. 24 березня 1999 р. військово-повітряні сили НАТО почали

бомбити Союзну республіку Югославія. Операція здійснювалася як повітряна із застосуванням високоточної зброї. Удари знищували інфраструктуру Сербії. Були зруйновані мости через Дунай, електростанції, нафтопроводи, будівлі телерадіомовлення й державних установ [6, с. 22].

Військово-морські сили були представлені розгорнутими в Адріатичному морі загонами бойових кораблів США і НАТО, постійним з'єднанням НАТО в Середземному морі. Перші ракетні удари були завдані 24 березня близько 20:00 за місцевим часом по радарних установках армії СРЮ, що знаходилися на чорногорському узбережжі Адріатичного моря. Одночасно ракетним атакам були піддані військовий аеродром у декількох кілометрах від Белграда й великі промислові об'єкти в місті Панчево, що знаходиться менш ніж у двадцяти кілометрах від столиці СРЮ. У м. Панчево було зруйновано великий нафтопереробний завод, який міг слугувати хабом для перекачки нафтопродуктів із Азії в Європу. У більшості великих міст Сербії та Чорногорії вперше після Другої світової війни було оголошено воєнний стан.

З початком бомбардувань СР Югославії силами НАТО кілька офіцерів 4-ї групи управління психологічних військових операцій з Форту Брег були відряджені до відділу новин у штаб-квартирі компанії CNN в Атланті. Масована інформаційна обробка сприяла тому, що громадськість країн Європи лояльно поставилася до операції НАТО. Загалом Альянс задіяв 1200 літаків. За 79 днів було здійснено більше 12 тис. авіанальотів. Усього було скинуто понад 10 тис. тонн вибухівки. Загальний збиток Югославії склав 100 млрд. доларів. НАТО втратило в небі СР Югославії 61 бойовий літак і 30 літаків-розвідників [7, с. 44]. Основу угруповання НАТО, що брало участь в операції, становили військово-морські й військово-повітряні формування США, Великої Британії, Франції та Німеччини. Безпосередню участь в операції шляхом надання збройних сил або території для їх розгортання взяли Бельгія, Угорщина, Данія, Іспанія, Італія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина. Повітряний простір або територію для розгортання сил НАТО надали й нейтральні держави (Албанія, Болгарія, Македонія, Румунія). Г. Кіссінджер визнавав, що «країни, що розвиваються, поставилися до доктрини гуманітарної інтервенції як до способу, яким індустріально розвинені держави відроджують неоколоніалістську гегемонію» [8, с. 296]. Після операції в Косово НАТО провело реорганізацію своїх збройних сил, зробивши ставку на створення гнучких і мобільних підрозділів, здатних до швидкого розгортання у віддалених «гарячих точках» на тривалі періоди, як це згодом було апробовано в Афганістані.

Перебіг конфлікту щодо статусу Косова відображено у мемуарах багатьох європейських і американських державних діячів. Колишній британський прем'єр-міністр Тоні Блер у своїх мемуарах абсолютно не самокритично оцінив

правильність операції НАТО проти Югославії в 1999 р. й інтерпретував її в категоріях концепції «гуманітарної інтервенції» [9, р. 270]. Швидше за все, ця позиція Т. Блера була зумовлена бажанням виправдати британську участь в іракській військовій кампанії, рішення про яку Лондон у союзі з Вашингтоном приймав з урахуванням «позитивного» досвіду повітряної війни проти СР Югославія. Бундесканцлер Г. Шредер у своїх мемуарах «Рішення. Моє життя в політиці» розглядав рішення про участь військово-повітряних сил ФРН у кампанії НАТО 1999 р. в контексті європейської безпеки й бажання покінчити з балканським осередком напруженості, який дестабілізував Євросоюз [10, с. 213]. Генеральний прокурор Гаазького міжнародного трибуналу К. дель Понте у своїх мемуарах «Полювання. Я і військові злочинці» спробувала довести відсутність вибірковості в діяльності Гаазького трибуналу щодо переслідування балканських військових злочинців незалежно від їхньої національності. Щоправда, К. дель Понте так і не вдалося пояснити, чому вона ігнорувала численні факти про причетність бойовиків «Армії визволення Косова» до торгівлі людськими органами [11, с. 114]. Косовський сюжет присутній і в мемуарах президентів США Б. Клінтона і Дж. Буша-молодшого. Обидва президенти визнають, що обрання військово-повітряної тактики нанесення ударів по СР Югославії та відтягування терміну проведення наземної операції було зумовлено уроками в'єтнамської війни. Аргументуючи своє рішення про початок бомбардувань СР Югославії, президент Б.Клінтон у своїх мемуарах навмисно демонізував С. Мілошевича, хоча в сюжеті, присвяченому Дейтонському мирному процесу, він характеризував С. Мілошевича як прагматичного й тверезого політика [12, с. 353]. Найближчий зовнішньополітичний радник Б. Клінтона С. Телботт у своїх спогадах «Білл і Борис. Записки про президентську дипломатію» показав важливість «персональної дипломатії», яка, щоправда, не ефективно спрацювала під час косовської кризи 1999 р. [13, с. 160]. Колишній директор ЦРУ США Дж. Тенет у мемуарах «У центрі шторму. Одкровення экс-глави ЦРУ» демонстративно заперечував кримінальні зв'язки командування албанської «Армії визволення Косова» [14, с. 199].

Президент Дж. Буш-молодший у своїх спогадах згадував прийняття рішення про визнання незалежності Косова. За його словами, це рішення було обумовлено головним американським інтересом, який полягав у глобальному поширенні демократії. Тому Дж. Буша-молодшого абсолютно не цікавили аргументи щодо недостатньої міжнародно-правової легітимності проголошення незалежності Косова [15, р. 349].

Черговим випробування теорії демократичного миру на практиці стала інтервенція США в Іраку в березні 2003 року. Незалежні експерти справедливо відзначають, що наслідком цієї інтервенції стала руйнація владних інститутів

Іраку, яка згодом призвела до виникнення екстремістського квазідержавного утворення «Ісламська держава» [16, с. 119]. У концепцію демократичного миру цілком вписується і проект «арабської весни» 2011 р., який був покликаний замінити арабські авторитарні режими на демократії Великого Близького Сходу. Однак у реальності «Арабська весна» стимулювала у більшості з 22 арабських країн внутрішні громадянські війни, у тому числі між сунітами та шиїтами [17, с. 47].

Численні політичні концепції та стратегії, включаючи ісламістську концепцію відновлення Халіфату, мають паралельне поширення у країнах Близького Сходу. Вони переплетені у тугий «Гордіїв вузол» конфліктів і протиріч, які виходять за межі регіону й набувають глобального значення. Адже навіть теоретична перемога однієї із зазначених стратегій може суттєво змінити глобальну розстановку сил. У найближчі десятиліття зазначені стратегії й надалі конкуруватимуть між собою. Водночас триває конкуренція за визначення лідера ісламського світу. Суттєве значення у цьому процесі мала підтримка боснійських мусульман, а згодом і косовських албанців. Однак провідні країни «Організації ісламська конференція», включаючи Туреччину, Іран, Саудівську Аравію, Індонезію, Малайзію, так і не спромоглися виробити спільну «ісламську» позицію щодо Балкан взагалі та Косово зокрема. Водночас з приводу ситуації на Балканах набула значної гостроти суперечка між проатлантичною Туреччиною та ісламістським Іраном. Оскільки косовські албанці за віросповіданням є сунітами, вплив шийтського Ірану на них апріорі був обмежений. Крім того, на відміну від досить поширених ісламістських настроїв, які були властиві боснійським мусульманам під час розпалу боснійської війни (1992-1995 рр.), албанці Косово відразу зробили ставку на США. Тому інформаційний супровід процесу підтримки албанців Косово здійснювався на основі риторики навколо світської, секуляризованої ідеї прав людини, а не «джихаду» проти православних сербів.

Приклад Лівії слугує черговим яскравим прикладом провалу силового насадження демократії. Перша міжнародна реакція на народне повстання у Лівії 17 лютого 2011 року була обережною. Однак після того, як президент Барак Обама назвав події, які відбувалися у Лівії, «загрозою національним інтересам Сполучених Штатів», Євросоюз, хоча й був наляканий стрімким подорожчанням енергоносіїв, все ж переорієнтувався на підтримку жорсткої позиції США. Найбільш радикальна частина американських республіканців з самого початку кризи вимагала, аби з кораблів середземноморського шостого флоту США було нанесено ракетний удар по позиціям військ Каддафі. Водночас президент США Барак Обама запевняв, що наземні американські війська не братимуть участі у боях за взяття Тріполі [18, с. 560].

Ставши організатором багатонаціональної військової операції проти Лівії, Б. Обама увійшов в історію як єдиний лауреат Нобелівської премії миру, який підтримав війну. Свою Нобелівську премію миру за 2009 рік Б. Обама отримав за «його надзвичайні спроби посилити міжнародну дипломатію та співпрацю між народами», включаючи зміцнення перспективи людства «без ядерної зброї» та готовність іти на зустріч ісламському світу. Зі свого боку, у відповідь на ультиматум про негайне зречення від влади, М. Каддафі запевняв, що не займає посади, яку він міг би залишити, й тому «не може піти у відставку». М. Каддафі також доводив, що Лівія стала жертвою змови терористів «Аль-Каїди» та Заходу, які знову намагаються перетворити Лівію на колонію.

Найбільш радикальну позицію щодо Лівії займав французький президент Ніколя Саркозі. Він підтримав план силового вилучення Лівії з «вісі» нафтодобувних держав на чолі з Іраном та Венесуелою, які були у опозиції до Заходу, включаючи подальший перерозподіл нафтодобувних активів між провідними нафтовими компаніями США, ЄС і, можливо, Китаю.

Від березня 2011 року, коли Рада Безпеки ООН надала НАТО право повітряної підтримки повстанців, спецназ низки країн альянсу був безпосередньо залучений до «військового консультування» загонів опозиції. Над Лівією постійно літали розвідувальні літаки НАТО та здійснювалися бомбування позицій військ Каддафі. Його розрахунок на те, що зміна інформаційних потоків, викликаних заворушеннями у Саудівській Аравії та японським землетрусом, дозволить завершити розгром лівійської опозиції, себе не виправдав. Також провальною виявилася й пропозиція Каддафі на адресу Росії, Китаю, Індії інвестувати в нафтову галузь з метою прориву західної блокади Лівії.

Позиція ключових світових гравців визначалася як їхніми національними інтересами, так і важливістю енергетичних ресурсів Лівії для європейського енергетичного ринку. Обговорення в Раді Безпеки ООН питання військової операції проти Лівії засвідчило відсутність єдиної позиції. Бразилія, Росія, Китай (тобто країни БРІКС) та Німеччина утрималися при голосуванні резолюції № 1973 про військово-повітряні удари по Лівії.

За однією з версій, США проявили зацікавленість в ослабленні позицій ЄС, зокрема, шляхом посилення свого контролю над енергетичними ресурсами країн «Великого Близького Сходу». Водночас США планували і надалі розвивати технології видобутку сланцевого газу, що дозволяло отримати конкурентні переваги над ЄС. Позиція ЄС у цей час офіційно ґрунтувалася на ідеї запровадження зони безпеки в повітряному просторі Лівії.

Данія, Іспанія, Франція брали безпосередню участь у військово-повітряній операції «Unified Protector» («Об'єднаний захисник») проти військ Каддафі. Німецька політична еліта була розколота з приводу оцінки способів

вирішення лівійської проблеми. Німецькі експерти-арабісти наполягали на військовому втручанні у Лівії. Але генералітет Бундесверу від такої пропозиції був не в захваті. По-перше, тому що Бундесвер перебував у стадії скасування призову та переходу на професійну основу комплектування, по-друге, лівійський фронт міг стати для Бундесверу другим після афганського з такими само невизначеними перспективами завершення бойових дій.

Натомість Велика Британія безпосередньо залучилася до операції у Лівії. Прем'єр-міністр Д. Кемерон підтримав французьку жорстку позицію щодо Лівії. Тут далася взнаки й пам'ять про справу «Локербі», коли 1988 р. лівійські спецслужби за особистим наказом Каддафі на знак помсти за участь Британії у організації бомбувань Лівії авіацією США навесні 1986 р. підірвали пасажирський літак над цим шотландським містом. Також, за даними «Вікілікс», британському уряду довелося виправдовуватися перед Вашингтоном за амністію організатора цього теракту у спробі отримати від Каддафі нафтові контракти. Італія, яка найбільше серед країн ЄС залежить від лівійських нафти та газу, а острів Лампедуза став епіцентром міграції з країн Північної Африки, виявилася набагато обережнішою й вичікувала на завершення подій.

Росія підтримала запровадження санкцій та початок військових дій проти Лівії і, незважаючи на мільярдні збитки, згорнула військово-технічне співробітництво. Проти цього був посол Росії у Лівії В. Чамов, якого відправили у відставку. Така позиція вважалася реверансом президента Д. Медведєва у контексті політики «перезавантаження» відносин зі США.

Китай визначав свою позицію щодо Лівії, виходячи з декількох аксіом. По-перше, важливою обставиною був захист китайських інтересів в Африці. Наразі спостерігалось загострення китайсько-американської конкуренції за контроль над нафтою у новопроголошеній державі Південний Судан. При цьому Пекін хотів показати Вашингтону, що не має «глобальних гегемоністських претензій». По-друге, Китай демонстрував невдоволення роллю США у спробах організації нових заворушень у Сінцзяні та заохочення «жасминової революції» у Пекіні. По-третє, позиція Китаю обумовлювалася можливістю поширення заворушень на країни Центральної Азії, звідки Пекін отримує значну частку енергетичних ресурсів. Водночас Китай мав плани активізувати проникнення до прикордонних з Лівією країн, адже в березні 2011 р. китайці підписали контракт на 7 млрд. дол. щодо будівництва залізниці у державі Чад.

Венесуела формально підтримала Каддафі, але не мала можливостей для надання йому реальної допомоги. Ця підтримка мала суто політичний характер, хоча У. Чавес на початковій стадії конфлікту пропонував посередництво, яке було відкинуто Каддафі. Країни арабського та мусульманського світу загалом

були розколоти щодо Лівії. Алжир заборонив літакам НАТО використовувати свій повітряний простір для встановлення «безпілотної зони» над Лівією. Натомість Катар, Кувейт і Саудівська Аравія активно фінансували загони опозиції.

Впродовж першого тижня квітня 2011 року військово-повітряні сили НАТО знищили систему протиповітряної оборони Лівії. Однак військовий потенціал місцевої опозиції, навіть суттєво посилений постачанням зброї та послугами інструкторів, все ще був недостатній для вирішальної наземної перемоги над військами, які залишалися вірними Каддафі. Останній сподівався, що кожен новий тиждень бойових дій не лише дедалі дорожче коштуватиме коаліціантам, а й посилюватиме розбіжності між ними. Підстави так вважати давали країни НАТО. Генеральний секретар НАТО Андерс Фог-Расмусен, коли було прийнято рішення про командування операцією «Світанок Одиссея», розкритикував Францію за створення політичних перешкод для офіційної участі НАТО у цій військовій операції, а Німеччину – за рішучу відмову від такої участі. Тим паче, що навіть мусульманська Туреччина нарешті погодилася взяти участь у військовій операції в Лівії під прапором та командуванням НАТО. Однак можна зрозуміти й французьку позицію, яка враховувала не надто позитивне ставлення до НАТО а арабському світі. Тому Париж сподівався створити «коаліцію бажаючих», залучивши до неї Катар та Об'єднані Арабські Емірати. Це дало б можливість аргументовано заперечити пропаганду Каддафі, який назвав війну проти нього «хрестовим походом». Однак арабські країни так і не наважилися на офіційну участь у військовій складовій операції «Світанок Одиссея». Тому на першому етапі після ухвалення резолюції РБ ООН № 1973 від 17 березня 2011 р. військові дії провадилися в рамках операції «Світанок Одиссея», яка не підпорядковувалася командуванню НАТО, а вважалася формою реагування з боку багатонаціональної коаліції на чолі зі США. Лише на третьому тижні бойових дій у Лівії Північноатлантичний альянс перебрав на себе військово-політичне командування операцією, запевнивши, що не визначає чітких часових меж її закінчення. Державний секретар США Хілларі Клінтон закликала воювати, доки Муамар Каддафі не буде остаточно усунений від влади. Попередні розрахунки на те, що за підтримки з повітря лівійські супротивники Каддафі здобудуть перемогу, не виправдалися. Також хибними виявилися й сподівання на те, що досить швидко відбудеться розкол серед прихильників Каддафі, а його сини власними руками усунуть батька від влади.

На третьому місяці від початку військово-повітряної операції західних держав з метою повалення влади М. Каддафі стало зрозуміло, що компромісні рамки резолюції РБ ООН № 1973 виявилися надто вузькими для вирішення цього завдання навіть попри той факт, що фактично всі зацікавлені сторони

нехтували більшістю положень цього документа. На початку липня 2011 року з'явилася інформація, що М. Каддафі нібито згоден зректися влади в обмін на гарантії безпеки та уникнення Гаазького трибуналу, який видав ордер на його арешт. Каддафі висунув ще одну умову, з якою не погодилася лівійська опозиція: у разі проведення виборів у Лівії, участь у них мав взяти його старший син Саїф.

Наприкінці серпня 2011 року титанічні зусилля, докладені до військового вишколу напівпартизанських загонів лівійської опозиції, поєднані з діями французьких та британських загонів спеціального призначення, привели до захоплення Тріполі. Бойові дії були перенесені до рідного міста Каддафі – Сірту, де загонам опозиції вдалося знайти і знищити й самого Каддафі.

Відтоді у Лівії вже десять років триває громадянська війна, обтяжена закордонним втручанням. Від самого початку лівійських повстанців єднала тільки спільна ненависть до Каддафі. Тому доволі реалістичними видаються прогнози про утворення на місці Лівії відразу трьох нових держав: Кіренаїки, Тріполітанії та Феццану (території, населеної бедуїнами). Це стане невідворотнім, якщо транснаціональні нафтогазові компанії вирішать, що таким чином їм буде легше контролювати лівійські енергоресурси. Додаткової невизначеності ситуації в Лівії додає й присутність загонів, ідейно близьких до радикального ісламізму. Європейський Союз висловлює занепокоєння передислокацією бойовиків «Аль-Каїди» до країн Північної Африки. Тож незабаром, за рівнем нестабільності Лівія може перетворитися або на другий Ірак, або, у разі територіального розпаду, – на друге Сомалі. У будь-якому випадку ідеї, заради яких 17 лютого 2011 року розпочалася революція, навряд чи будуть втілені в життя.

20 жовтня 2011 р. Муамар Каддафі був вбитий у боях за місто Сірт. На відміну від не менш демонізованого колишнього іракського диктатора Саддама Хусейна, який був заарештований американськими військами та постав перед судом, Каддафі загинув від «народного гніву». Така його доля була наперед визначена, адже у смерті лівійського диктатора були нагально зацікавлені чимало європейських та американських політиків, оскільки на відкритому судовому процесі М. Каддафі міг розповісти чимало фактів, компрометуючих демократичних лідерів. Однак смерть Каддафі й скандальна історія з його похованням, яка порушила всі ісламські традиції поводження з небіжчиками, лише довели, що громадянська війна в Лівії лише вступила у нову фазу. Брутальне поводження військ повстанців у рідному місті клану Каддафі – Сірті, стимулювало кроваву міжплемінну помсту. Дедалі глибшими стають протиріччя в середовищі «Національної перехідної ради Лівії». В суспільстві не залишилося жодного інтегруючого фактору, і навпаки, дедалі серйознішими ставатимуть протиріччя між різними кланово-племінними групами.

Військова операція, проведена НАТО у Лівії, позначила перспективу подальшого загострення становища у Сирії та можливість дестабілізації Ірану. Підтекст такого втручання вочевидь полягав спробі у послаблення позицій Росії та Китаю на Близькому Сході.

Спроби впровадити теорію демократичного миру на практиці, як правило, зазнають провалу. Причини цього полягають не тільки у славнозвісній іронії історії, яка перекреслює титанічні зусилля соціальних інженерів та спрямовує їх у протилежному напрямку, а й у неможливості поширити у глобальному масштабі одноманітну форму політичного устрою. На початку ХХІ ст. процес глобалізації став віддзеркаленням і уособленням інституційних змін, які привели до суттєвих зрушень в економіці розвинутих країн після Другої світової війни. Тоді були врегульовані чисельні економічні суперечки та відпрацьовані процедури погодження позицій. Подальший економічний бум у Східній Азії та розвиток транспортних комунікацій створили важливі передумови для розширення масштабів глобалізації. Водночас успіх західної політики розширення демократії, який супроводжувався активним зростанням економічних показників, приніс свої плоди – призвів до радикальних політичних змін у світі та краху так званого комуністичного блоку. Своєю чергою відхід від соціалізму та перехід до ринково-орієнтованої економіки у більшості країн світу забезпечили зростання темпів та масштабів глобалізації. Найважливішим елементом цього процесу залишається конкуренція. Її загострення стало важливим моментом в усвідомленні потреби швидкого впровадження нових технологій, руйнації торговельних та прикордонних перешкод, внаслідок чого було трансформовано глобальну структуру бізнесу. Наслідком таких змін стала революція в інформаційних технологіях, яка супроводжується поширенням кабельного телебачення, збільшенням кількості персональних комп'ютерів. Завдяки цьому з'явилися можливості миттєвого поширення інформації, зокрема, через глобальну мережу Інтернет. Глобалізація не мала б такого масштабу, якби не було забезпечено використання в комерційних інтересах новітніх технологій – комп'ютерної техніки, електронної пошти, супутників та інших інновацій. Наприкінці 1990-х рр. глобалізація зробила важким, а в окремих випадках – неможливим, існування держав, ізольованих від решти світу. Сучасна глобальна система сприяла розмиванню меж між зовнішніми та внутрішніми зносинами, і як наслідок цього процесу – між економікою та національною безпекою держав. Події в одній із систем все швидше позначаються на інших, вимагаючи від суб'єктів міжнародних відносин нових інструментів оцінки становища в світі та способів формування політики національної безпеки.

Як наслідок, сучасна глобалізація набуває подвійної природи, поєднуючи у собі об'єктивний процес, пов'язаний з вичерпаністю вільного економічного

простору в умовах посилення конкуренції, та геополітичну стратегію західних, насамперед американських еліт, спрямовану на оптимізацію управління глобальними економічними та військово-політичними процесами у власних інтересах.

Головними ознаками поточних глобалізаційних процесів є:

- глобальний ринок, який визначає активізацію процесів становлення міжнародних зв'язків та контроль потоків ресурсів;
- неспроможність національних систем державного управління контролювати певну активність громадян та організацій у системі міжнародних зв'язків і потоків;
- розширення спектру учасників міжнародних відносин, до якого окрім традиційних держав та їхніх об'єднань входять корпоративні структури, а також недержавні суб'єкти (від організацій гуманітарної спрямування до кримінальних та екстремістських угруповань).

Експансію в рамках посткомуністичного простору змінила стратегія керованих криз. Внаслідок цього капітал загаявся у США, підриваючи економіку їхніх конкурентів. Однак вже війна проти Іраку, незважаючи на її військовий успіх, показала вичерпаність даної стратегії. Керовані кризи стали некерованими. Ситуація загострилася внаслідок перенесення виробництв із розвинутих країн до Китаю, який перетворився на майстерню світу. Втрата розвинутими країнами значної частки промислового виробництва започаткувала процес розмивання середнього класу, дестабілізуючи розвиток суспільства.

Ринок незабезпечених цінних паперів дозволив США стимулювати економіку та надавати масштабну соціальну допомогу населенню. Однак потреба стрімкого нарощування його масштабів не дала можливості створити систему регулювання цього ринку. Це привело до виродження ринку на фінансову піраміду, крах якої став детонатором глобальної фінансової кризи. З одного боку очевидно, що ця криза може бути зупинена лише за допомоги глобального регулювання. З другого боку, неможливість такого регулювання поділяє світову фінансову систему на декілька зон, кожна з яких матиме власну резервну валюту.

Глобалізація у відповідності до гасла «глобалізація – це Америка» замінюється глобалізацією з китайським обличчям. Курс Пекіна, спрямований на збільшення ємності внутрішнього ринку та зменшення залежності від експорту з часом приведе до відмови у підтримці долара. Адже підтримуючи долар з метою стимулювання експорту та свого економічного розвитку, Китай обмежує свої національні активи. Утім проблема полягає в тому, що китайська еліта вийшла на глобальний рівень надто швидко та несподівано для себе, не звикла ще до своєї потуги та не вміє її використовувати. Концентрація

китайської еліти на внутрішніх проблемах заважає їй відслідковувати глобальні наслідки своїх дій всередині країни. Зрозуміле бажання китайців повернутися від вирішення глобальних проблем на кшталт майбутнього долара до вирішення своїх локальних питань. Серед них – дефіцит води, енергоресурсів та сільськогосподарських земель. Вирішити ці проблеми Китай сподівається за допомогою технологічного прориву, ознаки якого можна побачити в політиці відновлення природного середовища. Сутність технологічного ривка – в інвестуванні у себе, що заміняє вже виконаний заповіт Ден Сяопіна йти на зовні. Економічний імператив вимагатиме заміни навіть тих технологій, які поки що залишаються рентабельними.

Незабаром китайський проект відновить біполярну систему, в якій роль СРСР відіграватимуть США. Найближчими роками китайський проект зіштовхнеться з американським. Вичерпавши стратегію експорту криз, США почали сіяти хаос на Близькому та Середньому Сході, аби позбавити Китай нафти та потопити глобальну ісламську кризу у міжусобицях. Повернення світу до меншої інтегрованості та більшого протекціонізму замінить нинішню систему міжнародного права правом сили. При цьому роль грошей зменшуватиметься, а технологій, які формують свідомість, буде посилюватися.

Список використаних джерел і літератури:

1. Болтон Дж. Кімната, де це сталося. Харків : Вид-во Віват, 2021. 672 с.
2. Арон Р. Мир і війна між націями. К. : Юніверс, 2000. 688 с.
3. Макиавелли Н. История Флоренции. М. : Эксмо, 2021. 384 с.
4. Ханна П. Второй мир; пер. с англ. М. : Свободная мысль; Центр исслед. постиндустр. об-ва; Европа, 2010. 571 с.
5. Russet B. Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World. Princeton University Press, 1993. 192 pp.
6. Робертсон Дж. Косово: год спустя. Достижения и проблемы. Доклад Генерального секретаря НАТО. Брюссель: Центр документации и информации НАТО, 2001 28 с.
7. Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке. М. : Гея итэрум, 2000. 497 с.
8. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? М. : Научно-издательский центр "Ладомир", 2002. 352 с.
9. Blair T. A journey. My political life. London : Hutchinson & Co, 2010. 700 p.
10. Шредер Г. Решения. Моя жизнь в политике; пер. с нем. М. : Европа, 2007. 548 с.
11. Дель Понте К. Охота. Я и военные преступники. М. : Эксмо, 2008. 412 с.
12. Клинтон У. Дж. Моя жизнь. М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. 1088 с.

13. Тэлботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии; пер. с англ. М. Немцова. М. : Издательский Дом "Городец", 2003. 512 с.
14. Тенет Дж. В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ. М. : Эксмо, 2008. 575 с.
15. Bush G. Decision Points. New York : Crown Publishing, 2010. 497 p.
16. Вайс М., Хасан Х. Исламское государство. М. : Альпина нон-фикшн, 2015. 221 с.
17. Nordhausen F., Schmidt Th. (Hg.). Die arabische Revolution. Demokratischer Aufbruch von Tunesien bis zum Golf. Berlin : Ch. Links Verlag 2011. 215 S.
18. Obama B. A Promised Land. New York : Crown, 2020. 902 p.

УДК 341.3

Крупеня І.М.

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА – ВИМОГА ЧАСУ ТА НЕОБХІДНИЙ ІНСТРУМЕНТ ПОКАРАННЯ АГРЕСОРА

У статті обґрунтовано важливість створення спеціального міжнародного трибуналу для покарання вищого військово-політичного керівництва Росії на чолі з президентом В. Путіним через розв'язану ними війну проти України. Констатовано, що принцип справедливості та верховенство міжнародного права не повинні більше мати дискусійний характер, а розумітися всіма державами світу однаково. Зазначено, що катування, гвалтування та розстріли цивільних, знищення цивільної інфраструктури – це далеко не всі воєнні злочини, вчиненні російськими військовими на окупованій території України за наказами вищого керівництва РФ. Окремо встановлено, що не тільки злочин агресії є порушенням міжнародного права, до окремої категорії варто віднести воєнні злочини, злочин геноциду, злочини проти людяності. Наголошено, що вимога часу диктує створення міжнародного трибуналу для покарання агресора, щоб вберегти світ від нової глобальної війни.

Ключові слова: *агресор, верховенство права, міжнародне право, правова відповідальність, російсько-українська війна, справедливість, спеціальний міжнародний трибунал.*

Krupenya I. M. The principle of justice and restoration of the supremacy of international law is a requirement of the time and a necessary tool for punishing the aggressor

The article substantiates the importance of creating a special international tribunal to punish the top military and political leadership of Russia, led by President V. Putin, because of the war they waged against Ukraine. It was established that the principle of justice and the supremacy of international law should no longer be debatable, but should be understood equally by all states of the world. It is noted that torture, rape and shooting of civilians, destruction of civilian infrastructure are far from all war crimes committed by the Russian military in the occupied territory of Ukraine on the orders of the top leadership of the Russian Federation. It was established separately that not only the crime of aggression is a violation of international law, war crimes, the crime of genocide, and crimes against humanity should be included in a separate category. It is emphasized that the need of the time dictates the creation of an international tribunal to punish the aggressor in order to save the world from a new global war.

Keywords: *aggressor, justice, international law, legal responsibility, Russian-Ukrainian war, rule of law, special international tribunal.*

Україна як одна з найбільших за територією та населенням держава Європи, послідовно притримуючись політики мирного співіснування, відданості принципам і нормам міжнародного права, 5 грудня 1994 року підписала Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та добровільно відмовилась від третього у світі арсеналу ядерної зброї [1, с. 39]. Через 20 років держава-проповідник мирної політики у Європі та у світі, суттєво зменшивши свій оборонний бюджет і витрати на армію, продемонструвавши прихильність демократії та свободі, зазнала агресії з боку РФ в 2014 році, однієї з найбільших ядерних держав світу. Збройна агресія була добре спланована і розпочалася 20 лютого 2014 року з військової операції Збройних Сил РФ із захоплення Кримського півострова. Ця дата не заперечується навіть Міністерством оборони РФ, оскільки вказана на відомчій медалі «За повернення Криму» [2].

Апелювання до міжнародного права в частині порушення фундаментальних норм та принципів, низки двосторонніх та багатосторонніх договорів та угод, що стосуються захисту суверенітету, територіальної цілісності, права на самовизначення, права незастосування сили або загрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів тощо, звернення до міжнародних судових органів упродовж восьми років нерівного протистояння не дали шансів Україні на поновлення порушених кордонів та відновлення справедливості [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

За пошуком справедливості та відновлення верховенства права притримуючись принципу мирного вирішення міжнародних спорів українська дипломатія звернулася до міжнародного співтовариства. Так, 27 березня 2014 року Генеральна асамблея ООН схвалила Резолюцію 68/262 «Територіальна

цілісність України», в якій підтвердила міжнародно визнані кордони України та відсутність будь-яких правових підстав для зміни статусу АР Крим та м. Севастополя. Аналогічна позиція ГА ООН була підтверджена у Резолюції 71/205 «Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)», схваленій 19 грудня 2016 року. Численні документи на підтримку територіальної цілісності України в рамках міжнародно-визнаних кордонів приймалися КМРЄ, ПАРЄ, ПА ОБСЄ. Також здійснювався тиск на державу-агресора через політичні та економічні санкції країн колективного Заходу, які дозволили пригальмувати російську агресію проти України та примусили РФ сісти за стіл переговорів, зокрема в рамках Тристоронньої контактної групи та Нормандській четвірці. Але це не зупинило «апетити» агресора [2].

Агресор в умовах безвідповідальності за вчинені протиправні дії застосував нове, більш широкомасштабне вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року. Відкрите збройне вторгнення армії РФ супроводжується масовими вбивствами мирного населення, руйнуванням міст, багатьох населених пунктів, відвертим мародерством. Окремо на що варто звернути увагу, що агресор ставить протиправні вимоги, зокрема: змінити внутрішню та зовнішню політику України; відмовитися від права на самооборону, від реалізації національної ідеї щодо побудови незалежної, демократичної держави; визнати його зверхність та правильність власних протиправних дій – окупації територій, знищення населення, руйнування населених пунктів, знищення права у його визнаному усім цивілізованим світом розумінні та сприйнятті [11].

За таких обставин запит на справедливість та невідворотність покарання агресора є актуальним як ніколи, механізм підтримання міжнародного правопорядку має працювати, сила у міжнародному праві має підпорядковуватися праву, а значить справедливості, що має знайти реалізацію через відповідні правові механізми національної та міжнародної безпеки, індивідуальної та колективної самооборони від агресії. Встановлення справедливості це також один із пунктів формули миру, яку президент України В. Зеленський озвучив на саміті «Групи двадцяти» 15 листопада 2022 року. Водночас президент наголосив, що ця агресивна російська війна має закінчитися на основі Статуту ООН і міжнародного права, а будь-які питання, що стосуються переговорів про закінчення війни в Україні, мають виноситися в публічну площину, а не відбуватися кулуарно. Світ має визнати спеціальний трибунал щодо злочину агресії Росії проти України та створити міжнародний механізм для відшкодування всіх збитків, завданих війною. Агресор повинен зробити все, щоб відновити порушену ним справедливість [12].

У жовтні 2022 р. парламент Нідерландів підтримав резолюцію із закликом про створення спеціального трибуналу в Гаазі для здійснення правосуддя над винними у війні Росії проти України. Міністр закордонних справ Нідерландів Вопке Гукстра повідомив, що якщо буде потреба в такому «трибуналі з питань агресії», то його можна створити в Гаазі [13].

23 лютого 2023 року бачення президента України В. Зеленського щодо шляхів досягнення миру в Україні знайшло чітке відображення в резолюції

Генеральної Асамблеї ООН «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні», яку підтримали 141 держава світу. Ця резолюція наочно продемонструвала рішучу підтримку важливості відновлення всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні на принципах, закладених у Статуті ООН та в рамках Формули миру із десяти пунктів В. Зеленського. Водночас резолюція поновила заклик до Росії невідкладно вивести всі війська з території України у межах її міжнародно визнаних кордонів та припинити бойові дії. Іншим важливим підсумком стало те, що ООН визнала необхідність гарантування відповідальності за злочини відповідно до норм міжнародного права, здійснені на території України. Таким чином, резолюція стала важливим кроком на шляху до подальшого втілення Формули миру президента України В. Зеленського задля відновлення миру, територіальної цілісності та суверенітету України, а відтак відновлення справедливості [14].

4 березня 2023 року у Львові відбувся своєрідний «юридичний Рамштайн» за участю президентів і перших леді України та Латвії, істеблїшменту політичного та судового сектору високого рівня, міністрів та генеральних прокурорів низки країн, прокурора Міжнародного кримінального суду, суддів міжнародних судів, високопоставлених представників низки міжнародних організацій, а також міжнародних та національних неурядових організацій, що мав на меті об'єднати зусилля для притягнення Росії до відповідальності за скоєні злочини в Україні. Ця зустріч проходила в рамках конференції United for Justice – «Об'єднані заради справедливості». Ключове питання львівської конференції – це відповідальність Росії та її вищого військово-політичного керівництва за агресію й терор проти України та українців і встановлення справедливості як одного із фундаментальних принципів міжнародного права. Президент України наголосив на тому, що світ достатньо сильний, щоб покарати Росію за війну, а Україна надасть світу достатній інструментарій, щоб покарання відбулося [15].

Під час конференції міністр закордонних справ Нідерландів Вопке Гукстра повідомив, що без справедливості та відповідальності мир неможливий. Водночас було започатковано кілька важливих ініціатив паралельно з конференцією, зокрема Діалогову групу (Dialogue Group) з питань притягнення до відповідальності за злочини, вчинені в Україні; прийнято рішення про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні, Міжнародного центру з переслідування злочинів агресії в Євроюсті (м. Гаага); початок функціонування Основної інтегрованої бази даних доказів злочинів, вчинених проти України [16].

На думку українських дослідників принцип справедливості не може існувати, якщо він не захищений правовими нормами. Як наслідок – право стає головним нормативним засобом реалізації принципу справедливості. Діалектичний зв'язок понять «право», «справедливість», «законність» надзвичайно яскраво проявляється у процесі формування правового суспільства та держави із соціально орієнтованою економікою [17].

Не може не привертати уваги той факт, що на сьогодні проблема співвідношення понять «верховенство права» та «справедливість» має **дискусійний характер**. Підтвердженням цієї тези є реакція міжнародної спільноти на неспровоковану, варварську війну Росії проти України, яка зафіксована в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 від 2 березня 2022 року з приводу засудження російського вторгнення в Україну та вимогу повного виведення російських військ і скасування рішення про визнання самопроголошених Донецької та Луганської народних республік. На принцип справедливості «закрили очі» 35 країн світу продемонструвавши нейтральну позицію, а 5 країн повністю знехтували міжнародним правом. В когорті цих країн опинився постійний член Ради Безпеки ООН Китай, а також Індія, Казахстан, Іран, Вірменія та багато країн Африки, які по сьогоднішній день називають війну «кризою» [18].

Як зазначив міністр закордонних справ Д. Кулеба у відомому виданні The Hill 15 березня 2023 р., людство постає перед багатьма непростими питаннями. Одне з найважливіших: чому багатостороння дипломатія не діє, коли вона так потрібна? Для чого існує низка досить дорогих міжнародних організацій і форумів, якщо вони не виконують двох своїх ключових завдань – запобігання війнам та їх припинення? Чи можна зберегти світ, заснований на правилах, якщо країна, яка має статус постійного члена Ради Безпеки ООН, нахабно і демонстративно його розтоптала? Росія не просто порушила мир – вона розірвала його на шматки і відповідно порушила принцип як верховенства міжнародного права так і принцип справедливості. Агресія проти України не є поодиноким випадком. Напад на Грузію в 2008 році, погрози Молдові, незаконна спроба анексії українського Криму в 2014 році, втручання у внутрішню політику США, використання енергії та інформації як зброї, насаджування власному населенню ідеології мілітаризму та імперіалізму, систематичне використання допінгу в міжнародному спорті, дестабілізація та експлуатація країн Африки найманцями Вагнера – є свідченням того, що Росія давно поставила себе поза будь-якими міжнародними правилами замість того, щоб бути захисницею верховенства міжнародного права будучи постійним членом Ради Безпеки ООН. Таке розуміння міжнародного права, яке нині демонструє РФ не дає підстав для його ототожнення із законом в рамках принципу справедливості [19].

Не випадково Україну відвідав утретє з початку повномасштабної російської агресії Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш 8 березня 2023 року. Підчас зустрічі з президентом України В. Зеленським піднімалося питання створення спеціального трибуналу стосовно злочину агресії Росії проти України та проекту відповідної резолюції ООН, яка може підтримати зусилля України заради фундаментальних основ міжнародного права. Окремо В. Зеленський наголосив на тому, що сила права забезпечується справедливістю та неминучістю наслідків для того, хто порушує це право [20].

Вимога часу диктує створення міжнародного трибуналу для агресора, щоб вберегти світ від нової глобальної бійні. Керівник офісу Президента Україна під час конференції «Об'єднані заради справедливості» наголосив, що

є лише два прийнятні варіанти, які свідчать про готовність міжнародної спільноти завдати потужного правового удару по конкретних міжнародних злочинцях – це створення спеціального трибуналу на основі угоди між Україною та ООН з ухваленням відповідної резолюції ГА ООН або формування трибуналу на основі багатосторонньої відкритої міжнародної угоди між державами цивілізованого світу [21, 22]. Такої ж думки притримуються і Парламентська асамблея Ради Європи, Парламентська асамблея НАТО, Парламентська асамблея ОБСЄ, депутати Європарламенту. Необхідність створення спеціального трибуналу викликана тим, що ані Міжнародний Суд ООН, ані Міжнародний кримінальний суд, ані Європейський суд з прав людини не мають юридичної можливості притягти до відповідальності найвище військово-політичне керівництво РФ за злочин агресії. А воєнні злочини, злочин геноциду, злочини проти людяності – це юрисдикція Міжнародного кримінального суду в Гаазі [23].

17 березня 2023 року було прийнято в Гаазі історичне рішення, яке є черговим кроком в напрямку відновлення принципу справедливості та верховенства права – Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт В. Путіна та повноваженої при президенті Росії з прав дитини Марії Львова-Белової, які офіційно стали підозрюваними у воєнному злочині, зокрема у депортації українських дітей [24].

Таким чином, не дивлячись на той факт, що на сьогодні серед деяких країн світу все ще тривають дискусії щодо співвідношення понять «верховенство права», «законність», «справедливість», боротьба за справедливість, а відтак збереження української державності триває, запит на відновлення принципу справедливості та верховенства права як ніколи є актуальним. Досить довго весь цивілізований світ спостерігав за російськими воєнними злочинами в Чечні, Сирії, Грузії. Досить квола була реакція міжнародної спільноти у 2014 р. на факт окупації Криму і частини Донецької та Луганської областей. Політика умиротворення агресора через формат Мінських домовленостей, «формулу Штайнмаєра», зустрічей у Нормандському форматі не принесла свого позитивного результату, оскільки пропонувала швидке мирне врегулювання на умовах Росії. Водночас, починаючи з 2020 р. експерти різних аналітичних центрів публічно повідомляли різні сценарії урегулювання конфлікту на Донбасі, але і вони не принесли користі, оскільки не був врахований основний фундаментальний принцип – справедливості та відновлення територіальної цілісності України.

З огляду на подальшу агресію Росії, міжнародна спільнота потребує міжнародного інституту з притягнення Росії до відповідальності за злочин агресії. Потенційним агресорам у майбутньому мають нагадувати про невідворотність покарання за злочин агресії такі інститути, як Нюрнберзький трибунал, Токійський трибунал, Міжнародний трибунал щодо Руанди, Міжнародний трибунал із воєнних злочинів у колишній Югославії, а також майбутній трибунал проти режиму Путіна. Принцип справедливості та верховенство міжнародного права не повинні більше мати дискусійний

характер, але повинні отримати однозначне тлумачення й розумітися всіма державами світу однаково.

Список використаних джерел і літератури:

1. Крупеня І.М. Будапештський меморандум 1994: тест для верховенства права. *«Гілея: науковий вісник»*. 2019. Вип.141 (№ 2). Ч. 3. Політичні науки. С. 39–42.
2. 10 фактів про збройну агресію Росії проти України. *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://rsa.mfa.gov.ua/news/54922-10-facts-you-should-know-about-russian-military-aggression-against-ukraine> (дата звернення: 17.03.2023).
3. United Nations Charter. *United Nations*. 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 17.03.2023).
4. Helsinki Final Act. *The Organization for Security and Co-operation in Europe*. 1975. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>. (дата звернення: 17.03.2023).
5. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations. *Audiovisual Library of International Law*. 1970. URL: <http://legal.un.org/avl/ha/dpilfrscun/dpilfrscun.html>. (дата звернення: 17.03.2023).
6. Definition of Aggression, United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX). *United Nations*. 1974. URL: <http://www.un-documents.net/a29r3314.htm>. (дата звернення: 17.03.2023).
7. Declaration on the Enhancement of the Effectiveness of the Principle of Refraining from the Threat or Use of Force in International Relations. *United Nations*. 1987. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/42/a42r022.htm>. (дата звернення: 17.03.2023).
8. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. *Законодавство України*. 1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 17.03.2023).
9. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. *Законодавство України*. 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text (дата звернення: 17.03.2023).
10. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. *Законодавство України*. 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text (дата звернення: 17.03.2023).
11. Богуцький П. Міжнародне право – справедливість через легітимну силу. Українське право. 2022. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific->

- thought/legal_analyst/mizhnarodne-pravo-spravedlyvist-cherez-legitymnu-sylu/ (дата звернення: 17.03.2023).
12. Україна завжди була лідером миротворчих зусиль; якщо Росія хоче закінчити цю війну, хай доведе це діями – виступ Президента України на саміті «Групи двадцяти». *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-zavzhdi-bula-liderom-mirotvorchih-zusil-yaksho-rosi-79141> (дата звернення: 17.03.2023).
 13. Заступник голови Комітету з питань антикорупційної політики Олена Мошенець: Спеціальний міжнародний трибунал – необхідний інструмент для встановлення справедливості. *Прес-служба Апарату Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/231610.html> (дата звернення: 17.03.2023).
 14. Коментар МЗС України щодо резолюції ГА ООН «Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеохоплюючого, справедливого та сталого миру в Україні». *Міністерство закордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-rezolyuciyi-ga-onn-principi-statutu-onn-shcho-lezhat-v-osnovi-vseohoplyuyuchogo-spravedlivogo-ta-stalogo-miru-v-ukrayini> (дата звернення: 17.03.2023).
 15. Ми збираємо максимальну підтримку для трибуналу щодо агресії Росії проти України – звернення Президента Володимира Зеленського. *Служба зовнішньої розвідки України*. URL: <https://szru.gov.ua/news-media/news/my-zbyraiemo-maksymalnu-pidtrymku-dlya-trybunalu-shchodo-ahresii-rosii-proty-ukrainy--zvernennya-prezydenta-volodymyra-zelenskoho> (дата звернення: 17.03.2023).
 16. Speech by Wopke Hoekstra at the United for Justice Conference in Lviv, Ukraine. *Government of the Netherlands*. <https://www.government.nl/documents/speeches/2023/03/03/speech-wopke-hoekstra-united-for-justice-conference-lviv-ukraine> (дата звернення: 17.03.2023).
 17. Зелениця І. М. Теоретико-правові засади реалізації концепції справедливості в правовій системі. «*Modern problems and ways of their solution in science, transport, production and educatio*» 2012. URL: <https://sworld.com.ua/konfer29/1238.pdf> (дата звернення: 17.03.2023).
 18. Aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. *United Nations. Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru> (дата звернення: 17.03.2023).
 19. Kuleba D. Ukrainian Foreign Minister Dmytro Kuleba: Russia must be removed from the United Nations Security Council. *The Hill*. 2023. URL: <https://thehill.com/opinion/international/3900628-ukrainian-foreign-minister-dmytro-kuleba-russia-must-be-removed-from-the-united-nations-security-council/> (дата звернення: 17.03.2023).
 20. Саме зараз і саме в Україні вирішується, яким буде майбутнє ООН – Володимир Зеленський за результатами зустрічі з Антоніу Гутеррішем у

- Києві. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/same-zaraz-i-same-v-ukrayini-virishuyetsya-yakim-bude-majbut-81505> (дата звернення: 17.03.2023).
21. Вберегти світ від нової глобальної бійні може ефективна система міжнародного правосуддя, а саме – міжнародний трибунал для агресора – Андрій Єрмак на конференції United for Justice. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vberegti-svit-vid-novoyi-globalnoyi-bijni-mozhe-efektivna-si-81425> (дата звернення: 17.03.2023).
22. В Офісі Президента України розповіли про два прийнятні способи створення трибуналу проти російського керівництва. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/v-ofisi-prezidenta-ukrayini-rozpovili-pro-dva-prijnyatni-spo-80929> (дата звернення: 17.03.2023).
23. Поліщук В. Спеціальний трибунал над путіним і лукашенком: алгоритм створення, можливе покарання... *Армія Inform*. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/01/27/speczialnyj-trybunal-nad-putinyim-i-lukashenkom-algorytm-stvorenniya-mozhlyve-pokarannya/> (дата звернення: 17.03.2023).
24. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Путіна; історичне рішення, з якого почнеться історична відповідальність – звернення Президента України. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mizhnarodnij-kriminalnij-sud-vidav-order-na-aresht-putina-is-81665> (дата звернення: 17.03.2023).

УДК 327.5 : 327.8

Толстов С.В., Фесенко М.В.

ДИНАМІКА КОНФЛІКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ВІДНОСИНАХ США З СРСР ТА РОСІЄЮ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Мета дослідження полягає у визначенні ключових факторів, які обумовлювали динаміку відносин суперництва і конкуренції між США та СРСР і Росією у другій половині XX – на початку XXI ст.

Визначені хронологічні рамки дослідження охоплюють період з другої половини 1940-х рр. до 2022 р. (від початкового етапу «холодної війни» до повномасштабного вторгнення російських військ на територію України).

Автори статті намагалися визначити основні тенденції та мотиваційні фактори у відносинах між США та СРСР, а також між США та Росією як провідними гравцями в рамках умовного євроатлантичного регіону.

В результаті дослідження виявлено принципові відмінності у конфліктній взаємодії між США та СРСР за часів біполярної міжнародної системи (1946-1991 рр.) та у період після розпаду СРСР. В рамках біполярної системи США та СРСР вступали в якості основних системоутворюючих центрів сили. Специфіка відносин між наддержавами визначалася умовами військового контролю в розділеній у Європі, блоковим протистоянням та ідеологічною конкуренцією.

Після розпаду СРСР у відносинах з Росією адміністрації США спростовували претензії Москви на визнання в якості рівного за потенціалом і могутністю центру сили. З одного боку, враховуючи збереження потужного ядерного потенціалу РФ, США зберігали певні елементи контролю над озброєннями та підтримували скорочення ядерних потенціалів. З другого боку, опанувавши роль глобального гегемона, політичні кола США не брали до уваги заперечення Москви проти розширення НАТО і не зважали на небезпеку відновлення ревізіоністських планів російського керівництва щодо пострадянського простору. Для США більш вагомим завданням стосувалися збереження балансу в умовному геополітичному трикутнику за участі ЄС та Росії, що потребувало гальмування стратегічної автономії ЄС та консолідації НАТО.

Ключові слова: *США, СРСР, РФ, Україна, система міжнародних відносин, міжнародний порядок, «холодна війна», європейська безпека, конфліктна взаємодія.*

Tolstov S.V., Fesenko M.V. Dynamics of conflict interaction in the U.S. relations with the USSR and Russia: a comparative analysis.

The purpose of the study is to identify the key factors that determined the dynamics of rivalry and competition between the U.S. and the USSR and Russia in the second half of the 20th and early 21st centuries.

The chronological framework of the study covers the period from the second half of the 1940s up to 2022 - from the initial stage of the Cold War to the full-scale invasion of Russian troops into the territory of Ukraine.

The authors intended to identify the main trends and motivational factors in relations between the U.S. and the USSR, as well as between the U.S. and Russia as the leading players within the Euro-Atlantic area.

The study revealed fundamental differences in conflict interaction between the U.S. and the USSR in the years of the bipolar international system (1946-1991) and in the period after the collapse of the USSR. Within the framework of the bipolar system, the U.S. and the USSR acted as the main system-forming centers of power. The specificity of relations between the superpowers was determined by the conditions of military control in a divided Europe, bloc confrontation and ideological competition.

After the collapse of the USSR in relations with Russia, the U.S. administrations refuted Moscow's claims to recognize it as a center of power equal in potential and power. On the one hand, given the preservation of the powerful nuclear potential of the Russian Federation, the United States retained certain elements of

arms control and supported the reduction of nuclear potentials. On the other hand, having mastered the role of a global hegemon, the U.S. political establishment did not take into account Moscow's objections to NATO enlargement and did not take seriously the danger of the renewal of the revisionist plans of the Russian leadership in relation to the post-Soviet space. For the U.S., more significant tasks concerned maintaining a balance in a hypothetical geopolitical triangle involving the EU and Russia, which required slowing down the strategic autonomy of the EU and NATO consolidation.

Keywords: *USA, USSR, Russia, Ukraine, international system, international order, Cold War, European security, conflict interaction.*

Впродовж останніх 77 років – з 1945 по 2023 рр., міжнародна система пройшла декілька послідовних фаз еволюційних змін, які супроводжувалися перестановками у співвідношенні сил, переглядом змістовних акцентів у відносинах між провідними державами та різною інтенсивністю застосування ідеологічних, політико-економічних та інших прикладних мотиваційних чинників у багатосторонній взаємодії.

Завершення Другої світової війни супроводжувалося політико-ідеологічним відчуженням і поступовим назріванням розколу між учасниками колишньої антигітлерівської коаліції, ознакою якого було загострення протиріч з приводу європейського повоєнного устрою. Впродовж 1945-1947 рр. у відносинах між колишніми союзниками ще зберігався конструктивний потенціал, який дозволив забезпечити розробку і підписання мирних договорів з Італією, Болгарією, Угорщиною, Румунією та Фінляндією. Однак по мірі визрівання та загострення обоюдопільних протиріч відносини між США та СРСР набували характеру все більш виразного політичного та ідеологічного суперництва, які були значною мірою пов'язані з несумісністю їх суспільно-економічних систем.

Тривале суперництво двох наддержав у 1947/48 – 1990/91 рр., в широкому публічному дискурсі відоме як «холодна війна», набуло ознак специфічної форми співіснування ворогуючих сторін, яке згідно з класичними нормами міжнародного права, відбувалося в умовах миру. З цієї точки зору специфічна форма тривалих відносин конфронтаційного типу між країнами, які перебували в стані перманентного конфлікту, хоча й свідомо утримувалися від прямого застосування збройних методів протиборства, може розглядатися як основний «організуючий принцип» біполярної міжнародної системи [1, с. 219].

Після закінчення Другої світової війни відносини між США та СРСР стали ключовим, системоутворюючим фактором міжнародної безпеки. Типовою ознакою конфліктної взаємодії у попередніх міжнародних системах була зосередженість уваги провідних держав на локальних і регіональних проблемах, позначених ситуативним співвідношенням сил та інтересів міжнародних акторів. Політико-ідеологічна мотивація позицій та інтересів почала вимальовуватися у європейській політиці лише наприкінці XVI – початку XVII ст., спершу в формі конфесійних розбіжностей, а згодом – у вигляді суперництва провідних держав за гегемонію. Локальне сусідство та

зосередженість інтересів великих держав у Європі спричинили декілька війн континентальних масштабів, аж до Першої світової війни 1914-1918 рр., яка мала коаліційний характер й поширилася на віддалені периферійні регіони.

Натомість модальний стрижень біполярної міжнародної системи складали конкурентне співіснування та конфліктна взаємодія відмінних суспільно-політичних систем і новостворених військово-політичних блоків. Військово-політичні союзи набули постійного характеру і зберігалися в умовах мирного часу в якості важливого структурного чинника, а суперництво домінуючих центрів сили сягнуло глобального виміру. «Ущільнення» світового політичного простору супроводжувалося асиметричним залученням різних країн та регіонів до більш консолідованої міжнародної системи. В органах політичного планування провідних країн повоєнна міжнародна система почала розглядатися як певна цілісність, що складається з різних компонентів, відмінних у політичному, економічному, культурному та ідеологічному відношенні. Таким чином було зроблено значний крок у переході від геополітичного бачення до більш складних, сучасних форм політико-економічного аналізу.

Німецьке питання, не вирішене в ході консультацій і переговорів у перші повоєнні роки, з 1948 р. стало каталізатором протиріч між США та СРСР. Визначення цілей США щодо німецького питання сприяло розробці політики щодо країн Західної Європи, включаючи надання допомоги для повоєнного відновлення та зміцнення економічного впливу, збереження прямої військової присутності, створення постійного військово-політичного союзу. Важливою ознакою моделі євроатлантичної співпраці стало витіснення комуністів з урядів західноєвропейських країн.

Зі свого боку, офіційна ідеологічна доктрина СРСР з 1917 р. ґрунтувалася на постулатах класової боротьби, уособленням якої вважалося всесвітньо-історичне протистояння між соціалізмом і капіталізмом. У перші повоєнні роки сталінський СРСР намагався розширювати зовнішні сфери впливу, насаджувати прорадянські політичні режими у країнах Східної Європи та висував претензії на провідну роль у світовій політиці.

Участь СРСР у коаліції з західними ліберальними демократіями майже не вплинула на світогляд радянського керівництва. За результатами Другої світової війни СРСР, єдиний з-поміж великих держав, розширив свою територію. Й. Сталін і його оточення вважали підсумки світової війни черговим підтвердженням марксистсько-ленінської теорії про неминучість переходу людства до соціалізму (і далі – до комунізму) через імперіалістичні війни та пролетарські революції.

Тлумачення наслідків війни в сенсі поліпшення розстановки сил між двома системами на користь соціалізму підштовхувало сталінський режим до наступальної тактики. За словами Й. Сталіна, подальші перспективи світового розвитку вимірювалися ослабленням капіталізму. За його логікою, показники зміни в розстановці сил полягали у тому, що Німеччина та Японія були «виведені з ладу» як конкуренти трьох головних капіталістичних країн (США, Англії та Франції). Від капіталістичної системи «відпали Китай та інші народно-

демократичні країни у Європі, утворивши разом з Радянським Союзом єдиний і потужний соціалістичний табір, який протистоїть табору капіталізму» [2].

За влучним визначенням російського дослідника Д.Г. Наджафова, Друга світова війна, «усунувши протиріччя між фашизмом і демократією, водночас вивела на перший план міжнародної політики протиріччя між тоталітарним радянським соціалізмом і західною ліберальною демократією». Це пояснює, «чому становлення холодної війни відбулося під впливом і за підсумками Другої світової війни, хоча її генезу слід віднести до періоду розколу світу на дві системи» [3, с. 72].

Вимагаючи політичних поступок від Заходу, сталінське керівництво не надто прагнуло запобігти розриву економічних відносин. За словами Сталіна, «економічним результатом існування двох протилежних таборів стало те, що єдиний всеохоплюючий світовий ринок розпався, в результаті чого ми маємо тепер два паралельних світових ринки, які також протистоять один одному». Провину за розкол світового ринку Сталін покладав на трійку провідних капіталістичних країн – США, Англію і Францію, які «самі сприяли, зрозуміло, незалежно від їхньої волі, утворенню і зміцненню нового паралельного світового ринку. Вони піддали економічній блокаді СРСР, Китай і європейські народно-демократичні країни, що не ввійшли в систему "плану Маршалла", сподіваючись цим задусити їх. На ділі ж вийшло не удушення, а зміцнення нового світового ринку» [2] в сенсі окремого економічного простору радянського блоку.

Процес переходу від відчуження до конфронтації між Заходом і СРСР у перші повоєнні роки дістав ґрунтового аналізу в дослідженнях Дж.Л. Геддіса [4, 5, 6], Р. Джервіса [7], М.П. Леффлера [8, 9, 10] та інших авторів, в яких проаналізовано розбіжності в підходах сторін та мотивації їх політичних рішень. Змістовна спрямованість радянської доктрини, еволюція повоєнної зовнішньої політики СРСР та його роль у становленні «холодної війни» дістали відображення у ряді робіт українських [11, 12, 13, 14] та російських [15, 16] авторів.

З методологічної точки зору в історіографії періоду 1947/48 – 1990/91 рр., окрім праць, присвячених аналізу загальних тенденцій міжнародної політичної взаємодії, вирізняються два напрямки досліджень. Представники першого напрямку акцентують увагу на ролі політико-ідеологічного компоненту (в формі виявлення та впливу екзистенціальних політико-ідеологічних протиріч) [17]. Другий напрямок досліджень виокремлює в якості домінуючих структурні чинники, ставлячи за мету аналіз відносин між наддержавами з точки зору їх участі в міжнародній системі, «в якій конкуренція між національними державами притаманна їхній природі і впливає з властивостей цієї системи». Відмінність такого підходу полягає у спробі абстрагуватися від суперечностей між суспільно-економічними системами [18, р. 46].

Утім, з точки зору перебігу історичних подій, на становлення нової конфігурації міжнародної системи впливали обидва компоненти, включаючи конкуренцію між наддержавами і формування їхніх зовнішньополітичних доктрин, – з одного боку, та зіткнення політико-ідеологічних моделей та їх вплив на політичні системи багатьох країн світу, – з другого.

Біполярна міжнародна система

Перебіг міжнародних відносин у другій половині 1940-х рр. свідчить, що основні тенденції у євроатлантичному стратегічному трикутнику, учасниками якого були США, країни Західної Європи та СРСР, намітилися й закріпилися упродовж перших трьох повоєнних років. У цей перехідний період, умовною віхою якого можна вважати 1947-1948 рр., загалом визначилися контури нової біполярної міжнародної системи.

Зауважимо, що в рамках біполярної системи США мали очевидні переваги у співвідношенні сил, насамперед у сфері економіки та технологій, а до початку 1970-х рр. – і в сфері ядерних озброєнь, хоча, як вважалося, СРСР мав перевагу у сухопутних збройних силах на європейському театрі біполярного суперництва.

Визначальними критеріями біполярної системи були гнучкий баланс сил, формування центросилових союзів, використання регіональних конфліктів у якості осередків непрямого суперництва між наддержавами, політико-ідеологічна поляризація суспільно-політичних і громадських рухів у різних країнах світу, активізація засобів інформаційної політики та зовнішньополітичної пропаганди.

Включення периферійних регіонів до сфери інтересів США та СРСР стало невід'ємною ознакою глобалізації біполярного суперництва, позначеного виразним політико-ідеологічним забарвленням та обтяженого ідеологічною несумісністю конкуруючих суспільно-економічних систем і відповідних способів життя.

Характерною ознакою біполярності як структурної моделі та специфічної форми організації міжнародної системи було її тяжіння до глобального охоплення. У стратегічно важливих країнах США та СРСР намагалися сформувати лояльні уряди та включити ці країни до своїх «зон безпеки».

США та СРСР виконували роль основних центрів сили, однак це не заперечувало автономне становище низки країн, які дотримувалися певного дипломатичного чи подекуди стратегічного дистанціювання від держав-лідерів. У різні періоди існування біполярної міжнародної системи роль автономних центрів сили мали Велика Британія, Франція та КНР (з кінця 1860-х – початку 1970-х рр.). При цьому попри наявність специфічних інтересів та автономний статус у міжнародній взаємодії, військовий та економічний потенціал Франції у сукупному балансі сил зараховувався на користь західних альянсів.

За описанням Дж. Геддіса, «міжнародна система в ті роки виглядала як біполярна, в якій, як залізна тирса, притягнута магнітами, вся влада тяжіла до Москви і Вашингтона. Насправді ж наддержавам ставало дедалі важче керувати меншими державами, чи то союзниками, чи то нейтралами в Холодній війні, і водночас вони втрачали авторитет у себе вдома, який вони колись вважали за самоочевидний. Слабкі відкривали для себе можливості протистояти сильним. Характер влади змінювався, оскільки страх перед владою, в її традиційному розумінні, зменшувався» [6, р. 120].

Хоча у перші повоєнні роки в центрі уваги політичного діалогу країн-переможниць перебували європейські проблеми, перебіг політичних процесів у

периферійних країнах та колоніальних володіннях в Азії та Африці чим далі більше сприяв загостренню американсько-радянських суперечностей та політичній поляризації.

Розширення спектру проблем, які виявляли різні стратегічні підходи двох наддержав, на практиці означало подолання європоцентричної моделі світової політики. Європа, розділена за ознаками політичної орієнтації на країни з різними суспільно-економічними системами, невдовзі стала головним, одним із трьох географічних театрів біполярного геостратегічного суперництва.

Окрему групу в міжнародних відносинах складали нейтральні та позаблокові країни, які в ході деколонізації в Азії та Африці сформували Рух неприєднання. Головна політична мета цього руху полягала у формальному дистанціюванні від військово-стратегічного суперництва наддержав. Учасники Руху неприєднання у своїй сукупності не мали чіткої ідеологічної спорідненості й водночас могли виступати клієнтами обох таборів, які гуртувалися довкола США та СРСР.

Зростання недовіри між політичним керівництвом США та СРСР спостерігалось вже наприкінці Другої світової війни. Повернувшись з Ялтинської конференції 1945 р. Ф.Д. Рузвельт повідомив Конгресу, що досягнуті домовленості мають «покласти край системі односторонніх дій, замкнутих союзів, сфер впливу, співвідношення сил та усіляких інших засобів, які застосовувалися століттями – і завжди зазнавали невдачі» [19, с. 246].

Однак, за свідченням очевидців, вже в березні 1945 р. Ф.Д. Рузвельт почав усвідомлювати реальний стан справ і виявляв емоційну реакцію на порушення Сталіним «досягнутих у Ялті домовленостей» [19, с. 243], а його наступник Г. Трумен радив Державному департаменту США припинити грати в компроміси, і в разі потреби надавати Москві тверду відсіч.

При цьому, як доводить американський дослідник А.М. Шлезінгер, усі члени «великої трійки» намагалися скористатися здобутками перемоги та максимально зберігати контроль у зонах розташування їхніх військ.

Найбільше невдоволення з боку США та Великої Британії викликали відступ Москви від обіцянки провести вільні вибори в країнах Східної Європи та наполегливі спроби представників СРСР виторгувати додаткові політичні та територіальні поступки. Такі дії Москви сприймалися на Заході як спроба порушення балансу сил. Й хоча у своїй фултонській промові від 5 березня 1946 р. У. Черчилль спростовував припущення, що Москва прагне нової війни, він закликав Захід припинити «політику нескінченних поступок і компромісів», пропонуючи перейти до твердої й розумної «політики угод і договорів на взаємоприйнятній основі», адже, за його словами, зволікання означатиме накопичення «нових труднощів і небезпек». У. Черчилль відзначав, що «Радянська Росія прагне, аби їй дісталось більше плодів минулої війни, і щоб вона могла нескінченно нарощувати свою міць з одночасною експансією своєї ідеології» [20].

Аби ефективно стримувати тиск з боку СРСР, У. Черчилль пропонував відмовитися від традиційної «доктрини рівноваги сил, або, як її ще називають, доктрини політичної рівноваги між державами». Зміст цього положення

полягав у необхідності забезпечення силового домінування країн західної демократії, адже «ставка на мінімальні переваги» могла б лише заохочувати радянські претензії. Відтак У. Черчилль закликав до єдності країн Заходу, яка мала забезпечити відвернення небезпеки нової війни спираючись не лише на авторитет ООН, а й «на всю міць США, Великої Британії, інших англомовних країн та їхніх союзників» [20].

Так само й президент Г. Трумен, проголошуючи свою зовнішньополітичну доктрину в Конгресі США 12 березня 1947 р., розглядав «радянську загрозу насамперед як потенційну небезпеку з боку тоталітаризму, «пряма чи побічна агресія» з боку якого «загрожує миру в усьому світі й перешкоджає безпеці Америки». Виходячи з цього «Америка має підтримувати вільні народи в їх боротьбі проти озброєної меншості чи проти поневолення, яке здійснюється шляхом тиску ззовні» [21].

Логіка впровадження «доктрини Трумена» полягала у визнанні зобов'язання США «надавати політичну, військову та економічну підтримку всім демократичним країнам, які зазнають загрозу з боку зовнішніх і внутрішніх авторитарних сил». За оцінкою Держдепартаменту США «доктрина Трумена фактично переорієнтувала зовнішню політику США зі звичайної позиції відсторонення від регіональних конфліктів, які безпосередньо не стосуються Сполучених Штатів, на можливе втручання у віддалені конфлікти» [22].

Невдовзі після оголошення вищезгаданої промови в Конгресі США, президент Г. Трумена видав указ про перевірку лояльності, мета якого полягала у звільненні прибічників компартії з державних посад. Суттєво активізували роботу постійні комісії з неамериканської діяльності палати представників і сенату Конгресу США.

Антизахідна риторика представників радянської верхівки підживлювала сприйняття відносин між Сходом і Заходом як екзистенціального конфлікту, побудованого на несумісності суспільно-політичних систем. Звинувачуючи США у прагненні до світового панування, радянська партійно-державна бюрократія вдалася до масштабної ідеологічної кампанії, побудованої на постулатах протилежності двох таборів – табору імперіалістичного і антидемократичного, з одного боку, і табору антиімперіалістичного і демократичного – з другого. Обстоюючи тезу про неминучість перемоги соціалізму над капіталізмом, радянська ідеологія проголошувала наміри ліквідувати буржуазно-демократичні режими та встановити комуністичні диктатури радянського типу в усьому світі, що цілком природно тлумачилося як прояв агресивної природи радянського режиму. При цьому обидві сторони звинувачували одна одну в підготовці до нової війни. Приклад такої інтерпретації знаходимо у відомій доповіді А.О. Жданова «про міжнародне становище» на першій нараді Комінформу (25.09.1947 р.), в якій «основним завданням ідеологічної частини американського стратегічного плану» названо нав'язування тези про «уявну агресивність Радянського Союзу і країн народної демократії», аби показати «англосаксонський блок у ролі сторони, що

перебуває в обороні, та зняти з нього відповідальність за підготовку нової війни» [23].

Загострення ворожнечі з СРСР цілком відповідало поширеним на Заході уявленням щодо нової загрози у вигляді радянської агресії, причому не обов'язково у формі прямого військового вторгнення. Ідеологічне протистояння супроводжувалося згортанням економічних зв'язків та військово-стратегічними приготуваннями. Зі свого боку, військово-політична консолідація країн Західної Європи і США становила новий виклик для СРСР, який був змушений моделювати не обов'язково симетричні кроки у відповідь, особливо після першої Берлінської кризи 1948-1949 рр.

Утім повоєнна біполярна система продемонструвала значний потенціал стабільності. З цього приводу Дж. Геддіс відзначав, що на відміну від детально розроблених мирних планів і договорів, укладених за підсумками Першої світової війни, країни-переможниці у Другій світовій війні виявилися не зданими досягнути детальних домовленостей про умови і правила повоєнного врегулювання. Переможці посварилися і почали сприймати своїх колишніх союзників в якості головної загрози своєму виживанню. Вони розробляли зброю, здатну принаймні теоретично покласти кінець існуванню людства. Однак парадокс полягав у тому, що ця модель проіснувала вдвічі довше за попередню. «Справа в тім, що система міжнародних відносин після Другої світової війни, котру ніхто не проектував і навіть не уявляв, змогла існувати дуже довго, ґрунтуючись не на заповідях моралі та справедливості, а швидше на довільному й штучному розподілі світу на сфери впливу, який містив деякі з найжорсткіших і стійких антагонізмів, за винятком війни» [24, р. 99].

З точки зору її структурних характеристик, біполярну міжнародну систему «можна розглядати за критеріями жорсткості та гнучкості, тобто за ступенем політико-ідеологічної та військово-стратегічної згуртованості основних учасників, форм контролю їх поведінки з боку центрів сили та ознаками можливості автономної поведінки окремих країн», які були нерівномірно пов'язані з основними антагоністичними союзами або претендували на власну роль у якості автономних центрів сили [25, с. 16].

Загалом період «довгого миру», який у тогочасній політичній лексиці отримав назву «холодної війни», стосувався насамперед відсутності війни між провідними державами – тогочасними домінуючими центрами сили, тоді як на периферії точилися тривалі й спустошливі «обмежені» війни. Стабільність біполярної системи чималою мірою визначалася наявністю ядерної та накопиченням запасів звичайної – «конвенційної» зброї – засобу взаємного військового стримування, однак не запобігала масштабному поширенню революційного, етнічного, релігійного та громадянського насильства, яке супроводжувалося найглибшим в історії людства ідеологічним суперництвом та загостренням традиційних глобальних проблем.

Одним із важливих і доти непередбачуваних елементів взаємного стримування стало усвідомлення, що «держави самі можуть стати жертвами війни, якщо зброя стане настільки руйнівною, що поставить під загрозу цілі, заради яких ведуться війни». За таких обставин, відзначав Дж. Геддіс, «будь-

яке застосування сили може зруйнувати те, що вона покликана захищати» [6, р. 51-52]. Утім, чітке розуміння цієї аксіоми прийшло лише після Карибської кризи 1962 р.

Розкол між колишніми союзниками

Посилення розбіжностей у відносинах між СРСР та західними союзниками супроводжувалося висуненням політичних обвинувачень та нагнітанням ідеологічних закидів. Розвиток цієї тенденції засвідчили промова У. Черчилля від 5 березня 1946 р., виголошена в м. Фултон (штат Міссурі), «довга телеграма» Дж. Кеннана¹ до Державного департаменту США від 22 лютого 1946 р., промова Й. Сталіна перед активом Сталінського виборчого округу м. Москви (9 лютого 1946 р.), що містила обґрунтовування історичної приреченості капіталізму як системи, схвалення політики «стримування СРСР» у доктрині Г. Трумена від 12 березня 1947 р., а також інші публічні демарші та документи політичного планування.

Важливою віхою, яка спричинила перехід від узгодження інтересів шляхом переговорів і консультацій до втілення односторонніх конфронтаційних стратегій стало рішення уряду США щодо запровадження плану Дж. Маршалла², який втілював американські принципи ринкового підприємництва та містив політичні вимоги. «План Маршалла» поклав край сподіванням Москви на одержання американських кредитів для відновлення економіки. Адже в роки війни радянське керівництво всерйоз сподівалося отримати від США значні довгострокові кредити на закупівлю американського промислового обладнання.

На цьому тлі в західній пресі чим далі більшій публічній критиці піддавалася радянська політика у зайнятих радянськими військами країнах Східної Європи, спрямована на формування ідеологічно однотипних урядів та нав'язування суспільних відносин радянського зразка.

Паралельно з діяльністю створеної за рішенням Потсдамської конференції 1945 р. Ради міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю, яка тривала до 1949 р., в окремих регіонах спостерігалось пряме зіткнення інтересів СРСР і західних держав, спричинене односторонніми претензіями та намірами Кремля, які часто висувалися

¹ Джордж Ф. Кеннан (1904-2005 рр.) – американський політичний і громадський діяч. У січні – квітні 1946 р. – тимчасовий повірений у справах США в СРСР. У 1947-1949 рр. очолював відділ планування зовнішньої політики Держдепартаменту США. У липні 1947 р. під псевдонімом містер «Х» облікував в журналі «Foreign Affairs» статтю «Витоки радянської поведінки», в якій було викладено обґрунтування стратегії стримування відносно СРСР. Брав участь у розробці плану Маршалла. Створення НАТО Дж. Кеннан вважав недоцільним, а політику «стримування» тлумачив насамперед у формі застосування політичних та економічних важелів. На думку сучасних американських істориків (В.Д. Міскембл, Дж.Л. Геддіс), Дж. Кеннан надавав перевагу зміцненню позицій США з акцентом на використання політичних методів впливу.

² План Маршалла був запроваджений з 4 квітня 1948 р., коли Конгрес США ухвалив закон «Про економічне співробітництво», який затвердив чотирьохрічну програму економічної допомоги країнам Європи.

всупереч досягнутих домовленостей або без погодження з іншими партнерами. Впродовж 1945-1946 рр. приводом для загострення відносин стали проблема Ірану та виставлення вимог до Туреччини, які полягали у встановленні «спільного контролю» над Чорноморськими протоками та отримання дозволу на облаштування радянських військово-морських баз [26].

Радянський уряд також вимагав повернення територій Карс, Ардаган і Артвін на сході Туреччини, захоплених Туреччиною після Першої світової війни та визнаних за нею за умовами Московського договору між Туреччиною та РРФСР від 16 березня 1921 р. та Карського договору від 13 жовтня 1921 р. (між Туреччиною та Вірменською, Азербайджанською та Грузинською РСР і Туреччиною за участю РРФСР).

Окрім вимог до Туреччини, на Потсдамській конференції (17 червня – 2 серпня 1945 р.), В. Молотов пропонував допустити СРСР до встановлення опіки окремо або спільно зі США та Великою Британією над колишніми колоніальними володіннями Італії в Африці та Середземному морі. СРСР зокрема претендував на Додеканезькі острови (Південні Споради) і Тріполітанію – північно-західну провінцію Лівії. В руслі концепції встановлення «максимальної зони безпеки» СРСР йшлося також про плани створення радянських військових баз на архіпелазі Шпіцбергені, о. Ведмежий (Норвегія), о. Борнхольм (Данія) та інтернаціоналізацію Кільського каналу між Балтійським та Північним морями.

Обґрунтовуючи свої наміри статусом країни, яка забезпечила найбільший внесок у перемогу над спільним ворогом, радянське керівництво розраховувало на виконання низки перелічених запитів, які здебільшого мали характер попереднього зондажу. Зі свого боку урядові кола США та Великої Британії схилилися до максимального обмеження геополітичних амбіцій СРСР, насамперед у питаннях про статус Чорноморських проток та Кільський канал, які загалом розглядалися як легітимні, однак створили б небажаний прецедент для Суецького та Панамського каналів, які перебували відповідно під контролем Англії та США. Водночас теза про те, що США не зможуть завадити спробі СРСР втілити свої плани силовими засобами спростовувалася припущенням, що СРСР не наважиться вступити на шлях відвертого розриву з Заходом, що вимагатиме перенапруження його військово-економічних ресурсів. Утім, поряд з підозрами СРСР в експансіоністських намірах, західні військові експерти вважали за доцільне підстрахуватися перед імовірним посиленням потенційного конкурента [27, с. 38].

Найбільшою стратегічною загрозою військова розвідка США вважала посилення впливу СРСР на Туреччину, очікуваного у разі «подвійного охоплення» Малої Азії з перспективою поширення радянського контролю на Егейське море і східне Середземномор'я³. У доповіді оперативного управління

³ Підписаний на початку Другої світової війни англо-франко-турецький договір про взаємну допомогу від 19 жовтня 1939 р. передбачав оформлення тристороннього союзу. Укладення договору означало, що Туреччина вважається не нейтральною, а лише невоюючою стороною. 2 серпня 1944 р. Туреччина розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, а 23 лютого 1945 р. оголосила війну Німеччині та Японії, хоча й не брала участі у бойових діях.

штабу сухопутних сил США «Позиція США стосовно радянських намірів експансії» від 6 липня 1945 р., підготовленій до Потсдамської конференції, радянська потенційна експансія тлумачилася як глобально-необмежена за її цілями та опортуністична за методами. Відтак у доповіді містилася порада всіляко протидіяти розширенню радянської сфери впливу аби відвернути погіршення становища США у разі запланованого упродовж найближчих років суттєвого скорочення американських військ у Європі [27, с. 39]. Винятковість ситуації полягала у тому, що Туреччина вважалася учасницею антигітлерівської коаліції та повноправним членом ООН, що вказувало на готовність радянського керівництва ігнорувати й порушувати чинні на той час союзницькі зобов'язання.

Обґрунтовані підозри західних партнерів у тому, що Москва схильна порушувати узгоджені міжсоюзницькі рішення, посилилися в зв'язку з небажанням СРСР виводити війська з північних провінцій Ірану впродовж обумовленого терміну (2 березня 1946 р.). Згідно з рішенням Потсдамської конференції, наприкінці 1945 р. – початку 1946 р. США і Велика Британія вивели з Ірану свої війська. Натомість СРСР навмисно зволікав з оголошенням дати виведення своїх військ, сподіваючись на перемогу сепаратистських рухів в Іранському Азербайджані (північний захід) та Іранському Курдистані (південний захід).

У декількох зверненнях до Ради Безпеки ООН уряд Ірану в гострій формі поставив питання про негайну евакуації всіх радянських військ з території країни. Загалом у період з 30 січня по 8 травня 1946 р. РБ ООН ухвалила три резолюції з іранського питання (№ 2, № 3, № 5), які в різних формулюваннях вимагали виведення всіх радянських військ з усієї території Ірану [28]. Зі свого боку Г. Трумен від імені США та Великої Британії висловив підтримку вимогам Ірану. Тодішній держсекретар США Дж. Бірнс розглядав наміри СРСР в Ірані як прагнення до експансії, – такої ж, яку СРСР провадив у Європі.

Радянські військові контингенти були виведені з Ірану у строк до 9 травня 1946 р., після чого іранські війська придушили повстання в Іранському Азербайджані та ліквідували осередки сепаратистів в північному (іранському) Курдистані. В адміністрації США дійшли висновку, що «іранська криза» була врегульована внаслідок комбінованого тиску з боку США та Великої Британії, що стало аргументом на користь постійної військової присутності у Середземномор'ї. У серпні 1946 р. адміністрація Г. Трумена ухвалила рішення про системну протидію радянському тиску за допомогою не тільки політичних, а й військових засобів. Тоді ж в уряді США почалося попереднє обговорення планів війни проти СРСР з використанням атомної зброї.

Окрім політичного втручання, Москва використовувала перебування радянських військ на іранській території з метою примусу іранського уряду до надання СРСР нафтові концесії на півночі Ірану. В ході радянсько-іранських переговорів 4 квітня 1946 р. було підписано прелімінарну угоду про створення спільного радянсько-іранського нафтового товариства, яке по формі нагадувало концесію, а 13 червня 1946 р. представник уряду Ірану підписав угоду з керівництвом автономних органів влади Іранського Азербайджану.

Однак коли в жовтні 1947 р. іранський прем'єр А. Кавам ос-Салтане доповів про підсумки переговорів з СРСР на засіданні парламенту, 22 жовтня 1947 р. депутати меджлісу в майже повному складі ухвалили законопроект, який проголошував нафтову угоду з СРСР недійсною й такою, що «не має законної сили» [29, с. 231-232].

Тоді ж, 6 жовтня 1947 р. було укладено американсько-іранську військову угоду, за якою американські інструктори отримали виняткове право здійснювати навчання іранської армії та інспекцію військових об'єктів. Згодом військові зобов'язання між США та Іраном були підтверджені в договорі про «взаємну допомогу та оборону» від 23 травня 1950 р.

Турецько-середземноморський напрям геополітичних претензій СРСР викликав ще більший спротив з боку США і Великої Британії. Після того, як 19 березня 1945 р. Радянський Союз денонсував договір Про дружбу та нейтралітет з Туреччиною від 17 грудня 1925 р., строк дії якого закінчувався у листопаді 1945 р., Москва порушила питання про перегляд на свою користь режиму використання Чорноморських проток, визначених у Конвенції Монтре (1936 р.) [30].

Конвенція Монтре відновила суверенітет Туреччини над протоками між Чорним і Середземним морями та встановила правила проходу суден, включно з особливим правом Туреччини дозволяти або забороняти прохід через протоки будь-яких військових кораблів у разі участі Туреччини у війні та закриття проходу для військових суден будь-якої воюючої держави під час війни, в якій Туреччина не бере участі. Такий режим цілком задовольняв уряд Туреччини. Зі свого боку на Потсдамській конференції лідери США і Великої Британії запропонували інтернаціоналізацію проток, яка не влаштовувала ні СРСР, ні Туреччину. На тлі посилення радянського військового тиску на Туреччину, 6 квітня 1946 р. до Стамбулу прибув американський лінкор «Міссурі», що стало першим прикладом прямої демонстрації американської військової сили проти сталінської імперської політики [31, с. 382-385].

Мотивацією для проголошення «доктрини Трумена» (виступ перед обома палатами Конгресу 12 березня 1947 р.) стало рішення про надання активної підтримки урядам Греції та Туреччини в їх опорі радянській експансії та внутрішній опозиції з метою збереження незалежності та територіальної цілісності. Адміністрація Г. Трумена артикулювала свою зовнішньополітичну концепцію у термінах конфлікту між демократією і тоталітаризмом, обіцяючи підтримку мирному розвитку народів проти нав'язування їм тоталітарних режимів у формі комуністичної диктатури. Визначення нових орієнтирів зовнішньої політики США закріпило конфронтаційний підтекст у відносинах між Заходом і СРСР, сприяло консолідації антирадянського блоку і створенню НАТО.

Висунувши претензії на Чорноморські протоки, СРСР підштовхнув правлячі кола Туреччини шукати підтримки і захисту з боку США. Своєю чергою іранська та нафтова кризи 1944-1947 рр. прискорили відмову Ірану від політики нейтралітету, що у подальшому знайшло втілення в підписанні Багдадського пакту (1955 р.) та участі в воєнно-політичному блоку СЕНТО

(1958-1979 рр.), який мав виконувати роль стратегічного поясу біля кордонів СРСР з метою обмеження радянського впливу на Близькому та Середньому Сході.

На червневому (1957 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов піддав гострій критиці зовнішньополітичні авантюри Й. Сталіна і В. Молотова, відзначивши, що спроби тиску на сусідні країни призвели до «розриву дружніх відносин з Туреччиною та Іраном. ... Це була буквально дурість. ... Своєю неправильною політикою щодо Туреччини ми допомагали американському імперіалізму. ... Ми написали Туреччині ноту, що ми розриваємо договір про дружбу. Чому? Тому що не віддаєте Дарданелли. ... Але ж Дарданелли добровільно жодна країна не віддасть» [31, с. 473].

Схожі критичні оцінки М. Хрущова стосувалися й невдалої спроби залишити радянські війська в Ірані: «Ми ввели туди свої війська і почали там хазяйнувати. А коли запахло порохом і треба було або воювати, або уходити, Сталін сказав – треба йти, доки не пізно, і ми пішли» [32, с. 473-474], що вкрай зіпсувало радянсько-іранські взаємини.

З боку США на перехідний період 1945-1947 рр. припало з'ясування фундаментальних стратегічних та економічних обставин, які вплинули на визначення інтересів національної безпеки у повоєнному світі. Як зазначав М. Леффлер (професор Університету Віргінії), деякі з цих міркувань, особливо ті, що стосувалися закордонних баз, забезпечення права повітряного транзиту і стратегічної сфери впливу в Латинській Америці, були пов'язані з логічними результатами технологічного розвитку та інерцією геостратегічного досвіду. Вони не були безпосередньо пов'язані з повоєнною поведінкою СРСР та американсько-радянськими відносинами [8, р. 248].

Разом з тим, американські оборонні чиновники вважали збереження сприятливого балансу сил у Євразії фундаментальним фактором національної безпеки США. Ця мета потребувала постійної оцінки намірів та можливостей радянської сторони. Досить скромна спроможність СРСР вести війну проти США «породила поширене припущення, що Радянський Союз утримуватиметься від військової агресії і намагатиметься уникнути війни. Тим не менш, американські оборонні чиновники залишалися дуже стурбованими геополітичним балансом сил в Європі та Азії», якщо «комуністи зможуть скористатися післявоєнною економічною дезорганізацією та соціальним і політичним безладом». Ці спостереження важливо взяти до уваги, адже американські оцінки радянської загрози присялися не стільки на розширення радянського військового потенціалу та радянських дипломатичних вимог, скільки були «результатом зростаючого занепокоєння щодо вразливості американських стратегічних та економічних інтересів у світі внаслідок безпрецедентного безладу та неспокою» [8, р. 349]. За таких обставин, відзначав М. Леффлер, у 1947-1948 рр. «холодна війна» набула багатьох зі своїх найстійкіших характеристик, а її становлення було безпосередньо пов'язано з викликами, з якими стикалися американські посадовці, впроваджуючи власні концепції національної безпеки. Схожу думку висловлювали й інші дослідники, які пов'язували початок «холодної війни» з вакуумом сили (power vacuum), що

виник у Європі та Північно-Східній Азії після розпаду «дискомфортної», як зауважував Дж. Геддіс, коаліції, яка воювала проти Гітлера [33, р. 74].

Періодизація американсько-радянських відносин

Ретроспективний погляд на історію політичних відносин США, країн Західної Європи та СРСР/Росії в другій половині ХХ ст. свідчить про періодичну зміну фаз розрядки та загострення напруженості. У період з 1947 по 1991 рр. дихотомія тенденцій конфронтації та діалогу, які обумовлювали загострення чи пом'якшення протиріч, загалом відповідала динаміці та фазам «холодної війни», які загалом відповідали чергуванню етапів в американсько-радянських відносинах.

У роки «холодної війни» в якості джерел напруженості між США та СРСР виступали:

- Фактори зіткнення інтересів, які спричиняли загострення військової напруженості. Такі ситуації виникали насамперед у точках безпосереднього або опосередкованого зіткнення позицій та інтересів сторін, включаючи Західний Берлін і розділення Німеччини на два державних утворення, війну в Кореї, Карибську кризу 1962 р., кризові ситуації на Близькому Сході, війну США у В'єтнамі та інших країнах Індокитаю, ісламську революцію в Ірані та радянську інтервенцію в Афганістані, громадянські війни з залученням іноземних військових формувань та інтервенції в Нікарагуа та ряді країн Африки, включаючи Анголу, Мозамбік та Ефіопію.

- Гонка озброєнь, насамперед ядерних, включаючи розміщення запасів ядерної зброї у європейських країнах.

- Налаштованість обох сторін на збереження та розширення сфер політико-ідеологічного контролю, що збільшувало значення ідеологічних складників і стимулів біполярного суперництва у формі протиборства та конкуренції «двох систем».

- Активна пропаганда, підтримка внутрішньої опозиції та підривна діяльність, спрямована на дестабілізацію політичних режимів основного супротивника, його союзників і сателітів.

У роки, які передували створенню НАТО, радянська зовнішньополітична концепція вирізняла три західних центри сили – США, Велику Британію і Францію. Створення НАТО у 1949 р. символізувало структуризацію євроатлантичного простору на основні колективних союзницьких зобов'язань між США та західноєвропейськими країнами. Для СРСР це означало докорінну зміну повоєнного європейського політичного ландшафту, адже відносини між країнами-членами НАТО, підпорядковані завданням європейської безпеки, поширювалися й на сферу військового планування.

На відміну від США та країн Західної Європи, СРСР зберігав військову присутність у більшості країн Східної Європи, включаючи безпосередній вплив на формування місцевих урядів та контроль за їх діяльністю. Відмінності між політичними режимами в країнах «народної демократії» визначалися довшими чи коротшими термінами, які Москва встановлювала для їх «севетизації». Ступінь успішності такої політики вимірювався підлаштуванням політичних

систем країн Східної Європи під стандарти радянської системи управління. Водночас диференційована політика радянського керівництва щодо країн Східної Європи до певної міри ускладнювала й уповільнювала формування радянського блоку [34].

Стандартизована модель відносин між СРСР та країнами Східної Європи будувалася на укладенні базових договорів (про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу), як між СРСР та окремими країнами-сателітами, так і перехресних двосторонніх союзницьких договорів між країнами радянської сфери впливу. У підсумку, до 1955 р. радянська блокова система набула ознак умовної радіально-променевої структури. Щільний контроль з боку СРСР на рівні двосторонніх відносин доповнювався механізмом колективної комунікації керівництва СРСР з керівництвом країн радянської сфери впливу в формі нарад керівників комуністичних і робітничих партій.

З точки зору відносин між Сходом і Заходом, насадження у країнах Східної Європи репресивних режимів сталіністського типу слугувало додатковим джерелом напруженості та обурення з боку країн Заходу, в яких діяли осередки східноєвропейської політичної еміграції.

У загальній динаміці відносин між США та СРСР чітко виокремлювалися три фази загострення відносин, які припадали на 1950-1953, 1960-1962 і 1979-1986 рр., та два періоди 1954-1959 і 1969-1979 рр., під час яких сторони докладали значних зусиль до нормалізації відносин і налагодження вибіркового прагматичного співробітництва. Що стосується доби правління М. Горбачова (1985-1991 рр.), офіційні наміри радянського керівництва обумовлювали запровадження «реалістичної розрядки» у відносинах між СРСР і США з метою зміщення осі міжнародного життя від конфронтації до співробітництва, взаєморозуміння та переговорів з перспективою досягнення конкретних результатів [35, с. 263].

В другій половині 1940-х рр. політичні спостерігачі та політики і дипломати – безпосередні учасники тогочасних подій – свідчили про поступове руйнування довіри між урядами країн-переможниць у недавній війні. Однак політична обстановка в 1946 р. й принаймні на початку 1947 р., – до схвалення Плану Маршалла на Паризькій конференції 12 липня за участі представників 16 країн Західної Європи, ще не мала ознак незворотного розколу. На думку Дж. Геддіса, тенденція у відносинах між СРСР та країнами Заходу тоді ще не набула необоротного характеру. До певного часу залишалися можливості відвернути «холодну війну», зупинившись принаймні на стадії відносин «холодного миру». Утім, проголошення доктрини Г. Трумена (12 березня 1947 р.), відмова СРСР та країн Східної Європи від участі у європейській програмі економічного відновлення (план Маршалла, European Recovery Program), втілення політичних вимог цього плану у країнах Західної Європи та симетричні репресії проти незалежних політичних партій в Угорщині та Болгарії і переворот у Чехословаччині поклали край цим сподіванням, а радянська блокада Західного Берліна в 1948 р. запустила маховик «холодної війни» на повні оберти.

В історіографії періоду «холодної війни» питання про співвідношення ролі політичних, військових та ідеологічних аспектів у відносинах між США та СРСР і досі залишається дискусійним. Під впливом цієї полеміки численні політичні коментатори, які вважають ідеологічні та аксіологічні складники неодмінною ознакою «холодної війни», висловлюють сумнів у тому, що її критерії можуть застосовуватися до загострення відносин між США та Росією в контексті російської імперської експансії та російсько-української війни 2014-2023 рр. Інакше кажучи, стереотипні уявлення про історично описане явище «холодної війни» значною мірою визначаються присутністю ідеологічної конфронтації, яка відрізняла «системне протиборство» між США та СРСР від традиційного суперництва великих держав [36, р. 62-85].

З точки зору референтного історичного досвіду американсько-радянських відносин, військові чинники вочевидь мали переважаючий вплив на динаміку двосторонніх відносин. На загострення відносин найбільшою мірою впливали спроби однієї зі сторін порушити військовий баланс, вийти за межі узгоджених рамкових домовленостей у німецькому питанні або розміщення ядерних озброєнь поза межами національних територій держав, які мали власну ядерну зброю. При цьому найбільший вплив на підвищення рівня конфронтації мали саме ті питання, які не були вирішені або були лише побіжно врегульовані в ході переговорів держав-переможниць під час Другій світовій війні та по її закінченні, у тому числі під час зустрічей Ради міністрів закордонних справ⁴ ССРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю в 1945-1949 рр.

Перша фаза загострення відносин між США та СРСР була обумовлена спробами радянського тиску на Туреччину, загостренням «Берлінського питання» та війною в Кореї. Ці чинники, поряд зі стабілізацією зони впливу СРСР у Східній Європі та укладенням союзу між СРСР і КНР, переконали політичні кола США у тому, що Радянський Союз становить реальну військову загрозу. Пом'якшення міжнародної напруженості в 1954-1959 рр. мало хиткий і частковий характер, а відновлення діалогу на урядовому рівні супроводжувалося й до певної міри забезпечувалося синхронною консолідацією блокових структур.

Після смерті Сталіна обидві сторони висловлювали наміри переглянути конфронтаційну модель відносин. У квітні 1953 р. в своїй промові «Шанс для миру» президент США Д. Ейзенхауер назвав СРСР винуватцем «холодної війни» й зажадав, аби СРСР продемонстрував свою прихильність мирному співіснуванню шляхом завершення війни в Кореї, підписання договору з Австрією, звільнення німецьких військовополонених, згодою про початок серйозних переговорів про роззброєння і контроль над озброєннями, а також надання народам Східної Європи свободи обрання їхніх урядів. Два роки

⁴ Рада міністрів закордонних справ ССРСР, США, Великої Британії, Франції та Китаю – спеціальний орган, створений за рішенням Потсдамської конференції 1945 р. для підготовки мирних договорів з колишніми супротивниками та вирішення питань, переданих йому за згодою між урядами п'яти великих держав. Упродовж 1945-1949 рр. було проведено 6 сесій ради.

потому із цих вимог залишився не виконаним лише останній пункт [37, с. 35-36].

Загострення протиріч у 1960-1962 рр., яке знайшло прояв у формі Берлінської (1961 р.) та Карибської (1962 р.) криз, було спричинено вразливістю економіки і політичної системи НДР, на відміну від переконливих економічних успіхів ФРН (питання фактично зводилося про збереження стабільності зони радянського контролю в Східній Європі) та спробами Кремля знайти стратегічну відповідь на розміщення тактичної ядерної зброї США у країнах Західної Європи та ракет середньої дальності PGM-19 Jupiter в Італії та Туреччині.

Початок кризи розрядки міжнародної напруженості в Європі був безпосередньо пов'язаний з модернізацією радянських балістичних ракет середньої дальності, націлених на території країн Західної Європи. Розгортання радянських ракет РСД-10 («Піонер», або за класифікацією міністерства оборони США і НАТО, – SS-20 mod.1 Saber) з дальністю враження 4300 км, яке почалося в 1976 р., порушило співвідношення сил ядерного стримування в Європі. До того ж, після модернізації ракет РСД-10 їх максимальну дальність було збільшено аж до 5500 км. Для порівняння, дальність американських ракет «Pershing-2», прийнятих на озброєння після модернізації лише в 1983 р., становила 1770 км (за іншими даними – до 2500 км).

Західноєвропейські політики висловлювали занепокоєння, що порушення балансу в Європі за умов встановлення двосторонніх лімітів в американсько-радянських угодах про обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 та 1974 рр. створить різні умови безпеки для США та їх європейських союзників. 12 грудня 1979 р. лідери низки європейських країн ініціювали ухвалення «подвійного рішення» НАТО (twin-track decision), згідно якого з 1983 р. мало початися розміщення на території європейських членів НАТО американських ракет середньої дальності «Першинг-2» та крилатих ракет наземного базування. Пропонувалося провести переговори з СРСР з контролю над озброєннями з метою обмеження кількості вже розміщених радянських і планованих для розгортання американських озброєнь [38]. Умовою НАТО була згода СРСР припинити розгортання мобільних балістичних ракет РСД-10 (SS-20) та зняття з бойового чергування вже розгорнутих озброєнь.

Інформаційна підготовка напередодні розміщення американських ракет середньої дальності ґрунтувалася на звинуваченні СРСР в експансіонізмі з огляду на розширення радянської військової присутності у країнах Африки, участь СРСР і Куби у війнах в Анголі та Ефіопії, а згодом – на радянську інтервенцію в Афганістані. Й лише після приходу до влади М.С. Горбачова проблему було розв'язано у формі підписання Договору між СРСР і США про повну ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (1987 р.). Водночас реформи М.С. Горбачова «поклали початок процесу, який призвів до краху Східного блоку і в підсумку – до розвалу Радянського Союзу в 1989-1991 рр., оскільки мав своїм зовнішньополітичним наслідком не в останню чергу відмову

СРСР від своєї сфери впливу й до того ж набув власну динаміку, яка вже не піддавалася контролю» [38].

Оцінюючи співвідношення чинників розрядки та конфронтації у відносинах між США та СРСР часів «холодної війни» доцільно відзначити три суттєвих аспекти:

- Політичне керівництво США не сприймало розрядку як фактор, який корегує месіанську роль Америки як лідера «вільного світу», зачіпає її зобов'язання перед союзниками чи обмежує стратегічну мету глобального домінування. В цьому сенсі впливові політичні кола з обох боків сприймали розрядку здебільшого як складну шахову партію, в якій не може бути «нічийного» результату. Виняток становили угоди з обмеження стратегічних наступальних озброєнь та деякі інші важливі домовленості, досягнуті за президентства Р. Ніксона.

- Підписання Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.) стало символом проміжного й часткового врегулювання протиріч між Сходом і Заходом, яке мало стабілізувати біполярну систему на засадах мирного співіснування в євроатлантичному ареалі.

- З точки зору стратегії США мета політичного оздоровлення міжнародних відносин потребувала всебічної нейтралізації комуністичного впливу. Своєю чергою, за М. Хрущова та Л. Брежнєва радянське керівництво декларувало, що кінцева мета комунізму полягає у його перемозі у всесвітньому масштабі в інтенсивній економічній, політичній та ідеологічній боротьбі, «в рамках мирного співіснування». Проголошуючи ці тези, СРСР надавав широку підтримку антизахідним політичним рухам та режимам у «третьому світі».

У підсумку Гельсінкський Заклучний акт 1975 р. набув характеру рамкової міжблокової угоди, яка декларувала принципи європейської безпеки, засвідчувала визнання політичних реалій, розмежування сфер впливу та зміцнення засобів довіри. Однак, як відзначав колишній заступник міністра закордонних справ СРСР А. Адамішин, покладаючись на принцип непорушності кордонів як головний пункт документу, Кремль мав на увазі визнання також непорушності політичного устрою та розмежування в Європі, включно з розколом Німеччини і стабілізацією статусу НДР як найбільш проблемної ланки соціалістичного блоку. На думку А. Адамішина, закріплення політичних і територіальних підсумків Другої світової війни відображало спробу «ввести в узаконені рамки становище, вигідне для Радянського Союзу» та «гру на утримання» зони контролю СРСР у розколотій надвоє Європі [39, с. 23, 433].

На тлі перенесення радянсько-американської суперництва в країни «третього світу», підписання Гельсінкського Заклучного акту 1975 р. перевело ідеологічне змагання двох суспільних систем у площину проблематики прав людини, що прискорило дискредитацію радянської моделі суспільного устрою. Своєю чергою розпад СРСР дав політичним колам США відчуття довгоочікуваної перемоги й позбавив необхідності деталізованого врегулювання відносин з традиційним супротивником.

Падіння світових цін на енергоносії сприяло критичному загостренню проблем радянської економіки і стало поштовхом для тривалого економічного спаду, який обумовив ослаблення Росії та інших республік колишнього СРСР, дезорганізацію їх суспільного життя та скорочення впливу на міжнародній арені. Після серпневого заколоту 1991 р. Дж. Буш-старший проголосив перемогу США в «холодній війні», що мало підкреслити зміцнення глобального домінування США у нових політичних реаліях.

Становлення двосторонніх відносин між США та Росією

Незважаючи на програш в ідеологічному та економічному змаганні з Заходом, після розпаду СРСР Росія залишилася потужною ядерною державою зі значним економічним потенціалом. В розпорядженні Москви зберігався широкий набір засобів, спрямованих на забезпечення впливу в європейському та пострадянському просторі. Утім, спроби РФ просувати розроблену при М. Горбачові концепцію загальноєвропейської безпеки включно з проектом створення європейської Ради безпеки були заблоковані американською дипломатією.

В 1991 р., характеризуючи зміни в країнах Східної Європи, президент Дж. Буш-старший зазначав, що США прагнуть зміцнення міжнародного порядку та побудови глобального партнерства, заснованого на спільних цінностях і будуть сприяти укоріненню цих цінностей у східноєвропейських країнах [40]. Зі свого боку уряди країн Східної Європи, проголошуючи в якості проміжної позиції нейтральну орієнтацію, все більш переконливо декларували намір переорієнтації на західні структури, насамперед ЄС і НАТО.

Невдовзі, за президентства Б. Клінтона адміністрація США ухвалила курс на розширення НАТО. Впродовж 1993 р. уряди Польщі, Чехії, Угорщини та країн Балтії зверталися до адміністрації США з ініціативами про вступ до альянсу. З метою уникнення напруженості у відносинах з РФ адміністрація Б. Клінтона запропонувала створення рамкової ініціативи «Партнерство заради миру», призначеної для військової співпраці НАТО з державами, які не були членами альянсу. С. Телботт (спеціальний радник по Нових незалежних державах, а згодом – заступник Державного секретаря США) відзначав, що спеціальні функції «Партнерства заради миру» полягала в призвичаєнні Росії до розширення НАТО та окресленні перехідного періоду для модернізації збройних сил країн-кандидатів – Чехії, Польщі та Угорщини [41, с. 121-135].

Концепція розширення НАТО передбачала, що передумовою для вступу має бути відповідність країн-кандидатів відповідним політичним і військовим критеріям. Досягнення критеріїв вступу мало слугувати стимулом до забезпечення цивільного контролю над збройними силами, лібералізації економіки, утвердження влади закону, прав і свобод людини. Це обумовлювало поступовість розширення, адже різні країни мали отримувати можливість вступу до альянсу по мірі готовності та у різний час.

З метою стабілізації відносин за відсутності політичного та ідеологічного конфлікту між США та РФ була підписана низка документів, зокрема Кэмп-Девідська декларація (1 лютого 1992 р.), Хартія американсько-російського

партнерства і дружби (17 червня 1992 р.), Ванкуверська декларація президентів США та РФ (4 квітня 1993 р.). Сторони обіцяли не розглядати одна одну в якості потенційних супротивників та будувати відносини дружби та партнерства на базі взаємної довіри, поваги, спільної відданості демократії та економічній свободі.

Водночас при передачі повноважень від республіканців до демократів у 1993 р. держсекретар Л. Іглбергер попереджав свого наступника У. Крістофера про можливість збройного конфлікту «між Росією та будь-якою з держав на її периферії», включаючи Україну, загрозу сповзання Росії до авторитаризму та спроб відновлення російського імперського контролю. Характеризуючи інтереси США, Л. Іглбергер відзначав пріоритет ринкової трансформації колишніх соціалістичних країн, необхідність надання їм необхідної допомоги, а також застерігав з приводу дискримінації російських етнічних меншин у пострадянських республіках.

З 1994 р. у відносинах між РФ і США почало викликати напруження питання про розширення НАТО. Адміністрація Б. Клінтона тиснула на Москву, домагаючись усунення заперечень проти розширення НАТО та заохочуючи розвиток зв'язків з РФ у рамках «Партнерства заради миру» (ПЗМ) – програми двостороннього військового співробітництва між НАТО та країнами Східної Європи та пострадянського простору. Серед чиновників адміністрації США побутувала уява, що ПЗМ як «полегшена» версія альянсу була створена, аби нейтралізувати занепокоєння російських політиків та військових⁵.

Під час візиту Б. Єльцина до США у вересні 1994 р. російська сторона наполягала на збереженні домінування на просторі СНД й висловлювала застереження проти розширення НАТО на схід. В якості альтернативи Москва пропонувала «вдосконалення» механізмів ОБСЄ з метою перетворення її на повноцінну структуру, здатну формально забезпечувати мир і стабільність у Європі.

В результаті серії переговорів сторони визнали за доцільне підготувати угоду, яка мала унормувати відносини Росії з НАТО. Б. Єльцин вимагав надання РФ особливого статусу в питаннях європейської безпеки. Задля цього пропонувалося знайти спосіб урівноваження можливостей РФ у відносинах з НАТО, порушених після розпуску Варшавського договору. Рішення було знайдено у формі консультативного механізму НАТО – Росія в форматі «16+1» (за кількістю тодішніх членів альянсу), який мав ухвалювати спільні рішення за згоди обох сторін.

В обмеженому вигляді ця ідея була формалізована в «Основоположному акті про взаємовідносини, співробітництво та безпеку між НАТО та Російською Федерацією», підписаному в Парижі 27 травня 1997 р. З метою налагодження діалогу між сторонами створювалася Спільна постійна рада НАТО – Росія.

⁵ 22 червня 1994 р. міністр закордонних справ РФ підписав з НАТО угоду «Партнерство заради миру», яка окреслювала умови та напрями прагматичного співробітництва сторін, включно з протидією тероризму, проведенням навчань та обміном інформацією. Втім, РФ ратифікувала цю угоду лише 7 червня 2007 р. у зв'язку з необхідністю забезпечення транзиту вантажів та військовослужбовців країн і партнерів НАТО до Афганістану.

Сторони декларували основні принципи відносин та набір зобов'язань, включаючи визнання «неподільності безпеки всіх держав євроатлантичного співтовариства» та наміри співпрацювати з метою «створення в Європі спільної та всеосяжної безпеки, побудованої на відданості спільним цінностям, зобов'язанням і нормам поведінки в інтересах всіх держав». Висловлювалася готовність сприяти зміцненню ОБСЄ, включаючи подальший розвиток її ролі в якості основного інструмента превентивної дипломатії, відвернення конфліктів, врегулювання криз, постконфліктного відновлення і регіонального співробітництва в галузі безпеки тощо. ОБСЄ визнавалася у якості «єдиної загальноєвропейської організації безпеки», яка відіграє ключову роль у підтриманні європейського миру та стабільності, що дозволяє запобігати поверненню Європи до розколу, конфронтації чи ізоляції будь-якої держави. Сторони визнали ОБСЄ в якості регіональної організації за змістом Глави VIII Статуту ООН, яка має перспективу створення в Європі спільного простору безпеки і стабільності без розподільчих ліній чи сфер впливу, які обмежують суверенітет будь-якої держави [42].

Важливими елементами документу були декларування відмови від застосування сили без санкції з боку РБ ООН, підтвердження поваги до територіальної цілісності держав та Гельсінкського заключного акту 1975 р., а також визнання за європейськими країнами права власного вибору шляхів забезпечення власної безпеки.

Хоча в «Основоположному акті» між НАТО та Росією проглядалися принципи кооперативної безпеки, – тобто елементи, обумовлені наявністю спільних інтересів у досягненні стабільності та мирного співіснування, документ містив також і деякі запобіжники військово-стратегічного характеру. Зокрема альянс зобов'язався «у нинішніх та доступних для передбачення умовах» здійснювати свою колективну оборону та інші завдання «через забезпечення необхідних сумісності, інтеграції та потенціалу посилення, а не шляхом додаткового постійного розміщення суттєвих бойових сил». Це положення тлумачилося як відмова НАТО від розширення військової інфраструктури у нових країнах, які висловлювали намір приєднатися до НАТО [42].

В контексті очікуваного розширення НАТО, з 1997 р. США розпочали практику проведення навчань багатонаціональних військових навчань «Сі Бриз» на території України, які символізували проникнення США до зони територіального контролю, на який традиційно претендувала Росія. На думку тодішнього заступника Державного секретаря США С. Телботта, економічна слабкість РФ мала змусити Москву пристосовуватися до західної присутності (прийняти «як даність» розширення впливу США на своїх кордонах). Радячи Києву врегулювати спірні питання з РФ, адміністрація Б. Клінтона мала намір «не припиняючи співпрацю з Україною, подвоїти ... зусилля щодо взаємодії з Росією», а також планувала проведення військових навчань у Балтійському регіоні та в Центральній Азії [43]. Ознакою зацікавленого підходу адміністрації Б. Клінтона стало її посередництво у врегулюванні питання про вивезення з України стратегічної ядерної зброї.

Позірній поблажливості у взаємовідносинах сприяло поширення уявлень, що НАТО трансформує свою діяльність у політико-військовому напрямку й обмежуватиме військову складову мінімально необхідними рамками, обумовленими участю у місіях миротворчого характеру. Втім, після призначення Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ (9 січня 1996 р.) МЗС РФ посилює акценти на пріоритетності контролю в пострадянському просторі, проголосило концепцію багатопolarity та визначило наближення НАТО до кордонів РФ як потенційну загрозу.

Більш переконливі ознаки змін у російсько-американських відносинах з'явилися у березні 1999 р. у зв'язку з військовою операцією НАТО проти Союзної республіки Югославія. 24 березня 1999 р. голова російського уряду Є. Примаков скасував офіційний візит до США попри те, що від результатів цього візиту залежало одержання кредиту МВФ в обсязі \$15 млрд. які мали посприяти відновленню російської економіки після дефолту. Тим не менше, Є. Примаков вирішив вдатися до показного дипломатичного демаршу, який мав підтвердити роль РФ як окремого центру сили в глобальній політиці [44].

З часом сенсаційний розворот літака Є. Примакова над Атлантикою почав сприйматися як символ відмови від єльцинської політики пристосування Росії до Заходу на користь нової багатовекторності, яка дістала продовження у мюнхенській промові В. Путіна, війні РФ проти Грузії та анексії Криму.

Періодизація відносин між США та РФ

У період від розпаду СРСР у грудні 1991 р. до початку повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2023 р. можна виокремити шість етапів американсько-російських відносин, які мали відносно чіткі відмінності та характерні ознаки. З урахуванням їх особливостей доцільно виокремити шість етапів, які характеризували послідовні зміну їх політичного клімату та змістовного навантаження, у т. ч.: 1991-1993 рр.; 1994-1997 рр.; 1998-2000 рр.; 2000-2008 рр.; 2009-2014 рр.; 2014-2021 рр.

1. На перший етап припадає становлення відносин між США та Росією, яке відбувалося впродовж 1991-1993 рр. Характерною ознакою цього процесу була переважна орієнтація російської влади на розбудову відносин з Заходом і фактична відмова від конфронтаційних елементів зовнішньої політики СРСР⁶. Економічні перетворення, пов'язані з формуванням у Росії ринкової економіки, потребували допомоги з боку міжнародних фінансових інститутів, а необхідність в легітимації нової російської верхівки в очах західних політичних та фінансових еліт обумовлювала надання відносинам зі США пріоритетного значення. Водночас залишаючись, попри розпад СРСР, однією з найбільших військових потуг, Росія зуміла домогтися підписання низки важливих договорів

⁶ 8 грудня 1991 р., після підписання Біловезької угоди про припинення існування Радянського Союзу, президент Російської Федерації Б. Єльцин негайно проінформував про це президента США Дж. Буша-старшого, взявши з цього обіцянку, що американська адміністрація де юре визнає ліквідацію СРСР. М. Горбачову, який дізнався про укладення Біловезьких угод пізніше, ніж президент США, залишилося лише висловлювати пустопорожні обурення з цього приводу.

у сфері контролю над озброєннями, включаючи Лісабонський протокол (1992 р.), договір СНО-2 (1993 р.), а також незабаром домоглася передачі Москві ядерних озброєнь, які перебували на територіях інших пострадянських республік.

2. На другому етапі (1994-1997 рр.), на тлі посилення позицій ЛДПР і КПРФ у внутрішній політиці, Москва втрачала вплив у колишніх країнах соціалістичного табору та пострадянських республіках. Невдоволення млявою позицією адміністрації Б. Єльцина, яка послабила тиск на зовнішню політику країн Центральної та Східної Європи, спонукало перегляд засад зовнішньополітичного курсу, пов'язаний з призначенням Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ (1996 р.).

У відносинах між Росією та Заходом спостерігався перехід до «вибіркової» співпраці з урахуванням позицій, розбіжностей та інтересів сторін. Значний вплив на міжнародну ситуацію в Європі мало створення під керівництвом НАТО Сил стабілізації в Боснії та Герцеговині (СФОР; 1996 р.) з метою відновлення миру в регіоні. До участі в СФОР була залучена бригада російських миротворців, розміщена в американському секторі відповідальності на стику між хорватсько-мусульманською федерацією та Республікою Сербською.

Водночас російська влада вбачала пряму загрозу в прагненні США обмежити сферу впливу Росії в довколишньому регіоні і домогтися підпорядкування російської політики на міжнародній арені. Розбіжності з поточних питань, включаючи військово-технічні аспекти і розширення впливу США на країни СНД, обумовили відступ від досягнутого рівня співпраці. Зростання напруженості і недовіри у двосторонніх відносинах спричиняло сумніви в можливості рівноправного співробітництва між РФ і США, включно з відмовою від сподівань на побудову єдиної системи безпеки «від Ванкувера до Владивостока» [45].

3. На третьому етапі (1998-2001 рр.) ключовими подіями, які остаточно змінили характер двосторонніх відносин, стали бомбардування Белграда військами НАТО в 1999 р. і початок другої чеченської кампанії в Росії в 2000 р. Обидві ці події розглядалися кожною зі сторін однобоко, лише у «вигідному для себе світлі». США акцентували увагу на порушенні прав людини і звинувачували російську владу в авторитаризмі, а Росія звинувачувала США в застосуванні сили без санкції РБ ООН і спробі незаконної концентрації глобальної влади. При цьому обидві сторони уникали перенесення конфронтації на інші сфери відносин чи відкритої демонстрації взаємних претензій і суперечностей. Москва офіційно визнавала США важливим партнером на міжнародній арені в руслі формулювань Основоположного акту про взаємні відносини, співробітництво і безпеку між РФ і НАТО (від 27 травня 1997 р.).

4. Четвертий етап американсько-російських відносин (2000-2008 рр.) був позначений зміною владного керівництва в Росії (з 31 грудня 1999 р.) та США (з 20 січня 2001 р.). Великого значення у двосторонніх відносинах між США та РФ набула «особиста дипломатія» на рівні перших осіб. Якщо на початку

першого президентського терміну Дж. Буша-молодшого значна частина американської політичної еліти вважала Росію потенційним супротивником США, то після терактів 11 вересня 2001 р. увагу було перенесено на ісламістські рухи та угруповання в просторі Близького та Середнього Сходу.

На початку цього періоду між двома країнами були підписані Договір про скорочення наступальних потенціалів (СНП; 2002 р.) [46] і «Римська декларація» [47], що зафіксувала новий етап партнерських відносин Росії з НАТО.

У той же час, з 2003 р. російське керівництво висловлювало все більше виразне невдоволення зовнішньою політикою США, зокрема такими діями, як війна проти Іраку, вихід США з Договору про протиракетну оборону, плани розміщення американських систем ПРО в країнах Центральної та Східної Європи, активне втручання у внутрішні справи колишніх радянських республік, які приводили до т.зв. «кольорових революцій» та зміни зовнішньополітичної орієнтації окремих держав, насамперед Грузії та України. Наочною межею в перебігу двосторонніх відносин стала «мюнхенська промова» В. Путіна (2007 р.), в якій він вперше у відвертій формі висловив заперечення проти сформованого у 1990-х рр. однополярного світового порядку на чолі зі США [48].

Попри суттєві розходження та протиріччя РФ надавала США підтримку в протидії тероризму та в логістичному забезпеченні місії Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані. Значне загострення інтересів виникло у зв'язку з російсько-грузинською війною 2008 р., проголошенням незалежності Косова, визнаного США і багатьма західними державами, та визнанням Росією Абхазії та Південної Осетії, зайнятих російськими військами. В тодішній американській політичній літературі критика внутрішніх процесів у РФ будувалася на постулаті, що російська зовнішня політика повертається до імперіалістичної експансії в дусі традицій XIX ст., спрямованої на закріплення власних сфер впливу [49].

Зі свого боку Москва розцінювала політику США як спробу навмисного витіснення російського впливу зі Східної Європи, Балкан та Південного Кавказу, а також порушення стратегічного балансу між США та Росією шляхом розгортання глобальної системи ПРО, придатної для перехоплення російських балістичних ракет. На відміну від адміністрації Дж. Буша-молодшого, яка в серпні 2008 р. вдалася до ефективних демонстративних заходів для припинення наступу російських військ у Грузії, адміністрація його наступника Б. Обами виявила небажання акцентувати увагу на російській експансії в пострадянському просторі й визнала за доцільне перейти до поміркованої нормалізації двосторонніх відносин.

5. Черговий етап американсько-російських відносин (2009-2014 рр.), пов'язаний з президентством Б. Обами (2009-2017 рр.), був позначений спробами налагодження багатостороннього діалогу провідних держав з метою пом'якшення проблем і протиріч, спричинених глобальною фінансово-економічною кризою 2008-2009 рр. За ініціативи Державного департаменту США, 6 березня 2009 р. США та РФ проголосили політику «перезавантаження»

двосторонніх відносин з метою розв'язання суперечностей і налагодження партнерських відносин. Така політика ґрунтувалася на переконанні керівництва Демократичної партії США в недоцільності застосування жорстких методів тиску на Росію та сподіванні, що зовнішня політика російського президента Д. Медведєва (2008-2012 рр.) буде більш ліберальною і «західноорієнтованою», ніж за часів президентства В. Путіна. Одним із найважливіших досягнень цього періоду вважається укладення Договору СНО-3, підписаного у Празі 8 квітня 2010 р. Однак період потепління у двосторонніх відносинах швидко минув у зв'язку з подіями «Арабської весни» та посиленням авторитарних тенденцій у Росії, пов'язаних з поверненням В. Путіна на посаду президента РФ у 2012 р.

Зміна політичних режимів у ряді арабських країн, інтервенція в Лівії та початок громадянської війни у Сирії сприяли загостренню напруженості в російсько-американських відносинах. При цьому Конгрес США вдався до запровадження санкцій, пов'язаних з порушенням прав людини в Росії («Акт Магнітського») [50], що спричинило симетричні кроки у відповідь з боку російської влади [51] та супроводжувалося серією скандалів між спецслужбами.

Окремим фактором загострення протиріч у відносинах між США та Росією стали суспільні заворушення та зміна влади в Україні (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), які сприяли зміні вектора двосторонніх відносин. Хоча адміністрація Б. Обама підтримала зміну владного режиму в Україні, закріпивши офіційне визначення цих подій як «Революції гідності», політичне керівництво США відраділо нове київське керівництво від надання збройного спротиву російським військам з метою відвернення анексії Криму. Така позірна суперечливість пояснювалася тим, що адміністрація Б. Обама переслідувала різні цілі у відносинах з Україною та Росією. Щодо Києва адміністрація Б. Обама вважала корисним закріплення українсько-російського антагонізму, а у відносинах з РФ намагалася пом'якшити двосторонні суперечності та сприяти розширенню мережі зовнішнього впливу, націленого на заохочення процесів внутрішньої демократизації у Росії [52].

6. Період 2014-2021 рр. в американсько-російських відносинах засвідчив суперечливість і концептуальну неоднорідність політики США відносно Росії. На думку експертів Фонду Карнегі Ю. Рамера та Р. Сокольські, після 1991 р. політику США щодо Росії обумовлювали два аспекти:

- Перший полягав у тому, що «США не бажають сприймати Росію такою, як вона є, і намагаються змінити її політичну систему». Зі свого боку Кремль чинив опір спробам насадження демократії в Росії та в сусідніх країнах, сприймаючи це як загрозу внутрішньої стабільності.

- Другий аспект був пов'язаний з тим, що «США розглядають НАТО як єдину законну організацію, яка відповідає за безпеку в Європі та Євразії». Однак розширення євроатлантичної системи безпеки в євразійському просторі сприймалося в Москві як загроза безпеці РФ [53].

Інспірована політичними колами РФ дестабілізація в Донецькій та Луганській областях з пізнішим залученням і розміщенням на постійній основі регулярних російських військ засвідчила, що Москва має намір продовжувати системне руйнування української державності. Утім, адміністрація США, хоча

й визнала Росію агресором, відмовила Києву в проведенні термінових консультацій згідно положень Будапештського меморандуму 1994 р., пославшись на неучасть Росії в переговорах, і до збиття малайзійського боїнга МН 17 (17 липня 2014 р.) утримувалася від запровадження секторальних економічних санкцій [54].

На етапі військової окупації та підготовки анексії Криму (березень 2014 р.) лідери США, Великої Британії, Франції та Італії закликали Москву до «стриманості», негайного виведення військ та проведення переговорів «з урегулювання ситуації в Україні». Тональність їх заяв нагадувала доволі стриманий дипломатичний демарш. Москву попереджали, що призначення в Криму референдуму про приєднання півострова до Росії не має жодних законних підстав. Від російського керівництва вимагали допустити в Крим міжнародних спостерігачів і негайно погодитися на створення контактної групи з метою проведення переговорів з Україною. Зі свого боку країни Заходу попереджали про погіршення відносин та запровадження нових санкцій [55].

Зі свого боку плани російського керівництва передбачали розбудову власного євразійського геополітичного проекту, в якому РФ мала виступати як центр тяжіння для колишніх радянських республік і могла б поширювати свій вплив як на західному, так і на східному зовнішньополітичному векторах. Включення України до цього проекту мало підкріпити статус РФ як великої держави та змусити Захід відмовитися від стратегії розширення євроатлантичних структур. Отож, відновлення наскрізного домінування Росії було принциповим елементом стратегії Москви на пострадянському просторі.

Відзначаючи важливість українського питання з точки зору регіональної стратегії РФ, роль України в політиці США щодо Європи та Євразії видається менш очевидною. Принаймні на етапі саміту НАТО в Ньюпорті (4-5 вересня 2014 р.) американські політичні аналітики розглядали проблему кризи європейської безпеки як відносно другорядну, хоча й визнавали своєчасність розробки нової стратегії відносно Росії, покликаної запобігати ризику умисного фронтального військового зіткнення між Росією і Заходом [56].

Зокрема Ю. Рамер попереджав, що підставу для виникнення «ризиків випадкової війни в українській кризі» може спричинити нездатність США та Європи «передбачати дії Росії, які на кожному кроці перевищували очікування Заходу з приводу того, що Росія була готова зробити, та ризиків, на які вона була готова піти задля просування своїх інтересів». Така невідповідність уперше виявилася під час російсько-грузинської війни 2008 р., що стало несподіванкою для США та країн Європи [55].

Грунтовна аналітична розробка авторства Ю. Рамера і Р. Сокольські артикулювала наступні чинники, які визначали стратегічний розклад у Східній Європі після кризи 2014 р.:

- Ініціатори планів розширення НАТО вочевидь нехтували оцінкою наслідків цього процесу. Адже пообіцявши включити Грузію та Україну до НАТО (2008 р.) і всіяко підкріплюючи їхню впевненість у тому, що обіцянку буде виконано, «альянс не прийшов (і не збирався приходити) до них на допомогу, коли вони постраждали від російської агресії». Зобов'язання альянсу

щодо забезпечення їхньої безпеки були суто політичними, але «юридично вони ні до чого не зобов'язували». Як відзначали Ю. Рамер і Р. Сокольські, «фактично НАТО воліло сховатися за цим вузьким легалістським тлумаченням своїх зобов'язань перед державами-членами, замість виконати свої великі політичні зобов'язання», якими рясніли офіційні заяви та промови західних лідерів [53].

- Обираючи бездіяльність, НАТО підтвердило, що не несе зобов'язань щодо безпеки країн-партнерів. «Війни Росії з Грузією та з Україною показали, наскільки сильними є інтереси, що керують діями Росії, з одного боку, і США та НАТО – з іншого. Російські ставки і в Грузії, і в Україні були вищими, ніж у США та НАТО, і Кремль був готовий на війну, щоб захистити ці активи. США та їхні союзники по НАТО не розглядали ні власні інтереси в Україні та Грузії, ні свою відданість спільним цінностям як достатню підставу для війни з Росією».

- Стратегія зміцнення впливу США в регіонах, які Росія визначає як критично важливі для своєї безпеки, «втрачає реалістичність, оскільки в США немає нагальної зацікавленості та ресурсів, необхідних для ослаблення російського впливу на сусідні з РФ країни [53].

Результатом оцінки нової ситуації стало запровадження адміністрацією Б. Обама ембарго на поставки Україні летальної зброї та спроба перекласти відповідальність за врегулювання української кризи на Францію і ФРН як безпосередніх учасників нормандського переговорного формату [52]. Хоча США і НАТО визнали необхідність надання Україні військової допомоги, вона вочевидь мала екстенсивний характер і не передбачала розбудову достатнього оборонного потенціалу.

Дозвіл адміністрації Д. Трампа на поставки Україні обмежених партій ПТРК «Джавелін» та снайперських гвинтівок американського виробництва мав скоріше символічне значення, адже не супроводжувався переглядом стратегічного підходу. Попри заяви Д. Трампа про намір врегулювати суперечності у відносинах з РФ, погіршення двосторонніх відносин між США та Росією зовні нагадувало повернення конфронтаційних тенденцій у дусі «холодної війни», однак мало відмінну концептуальну мотивацію – в сенсі відновлення конкуренції та суперництва великих держав і застосування атрибутів політики з позиції сили.

Характеризуючи на офіційному рівні РФ як супротивника та державу-ревізіоніста, яка підриває міжнародний порядок та ігнорує верховенство права, доктринальні документи зовнішньої політики США не розглядали російську агресію проти України як безпосередню загрозу безпеці США. Натомість Стратегія національної безпеки США в редакції від 12 грудня 2017 р., обґрунтовувала необхідність розробки відповідних «правил гри», які сприятимуть зміцненню конкурентоспроможності США на геополітичній арені [57, р. 32]. Констатація необхідності таких правил поширювалася і на Росію та упорядкування американсько-російських суперечностей.

Впродовж 2014-2021 рр. офіційна позиція НАТО залишала відкритою можливість відновлення політичного діалогу та партнерства з Росією за умови, якщо вона «утримуватиметься від агресивних дій» і «дестабілізуючої

поведінки» та повернеться до виконання своїх міжнародних зобов'язань [58]. При цьому анексія Криму та війна в Донбасі визначалися як «криза за межами Альянсу», яка не вимагає безпосереднього реагування окрім посилення спроможностей стримування та оборони в країнах східного флангу НАТО з метою захисту від будь-яких потенційних загроз. В своїх комюніке НАТО відкреслювало відданість міжнародним зобов'язанням, обумовленим Основоположним актом НАТО-Росія від 1997 р. та наступним двостороннім документам.

Саміт НАТО в Брюсселі (12 липня 2018 р.) підтвердив курс на військово-політичне стримування Росії у поєднанні зі збереженням діалогу в форматі Ради НАТО-Росія. Однак до осені 2021 р. обсяг військових приготувань НАТО на східному фланзі мав скоріше символічний характер і був розрахований насамперед на упередження криз гібридного характеру, пов'язаних з кібернетичною війною, ворожою пропагандою, можливістю збурення заворушень в середовищі етнічних громад чи проникненням підіривних груп. Проте, з урахуванням «раптової» анексії Криму (2014 р.), а також уроків ескалації конфлікту на сході України, в структурах НАТО були змушені зважати на «важко передбачуваний характер поведінки Кремля».

Збільшення присутності російських військ у західних областях РФ, які відпрацьовували наступальні операції в ході маневрів, сприймалося як очевидна загроза країнам Східної Європи, однак такі формулювання не потрапляли до офіційних документів. Лише навесні 2021 р. нарада МЗС країн-членів НАТО офіційно визнала небезпеку зростання обсягів політичного проникнення в суміжні країни та військової діяльності РФ на західному напрямку як загрозу безпеці країн євроатлантичного простору, включаючи Західні Балкани, Балтійський і Чорноморський простори, Близький Схід, Північну Африку та Арктику. Враховуючи концентрацію російських військ поблизу кордонів України та застосування гібридних методів щодо сусідів, лідери країн-членів НАТО декларували готовність продовжити розміщення батальйонних груп сил швидкого розгортання в прибалтійських країнах водночас із підтвердженням готовності США до діалогу з РФ з приводу ядерної угоди з Іраном, кліматичних змін та стратегічної стабільності.

Засідання міністрів оборони країн-членів НАТО (Брюссель, 21-22 жовтня 2021 р.), яке проходило на тлі припинення дипломатичних каналів зв'язку між НАТО та Росією, обмежалося рішеннями про необхідність продовжувати стратегію стримування РФ, провадити оцінку російського ракетно-ядерного потенціалу, прискорити військово-технічну модернізацію військового потенціалу НАТО та розширити патрулювання повітряного простору над Балтикою та акваторією Чорного моря. З огляду на можливість виникнення прямої воєнної небезпеки на східному фланзі, країни-члени НАТО затвердили стратегічний план, який передбачав підвищення мобільності збройних сил (готовність до швидкого розгортання в Балтійському та Чорноморському регіонах).

Попри стриману офіційну позицію з боку владних структур США, після російської анексії Криму основні угруповання американської політичної еліти

все частіше розглядали Росію в якості геополітичного супротивника. За оцінкою професора Лондонської школи економіки і політичних наук В. Зубока, агресивна реакція Москви на розширення НАТО викликала обурення та ілюзорні сподівання, що посилення засобів стримування путінського режиму дозволить не лише запобігати новим актам агресії, але й примусить його до повної та беззастережної капітуляції [59].

В період перебування при владі адміністрації Д. Трампа, якого з подачі демократів підозрювали в намірах досягти змови з В. Путіним, ознаками системного погіршення стану американсько-російських відносин було пов'язано з масштабним скороченням штату дипломатичних представництв та ухваленням Конгресом США у липні 2017 р. закону про санкції проти Ірану, Російської Федерації та Північної Кореї [60].

У розпал президентської виборчої кампанії 2020 р. в середовищі американських політичних експертів обговорювалися два основних підходи, які обґрунтовували надання більшій ефективності політиці США щодо Росії. Перший підхід пропонував суттєвий перегляд бінарної комбінованої тактики у вигляді поєднання санкцій (стримування) і дипломатії. Прибічники такої лінії стверджували, що комбінація санкцій і дипломатії не ефективна й лише загострює небезпеку конфлікту, в тому числі ядерного. Вихід із ситуації пропонувалося шукати на підставі «нормалізації» відносин у формі збалансованого поєднання стримування та розрядки, як це було у часи «холодної війни». Така модель обумовлювала досягнення порозуміння з РФ у питаннях, які становлять спільний інтерес для обох сторін, не відкидаючи певних поступок в питаннях, які не мають суттєвого значення з погляду інтересів США [61].

Головний аргумент прибічників нормалізації полягав у тому, що американсько-російські відносини зайшли в небезпечний глухий кут, який загрожує національним інтересам США. З-поміж потенційних небезпек автори ідеї вказували на відновлення гонки ядерних озброєнь та ворожі дії з метою нанесення шкоди критичній інфраструктурі іншої сторони, – «у той час, коли зовнішньополітичний арсенал США зводиться в основному до редукціонізму, санкцій, публічного засудження та резолюцій Конгресу». Нормалізація дипломатичних відносин з РФ розглядалася як засіб просування інтересів США, «а не винагорода за хорошу поведінку».

Запропонована модель вважала бажаним «залучення Росії до серйозного та тривалого стратегічного діалогу, який має усунути глибші джерела недовіри та ворожості й водночас зосереджуватиметься на великих та невідкладних викликах безпеки, з якими стикаються обидві країни».

До зони спільних інтересів автори запропонованого підходу включали відновлення контролю над озброєннями, зокрема продовження договору СНО-3, стабілізацію військового протистояння в Європі, збереження існуючих та створення нових заходів зміцнення довіри, обговорення можливості тристоронньої співпраці з критичних питань між США, РФ і КНР. При цьому ініціатори такого підходу відкидали припущення, що політика США може змінити структуру політичного режиму в Росії [61].

Пояснюючи ці пропозиції Т. Грем (колишній керуючий директор фірми «Kissinger Associates, Inc.» у справах Росії та Євразії та керівник відділу Росії у Раді національної безпеки США в 2002-2007 рр.) уточнив, що мова не йде про нове «перезавантаження», адже Росії не пропонується роль стратегічного чи інакшого партнера США, як це було за адміністрацій Б. Обама, Дж. Буша-молодшого чи Б. Клінтона. Мова йде про «щось, схоже на розрядку», яку проводили Р. Ніксон і навіть у певний час Р. Рейган, коли він «зрозумів, що в його суперника є ядерна зброя і необхідно домовитися з цього питання». Як стверджує Т. Грем, прибічники ідеї нової розрядки розуміють, що «Росія є суперником, і що наші позиції з багатьох питань розходяться. Ми бачимо ризик конфронтації. Ми вважаємо, що наше завдання полягає у тому, аби врегулювати ці конфлікти якомога більш відповідально й розумно» [62].

Зі свого боку опоненти курсу на нормалізацію/розрядку заперечували доцільність односторонніх кроків США у бік пом'якшення напруженості як недоречного повернення до вже скомпрометованої тактики «перезавантаження». Натомість пропонувалося провадити політику на підставі ясно вираженої позиції сили, яка мала б поєднувати жорсткі санкції проти РФ з чітко окресленими умовами, за яких ці санкції можуть бути скасовані. Як стверджував Д. Кремер, колишній помічник держсекретаря в адміністрації Дж. Буша-молодшого, «санкції будуть ефективними, якщо їх об'єкт буде знати, що треба зробити, аби їх позбутися». Санкції тлумачилися як механізм, спрямований на зміну політики об'єкта, проти якого вони застосовуються. За цією логікою, запровадження санкцій проти РФ переслідувало мету повернути повагу до територіальної цілісності України та спонукати Росію відмовитися від окупації її території. Важливо відзначити, що на думку Д. Кремера, ефективність санкцій мала забезпечуватися постійним підвищенням їх тиску. Адже в об'єкта санкцій не мало виникати сумнівів у їх розширенні, якщо він не змінить своєї поведінки.

Прибічники системного стримування відкидали тезу про те, що можливість ядерного конфлікту може слугувати аргументом, який виправдовує поступки на користь Росії. Так само й співпраця з Москвою у вирішенні окремих міжнародних проблем не мала б вважатися ультимативною умовою, яка здатна повернути двосторонні відносини між США та Росією у конструктивне русло. З цього приводу Д. Кремер справедливо вказував на те, що російське керівництво на чолі з Путіним діє на підставі своїх особистих інтересів, головний з яких полягає в збереженні влади, а не в обстоюванні інтересів Росії. Тому, за відсутності згоди Москви йти назустріч вимогам США, Вашингтону «слід уникати безглузлого діалогу» й натомість рішуче протистояти російській агресії [62; 63].

Як показали подальші події, за адміністрації Дж. Байдена (з 20 січня 2021 р.) політика США значною мірою сприйняла поради прибічників нової розрядки у відносинах з Росією. В умовах прямої підготовки до вторгнення російських військ в Україну висловлювання Дж. Байдена та його посадовців продемонстрували фактичну відмову від використання дієвих засобів, спроможних відвернути зовнішню експансію Росії, включно з оприлюдненням

превентивних запевнень у тому, що США і НАТО не мають безпекових зобов'язань щодо України, і що збройні сили США за будь-яких обставин не будуть залучені до конфлікту з РФ на території України. Натомість адміністрація Дж. Байдена гарантувала посилення присутності військ США в Європі з метою захисту європейських союзників і «кожного дюйму» території НАТО [64].

Прологом до повномасштабного нападу РФ на Україну 24 лютого 2022 р. стало висунення ультиматуму МЗС РФ, переданого помічниці держсекретаря США по Європі та Євразії К. Донфрід (15 грудня 2021 р.). Переданий пакет включав неприйнятні для Заходу проекти договору між РФ і США про гарантії безпеки та угоди про заходи забезпечення безпеки між РФ і країнами-членами НАТО. Центральним пунктом у цих пропозиціях була вимога повернути військово-стратегічну ситуацію в Європі до стану на 27 травня 1997 р., тобто на час підписання Основоположного договору НАТО-Росія, яке передувало подальшим хвилям розширення альянсу.

Спровокувавши найгострішу міжнародну кризу в Європі з часів Другої світової війни, російське керівництво прискорило військове вторгнення в Україну, яку в Москві вважали найбільш слабкою ланкою умовної євроатлантичної системи, яка не могла розраховувати на використання союзницьких зобов'язань.

При ухваленні рішення про вторгнення в Україну Москва безумовно враховувала запевнення керівників США і НАТО, що Україна не може розраховувати на військові гарантії безпеки з їхнього боку. Згідно розслідування оглядача журналу «Newsweek» У. Аркіна, оприлюдненого 5 липня 2023 р., під час поїздки до Москви 2-3 листопада 2021 р. директор ЦРУ У. Бернс домовився з російським керівництвом про певні правила гри, які мали виконуватися під час вторгнення російських військ до України. Ці домовленості зокрема включали обмеження зони воєнних дій територією України та дотримання Росією принципів секретних операцій. Зі свого боку «адміністрація Байдена пообіцяла, що Сполучені Штати не будуть воювати в Україні безпосередньо та домагатися зміни режиму в Росії». Окрім цього під час війни ЦРУ стримувало уряди Великої Британії та Польщі, які виступали за збільшення військової допомоги Україні (були «готові піти на більший ризик») аби згармонізувати їх позицію з урядами тих країн, які «не бажають надмірної ворожнечі з Путіним» [65].

При цьому російське керівництво наголошувало, що Україна є лише знаряддям політики Заходу, який веде гібридну війну проти РФ з використанням різноманітних засобів, включаючи наближення військової інфраструктури НАТО до російських кордонів.

Висновки.

У період після Другої світової війни велике значення у формуванні відносин між США та СРСР відігравали конфліктні проблеми, які виникали унаслідок перетину конкуруючих інтересів сторін. Більшість із цих спірних моментів, конфліктів і непорозумінь була пов'язана з нерегульованими

аспектами європейського устрою або з поточною ситуацією у суміжних регіонах.

Співпраця великих держав антигітлерівської коаліції у роки війни забезпечила значний інерційний потенціал, який відсував на другий план ідеологічні розбіжності та затьмарював репресивну практику сталінського режиму, який будував статус СРСР як «великої держави» за допомогою тиску на сусідні країни та насадження споріднених політичних систем у країнах Східної Європи.

Оформлення політико-ідеологічного антагонізму між колишніми союзниками, яке поступово відбувалося впродовж 1946-1948 рр., було значною мірою пов'язано з імплементацією доктрини Г. Трумена, яка уособлювала розвиток ліберально-ідеалістичної традиції Вудро Вільсона та обґрунтовувала антагоністичну модель глобального протистояння між демократією і тоталітаризмом.

Результатом поступових еволюційних змін у 1947-1948 рр. стало оформлення біполярної міжнародної системи, визначальними ознаками якої стали хиткий баланс сил між антагоністичними державами-лідерами, стихійний розподіл сфер впливу між двома основними полюсами, створення військово-політичних блоків. Процес функціонування біполярної міжнародної системи був пов'язаний з визначенням основних територіальних зон американсько-радянської конфронтації, окресленням кола спірних проблем, посиленням ідеологічних бар'єрів та перенесенням політико-ідеологічного змагання на території та суспільства третіх країн.

Важливим аспектом довгострокової стратегії США в Європі стало зміцнення трансатлантичного зв'язку в формі прямої військової присутності, безпекової підтримки країн-членів НАТО та співпраці з європейськими інтеграційними об'єднаннями [25].

За часів правління Сталіна основні кризові аспекти в американсько-радянських відносинах стосувалися насамперед претензій СРСР на чорноморські протоки, протиріч довкола Західного Берліна та війни в Кореї (1950-1953 рр.).

В подальшому періодизація відносин між США та СРСР загалом віддзеркалювала динаміку «холодної війни», включаючи чергування спроб розрядки міжнародної напруженості та етапів загострення напруженості та конфронтації.

Карибська криза 1962 р., яка поставила світ на межу ядерної війни, відіграла визначальну роль у переосмисленні стану і змісту двосторонніх відносин. Політичні лідери обох наддержав прагнули недопущення подібних ситуацій у майбутньому. Відбувалося переосмислення функцій ядерної зброї як засобу взаємного стримування, що сприяло визначенню певних правил гри та успішним результатам переговорів про обмеження, а згодом і про скорочення стратегічних ядерних озброєнь.

Попри чергування періодів розрядки і напруженості упродовж 1970-х – 1980-х рр., досягнення паритету між СРСР і США в ракетно-ядерних озброєннях, взаємне визнання кордонів і стабілізація правил взаємодії між

країнами Західної та Східної Європи давали підстави визначати стан тодішньої біполярної міжнародної системи як конфронтаційну стабільність.

Ситуація докорінно змінилася на межі 1980-х – 1990-х рр., коли став очевидним програш радянського соціалізму в ідеологічному та економічному змаганні з Заходом. Розпад біполярної системи поставив перед новою російською верхівкою та лідерами інших пострадянських республік проблему визначення зовнішньополітичних пріоритетів. При цьому для США розпад СРСР означав фактичне звільнення від домовленостей і зобов'язань, досягнутих Р. Рейганом і Дж. Бушем-старшим з М. Горбачовим.

Встановлення однополярної гегемонії США відсунуло суперечності з Москвою на другий план, дозволивши американським адміністраціям обох партій – від Дж. Буша-старшого до Б. Обама – не надто зважати на заперечення чи побажання російського керівництва.

Ставка Б. Клінтона на розширення НАТО дозволяла США підтвердити провідну роль в Європі та в світі. За таких обставин вступ до НАТО сусідніх з Росією країн, включаючи балтійські республіки, мав «раз і назавжди позбавити російські еліти небезпеки (або спокуси. – *Прим. авт.*) імперського рецидиву». Ці ж міркування, вірогідно, спонукали Дж. Буша-молодшого запропонувати Бухарестському саміту НАТО у квітні 2008 р. схвалити перспективу членства в альянсі для Грузії та України [59].

Чинник глобального домінування США спонукав адміністрацію Дж. Буша-молодшого застосувати концепцію упередження загроз у сфері національної безпеки за формулою «чим більша загроза – тим більший ризик бездіяльності», що призвело до втягнення до довготривалих війн і в підсумку, – геополітичних невдач в Іраку та Афганістані.

На цьому фоні зовнішня експансія РФ відносно сусідніх країн, включаючи застосування регулярних військ у війні в Грузії стала для Заходу прикрою несподіванкою. Однак прояви агресії з боку РФ не призвели до суттєвого перегляду стратегічних орієнтирів США і НАТО. Військове втручання в Грузії (2008 р.), а згодом – і в Україні (2014 р.) розглядалися як небажаний поворот подій, який, утім, не становить прямої загрози безпеці США, НАТО та європейських інтеграційних структур.

До введення російського військового контингенту до Сирії (2015 р.) дії Москви тлумачилися як прояв геополітичного ревізіонізму – в сенсі реалізації планів відновлення територіального контролю в просторі колишніх СРСР і Російської імперії. Російська військова операція в Сирії засвідчила наміри Москви зберегти присутність на Близькому Сході та в Середземномор'ї, що в США вважали не бажаним. Однак втручання РФ в інтернаціоналізований конфлікт у Сирії на боці президента Б. Асада вочевидь не порушувало загального балансу сил, й тому не викликало надмірного занепокоєння.

Аналіз позиції США і НАТО впродовж 2010-х – початку 2020-х рр. переконливо засвідчив обмежену ефективність проголошеного США «бінарного підходу» в формі стримування та оборони. Утім, оцінювати ступінь ефективності цього підходу можна насамперед з точки зору відповідності його цілей конкретним результатам. Адже за первинним задумом, стратегія

стримування та оборони була націлена на згуртування НАТО і захист його країн-членів від можливої агресії Росії, однак не передбачала поширення засобів стримування на відсіч зазіхань РФ на суверенітет і територіальну цілісність країн пострадянського простору. За цих обставин, у разі виникнення критичних умов захист східного флангу НАТО міг передбачати залучення оборонного потенціалу України, однак не передбачав захисту її суверенної території від російської агресії попри позірні гарантії безпеки, окреслені в Будапештському меморандумі 1994 р.

Другим важливим аспектом, який визначав позицію США і НАТО, було небажання розглядати у практичній площині проблему кризи європейської безпеки. Розглядаючи НАТО і комплекс європейських інституцій в якості основних елементів архітектури безпеки, американське керівництво не вважало за доцільне починати переговори з Москвою про гарантії безпеки та правила поведінки на пострадянському просторі.

Розглядаючи НАТО в якості основної опори в євроатлантичному просторі, адміністрація Б. Обами, як і адміністрація Д. Ейзенхауера за часів М. Хрущова, ігнорувала пропозиції Москви про обговорення проекту договору про європейську безпеку (2009 р.). Зі свого боку, російське керівництво нервово реагувало на скасування та перегляд договорів з контролю над озброєннями і вимагало від США і НАТО офіційної відмови від розширення альянсу та розміщення військ і об'єктів системи ПРО у країнах Східної Європи.

Війна РФ проти України, яка стала критичним випробуванням системи міжнародної безпеки, продемонструвала неготовність США і НАТО гарантувати європейську стабільність і вживати превентивні засоби з метою стримування та упередження російської агресії.

Визнаючи військове та військово-технічне відставання від Заходу, російське керівництво, на відміну від традиційно стриманої риторики колишнього СРСР, вдалося до відвертого залякування Заходу погрозами бойового використання ядерної зброї як засобу обстоювання власних інтересів, включаючи заперечення постачання сучасних озброєнь для України як жертви неспровокованої агресії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Толстов С.В., Фесенко М.В. «Нова холодна війна» в сучасному науковому та політичному дискурсі. *Суспільно-політичні процеси*. 2019. Вип. 3(13). С. 217-269.
2. Сталин И.В. Участникам экономической дискуссии. Замечания по экономическим вопросам, связанным с ноябрьской дискуссией 1951 года. 1952 г., 1 февраля. *Marxists Internet Archive*. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t16/t16_33.htm
3. Наджафов Д.Г. К вопросу о генезисе Холодной войны. *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*. Сб. ст. / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-пресс, 2003. С. 65-104.

4. Gaddis J.L. *Strategies of containment: A critical appraisal of postwar American national security policy*. Oxford : Oxford University Press, 1982. 484 p.
5. Gaddis J.L. *The Long Peace. Inquires Into the History of the Cold War*. 1st ed. New York, Oxford : Oxford University Press, 1987. XI, 332 p.
6. Gaddis J.L. *The Cold War: a new history*. London : Penguin Books Ltd, 2005. XV, 333 p.
7. Jervis R. Was the Cold War a security dilemma? *Journal of Cold War Studies*. 2001. Vol. 3, No. 1. P. 36-60.
8. Leffler M.P. The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-48. *The American Historical Review*. 1984. Vol. 89, No. 2. P. 346-381.
9. Leffler M. *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration and the Cold War*. Stanford : Stanford University Press, 1992. XVII, 689 p.
10. Leffler M.P. The Cold War: What do “We Now Know”? *The American Historical Review*. 1999. Vol. 104, No. 2. P. 501-524.
11. Бадах Ю. Г. “Холодна війна” та її виміри (1946 - 1991 pp.): монографія. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2009. 457 с.
12. Кудряченко, А.І. Берлінська криза 1948-1949 років – балансування на межі війни. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин*. К. : Фенікс, 2014. С. 88-99.
13. Сич О., Мінаєв А. *Доба «холодної війни»: основні тенденції світового розвитку*: Навч. посібник. Чернівці : Рута, 2008. 72 с.
14. Овчаренко О.І. *Двохполюсність світу і “холодна війна” (1946 – 1991 pp.): навч.-метод. посібник*. Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2013. 172 с.
15. *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*: Сб. ст. / ред. Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс, 2003. 640 с.
16. Наджафов В. *Пакт, изменивший ход истории*. М. : Новый Хронограф, 2015. 523 с.
17. Kramer M. Ideology and the Cold War. *Review of International Studies*. 1999. Vol. 25, No. 4. P. 539-576.
18. Burman S. *America in the Modern World: The Transcendence of United States Hegemony*. New York : Palgrave Macmillan, 1991. X, 216 p. (Ch. 3. The Superpowers: Politics, Economics and Survival in America in the Modern World. P. 46-66).
19. Шлезингер А.М. *Циклы американской истории*. М. : Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. 692 с.
20. The Sinews of Peace (‘Iron Curtain speech’). March 5, 1946. *The International Churchill Society*. URL: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace/>
21. Truman Doctrine (1947). Transcript. *The U.S. National Archives and Records Administration*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/truman-doctrine>

22. The Truman Doctrine, 1947. *Office of the Historian, Foreign Service Institute*. URL: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>
23. Из доклада А.А. Жданова "о международном положении" на первом совещании Коминформа. 25.09.1947. *Фонд А. Н. Яковлева*. Док. № 52. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69358>
24. Gaddis J.L. The Long Peace: Elements of Stability in the Postwar International System. *International Security*. Spring 1986. Vol. 10, No. 4. P. 99-142. URL: <https://doi.org/10.2307/2538951>
25. Толстов С.В. Європейська стратегія США за часів «холодної війни». *Проблеми війни і миру в історії країн світу: збірник наукових праць* / За заг. ред. С.В. Толстова. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. С.12-35.
26. Предложение делегации СССР о Черноморских проливах. 22 июля 1945 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/218889-predlozhenie-delegatsii-sssr-o-chernomorskih-prolivah-22-iyulya-1945-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>
27. Печатнов В.О. От союза – к вражде (советско-американские отношения в 1945-1946 гг.). *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-пресс, 2003. С. 21-64.
28. Резолюции Совета Безопасности ООН 1946 года. URL: <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1946>
29. Алиев С.М. История Ирана. XX век. М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2004. 648 с.
30. Верховна Рада України. Конвенція про режим проток (укр/рос). Док. 995_228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text
31. Гасанлы Дж.П. СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953). М. : «Центр Пропаганды», 2008. 663 с.
32. Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Н. Ковалева, А. Коротков, С. Мельчин, Ю. Сигачев, А. Степанов. М. : МФД, 1998. 848 с.
33. Gaddis J.L. Containment: Its Past and Future. *International Security*. Spring 1981. Vol. 5, No. 4. P. 74-102.
34. Гибианский Л.Я. Проблемы Восточной Европы и начало формирования советского блока. *Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сборник статей*. Отв. ред. Н.И.Егорова, А.О. Чубарьян. М. : Олма-Пресс 2003. С. 105-136.
35. Цветков Г.Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. К. : Изд-во при Киевском гос. университете изд. объединения «Вища школа», 1988. 272 с.
36. Stephanson A. Fourteen Notes on the Very Concept of a Cold War. Dalby S., Ó Tuathail G. (Eds.). *Rethinking Geopolitics*. New York: Routledge, 1998. P. 62-85.

37. Робертс Дж. Шанс для мира? Советская кампания в пользу завершения «холодной войны». 1953 – 1955 годы. *Новая и новейшая история*. 2008, № 6. С. 35-75.
38. Рёддер А. Коммюнике особого совещания министров иностранных дел и обороны стран, участвующих в интегрированной оборонной структуре Североатлантического пакта, в Брюсселе ["Двойное решение" НАТО], 12 декабря 1979 г. *100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0025_nat&object=context&l=ru
39. Адамишин А.Л. В разные годы. Внешнеполитические очерки. М. : Издательство «Весь Мир», 2016. 448 с.
40. Remarks to the Conference on Marketing Economics and Management Training for Eastern Europe. 1991. February 27. The American Presidency Project. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/remarks-the-conference-marketing-economics-and-management-training-for-eastern-europe>
41. Тэлботт С. Билл и Борис. Записки о президентской дипломатии. Пер. М. Немцова. М. :ОАО Издательский Дом «Городец», 2003. 528 с.
42. основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. НАТО. 1997. 27 May. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_25468.htm
43. Costigliola F. Kennan's Warning on Ukraine. *Foreign Affairs*. 2023. January 27. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/george-kennan-warning-on-ukraine>
44. Реакция России на предстоящую военную операцию НАТО оказалась беспрецедентно резкой. *Gazeta.Ru*. 24.03.1999. URL: http://gazeta.lenta.ru/daynews/24-03-1999/03rus_kosovo.htm
45. Carpenter T.G. Why Russia Fears NATO. *The National Interest*. October 10, 2016. URL: <http://nationalinterest.org/blog/the-skeptics/why-russia-fears-nato-17999>
46. Договор между Российской Федерацией и Соединёнными Штатами Америки о сокращении стратегических наступательных потенциалов (24 мая 2002 г.). Center for Arms Control, Energy and Environmental Studies. URL: <https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/sort.htm>
47. NATO-Russia Relations: A New Quality. Declaration by Heads of State and Government of NATO Member States and the Russian Federation. NATO. 2002. 28 May. URL: http://eulaw.edu.ru/old/documents/legislation/eur_int_law/rome_declaration.htm
48. Путин В.В. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. *Президент России*. 1 февраля 2007. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
49. Asmus R.D. Russia's 'sphere' in Europe. *The Washington Post*. 25.12.2009. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/12/25/AR2009122501286.html>

50. H.R. 6156 (112th): Russia and Moldova Jackson-Vanik Repeal and Sergei Magnitsky Rule of Law Accountability Act of 2012. (Dec. 7, 2012). *Govtrack*. URL: <https://www.govtrack.us/congress/bills/112/hr6156/text>
51. Федеральный закон «О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации» от 28.12.2012 N 272-ФЗ (последняя редакция). *Consultant*. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_139994/
52. Толстов С.В. Українсько-американські відносини в контексті зовнішньополітичних пріоритетів США. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. №1(7). С. 117-144.
53. Rumer E., Sokolsky R. Thirty Years of U.S. Policy Toward Russia: Can the Vicious Circle Be Broken? *Carnegie Endowment for International Peace*. 2019. June 20. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/06/20/thirty-years-of-u.s.-policy-toward-russia-can-vicious-circle-be-broken-pub-79323>
54. Толстов С. Координація політики США та ЄС у реагуванні на українську кризу. Ч. 1. *Зовнішні справи*. 2015. № 1. С. 16-21.
55. США призывают Россию не аннексировать Крым. *BBC News*. 8 марта 2014. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140308_kerry_lavrov_crimea_warning
56. Rumer E. Past Lessons and New Challenges. *Carnegie Endowment for International Peace*. 1.09.2014. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/56501>
57. Trump, D.J. *National Security Strategy of the United States of America*. Washington: The White House, 2017. VI, 56 p.
58. Заява за результатами саміту у Варшаві. Оприлюднено главами держав та урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради у Варшаві 8-9 липня 2016 року. Press Release (2016) 100. *NATO*. 09 Jul. 2016. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=uk
59. Зубок В. Как США находили и теряли Россию: 100 лет хождения по кругу. *BBC News*. 27 декабря 2017. <https://www.bbc.com/russian/blog-vox-historicus-42443063>
60. Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. Public Law 115–44—Aug. 2, 2017. URL: <https://www.congress.gov/115/plaws/publ44/PLAW-115publ44.pdf>
61. Gottemoeller R., Graham T., Hill F., Huntsman J. Jr., Legvold R., Pickering T.R. It's Time to Rethink Our Russia Policy (Opinion). *Politico*. 08/05/2020. URL: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/05/open-letter-russia-policy-391434>
62. Жигалкин Ю. Новая перезагрузка или старая разрядка? Что предлагают влиятельные кремленологи. Радио «Свобода». 22 августа 2020. URL: <https://www.svoboda.org/a/30796761.html>

63. Kramer D.J. No, Now Is Not the Time for Another Russia Reset (Opinion). *Politico*. 08/11/2020. URL: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/08/11/russia-reset-response-open-letter-393176>
64. Remarks by President Biden on Russia's Unprovoked and Unjustified Attack on Ukraine. *The White House*. 2022. February 24. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/02/24/remarks-by-president-biden-on-russias-unprovoked-and-unjustified-attack-on-ukraine/>
65. Arkin W.M. Exclusive: The CIA's Blind Spot about the Ukraine War. *Newsweek*. 07/05/2023. URL: <https://www.newsweek.com/2023/07/21/exclusive-cias-blind-spot-about-ukraine-war-1810355.html>

УДК 94 : 327 (495 + 560)

Деменко О.Ф.

ГРЕКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ У РОКИ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Стаття присвячена аналізу греко-турецьких відносин у роки «холодної війни». Зазначається, що стосунки Греції та Туреччини тривалий час перебувають у конфліктному стані у зв'язку з історичними, цивілізаційними та територіальними суперечностями. У роки «холодної війни», незважаючи на вступ обох країн до НАТО, їхні стосунки залишалися складними і нестабільними. На сучасному етапі розбіжності і суперечності продовжують домінувати над факторами, які могли б сприяти встановленню добросусідських відносин між двома країнами. Це негативно впливає на безпекову ситуацію у Східному Середземномор'ї. Констатовано, що усунення протиріч між Грецією та Туреччиною, як свідчить історичний досвід відносин між ними, вимагає комплексного підходу до налагодження діалогу, довіри і взаємної терпимості між двома сусідніми державами.

Ключові слова: «холодна війна», НАТО, греко-турецькі відносини, конфліктність, компроміс.

Demenko O.F. Greek-Turkish relations during the Cold War.

The article is devoted to the analysis of Greek-Turkish relations during the Cold War. It is noted that relations between Greece and Turkey have been in a conflict state for a long time due to historical, civilizational and territorial contradictions. During the Cold War, despite accession of both countries to NATO, their relations remained difficult and unstable. At the present stage, differences and contradictions continue to dominate above factors that could contribute to the

establishment of good-neighborly relations between two countries. This has a negative impact on the security situation in the Eastern Mediterranean. It is ascertained that an elimination of contradictions between Greece and Turkey, as evidenced by the historical experience of relations between them, requires a comprehensive approach to the dialogue, trust and mutual tolerance between the two neighboring states.

Keywords: *Cold War, NATO, Greek-Turkish relations, conflict, compromise.*

Суперечності, що періодично загострюються між Грецією і Туреччиною, є однією з актуальних проблем сучасних міжнародних відносин. Дві провідні держави Східного Середземномор'я, починаючи з середини ХХ ст., здійснюють спроби вирішення геополітичних проблем, які зародилися декілька століть раніше. Найчастіше, вжиті Афінами і Анкарою кроки виявляються невдалими, що дестабілізує безпекову ситуацію у регіоні. Обидві країни є членами НАТО і ООН, Греція є також членом Європейського Союзу, а Туреччина з кінця ХХ ст. претендує на вступ до ЄС, якого не може досягти по багатьох причинах, серед яких важливе місце займають і неврегульовані протиріччя з Афінами.

Проблеми греко-турецьких відносин перебувають у полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Досліджуються питання історії і сьогодення, складаються прогнози на майбутнє і пропонуються варіанти вирішення існуючих проблем. У першу чергу мова йде про суперечки навколо повітряного простору над Егейським морем, розмежування територіальних вод, розвідку і видобуток енергоносіїв на спірних територіях, проблеми, пов'язані із проживанням турецької і грецької діаспор у Греції та Туреччині відповідно, і, нарешті, врегулювання питання Кіпру.

Стаття присвячена аналізу греко-турецьких відносин у роки «холодної війни», з'ясуванню чинників, які стоять на перешкоді мирному співіснуванню двох країн, та визначенню перспектив їх нормалізації у майбутньому.

Відносини Греції та Туреччини вже більше ніж шістсот років перебувають у конфліктному стані, певною мірою уособлюючи Схід і Захід у конкурентній боротьбі за вплив на Балканах, Близькому Сході та у Середземномор'ї. XIV – XV ст. відзначалися безкомпромісним протистоянням мусульманської Османської та християнської Візантійської імперій. До складу останньої тоді входила переважна більшість грецьких земель.

Після розгрому Візантії у 1453 р. Османська імперія перетворилась на одну з наймогутніших держав середньовічного світу, а захоплений Мехмедом II Константинополь став її столицею. Вся континентальна Греція опинилася під владою турків. Невдовзі османи активізували своє проникнення на європейський континент, вдавшись до анексії решти грецьких земель [1, с.

10]. У XVI – XVII ст. війська Османської імперії захопили Крит, Кіпр і інші острови, заселені греками.

Розпочались довгі роки османського поневолення, які тривали майже чотири століття та супроводжувались фізичним знищенням та утисками грецької інтелігенції, феодальної верхівки і простого народу, жорстокою експлуатацією грецького населення, насильницькою асиміляцією, обезземеленням грецьких селян та масовим переселенням на їх землі мусульманського населення, періодичними повстаннями греків проти турецького гноблення, які жорстоко придушувались. При цьому, політичне та економічне гноблення греків Османською імперією було достатньо важким, що й призвело до того, що греки традиційно надзвичайно негативно ставилися до турків, які, зі свого боку, із відразою та презирством відносилися до підкорених християнських народів. Також у відносинах між обома народами завжди важливу роль відігравав релігійний фактор. Греки – православні християни, турки – мусульмани. Релігійна ворожнеча була живильним середовищем для розпалювання ненависті, особливо у періоди загострення сосунків і воєн між двома країнами. Це й наклало глибокий відбиток на всі наступні греко-турецькі відносини.

Після проголошення незалежності Греції у лютому 1830 р. конфронтаційне ставлення одного народу до іншого не зменшилося. Адже провідною ідеєю новопосталої держави став панеллінізм – прагнення до об'єднання усіх грецьких земель у межах однієї національної держави, яка завжди мала у Греції масову підтримку. Протягом XIX ст. грецький народ вів важку боротьбу за звільнення тих земель, які залишалися під турецьким контролем.

У результаті Балканських воєн 1912-1913 рр. Греція змогла значно розширити свої території. Після завершення Першої світової війни вона вступила у війну з Туреччиною, яка закінчилася втратою Грецією частини територій та масовим обміном населенням між двома країнами у рамках підписаного 24 липня 1923 р. Лозаннського мирного договору. Після цього керівництво обох країн спромоглося визнати існуючі кордони та встановити добросусідські відносини, які проіснували до кінця 1950-х рр.

Проте події, які відбувалися після Першої та Другої світових війн, заклали додатковий конфліктний потенціал, що разом із історичними та цивілізаційними суперечностями між цими країнами призводить до періодичного загострення греко-турецьких відносин. Так, за умовами Лозаннського мирного договору колишня Османська імперія відмовлялася від усіх своїх європейських територій за винятком Східної Фракії. Анкара також змушена була зректися від усіх прав на острів Кіпр. Що ж до островів Егейського моря, то вони були розділені між Грецією та Італією. Остання

отримала острови Додеканесу, розташовані поряд із південним узбережжям Анатолійського півострова. Найбільші острови Егейського моря – Самофракі, Лемнос, Лесбос і Хіос разом із меншими острівцями відійшли до складу Греції. Фактично, зазначена мирна угода, за якою було здійснено розподіл володінь переможеної Османської імперії, й заклала перший камінь у територіальні суперечки двох країн. Наступним кроком, що доповнив взаємні проблеми, стало підписання 1947 р. у Парижі мирного договору з Італією, за яким усі острови Егейського моря перейшли під суверенітет Греції, не зважаючи на протести Туреччини [2, с. 254].

Здавалося, що після вступу Греції і Туреччини до Північноатлантичного альянсу у 1952 р. та прийняття «доктрини Трумена» про фінансову і військову допомогу цим країнам, радянська загроза змусить ці країни утримуватися від взаємних радикальних заходів. У цілому, загальний напрям зовнішньої політики вказаних країн на співпрацю з НАТО зберігався та, ймовірно, якраз саме членство в Альянсі й уберегло греко-турецькі відносини від найгіршого сценарію.

Але і донині їхні стосунки продовжуються залишатися складними і нестабільними. Навіть ставши союзниками по НАТО, Греція і Туреччина тричі знаходилися на порозі війни – під час кіпрського конфлікту 1974 р., у березні 1987 р. та січні 1996 р. – внаслідок багаторічних розбіжностей з питань делімітації басейну Егейського моря [3].

У перші роки членства в Альянсі як керівні органи НАТО, так і правлячі кола Туреччини й Греції намагалися замовчувати існуючі протиріччя між двома країнами та всіляко їх згладжувати. Більше того, мало місце навіть намагання розвивати взаємне співробітництво. Зокрема, 28 лютого 1953 р. в Анкарі було підписано протокол про дружбу і співробітництво Греції та Туреччини, що стало не стільки успіхом дипломатії цих двох країн, а радше результатом координуючої ролі США, зацікавлених у посиленні південного флангу НАТО, спрямованого проти СРСР та його союзників у Балканському регіоні [4].

9 серпня 1954 р. в югославському місті Блед між Грецією, Туреччиною та Югославією було підписано Балканський пакт про створення військово-політичного союзу. Країни-підписанти заявили про прихильність принципам ООН, а Греція й Туреччина – ще й північноатлантичній солідарності. Відповідно до підписаних документів, створювалася Постійна рада міністрів закордонних справ, а також Консультативний комітет, що складався із рівної кількості представників парламентів кожної країни і займався економічними, торговельними та частково військовими питаннями. Одночасно передбачалося, що генеральні штаби трьох держав будуть займатися координацією військової і оборонної політики [5, с. 409].

Проте, починаючи з весни 1955 р., греко-турецькі відносини серйозно погіршуються. Причиною загострення стала кіпрська проблема, яку не вдалося вирішити і до сьогоднішнього дня. У квітні 1955 р. на острові почалися заворушення, пов'язані з вимогами греків-кіпріотів, що на той час складали 80% із 600 тис. населення, до Великобританії надати незалежність Кіпру. Активізувалися прихильники його об'єднання з Грецією.

На противагу, британці посилили свою роботу серед турецької громади, з тим щоб протиставити жителів острова на етноконфесійній основі. Одночасно Лондон активізував свої контакти з турецькою владою по «кіпрському питанню», граючи на національних почуттях турків. Анкара також вирішила зайняти більш жорстку позицію, чому значною мірою також сприяли внутрішньоблокові ускладнення у Балканському пакті, пов'язані з прагненням Греції та Туреччини домогтися у ньому лідерства. У вересні 1955 р. у Стамбулі й Ізмірі прокотилася хвиля погромів, вбивств і грабежів, спрямована проти місцевих греків. У таких умовах Греція була вимушена відкликати свій військовий персонал з натовських баз у Туреччині [5, с. 411].

Практично протягом другої половини 1950-х рр. взаємини між Анкарою, Вашингтоном, Лондоном і Афінами проходили під знаком «кіпрського питання». Крім цього, складність внутрішньополітичної ситуації у Греції та Туреччині, незбалансованість економічного розвитку обох країн послаблювали позиції НАТО і США в регіоні. США наполегливо прагнули домогтися вирішення конфлікту навколо Кіпру у такому вигляді, щоб всі учасники суперечки – Велика Британія, Туреччина, Греція та етнічні громади острова змогли виробити прийнятну формулу майбутнього внутрішнього устрою Кіпру і його міжнародного позиціонування, побудованих на консенсусі інтересів і вимог.

Під час обговорення кіпрського питання у структурах НАТО в 1957-1958 рр. була вироблена компромісна основа для угоди трьох зацікавлених держав: Велика Британія погоджується на надання Кіпру незалежності; Греція відмовляється від претензій на острів; Туреччина – від вимог його розділення на дві частини. Ці положення були покладені в основу Цюрихсько-Лондонських угод 1959 р. між Великою Британією, Грецією та Туреччиною, а також представниками грецької і турецької громад Кіпру. Проголошення незалежності Кіпру 16 серпня 1960 р. супроводжувалося низкою умов, які істотно обмежували свободу і незалежність нової країни. Зокрема, Велика Британія, Греція і Туреччина були названі «гарантами незалежності, територіальної цілісності і безпеки країни», що дозволило Туреччині й Греції розмістити на острові свої військові контингенти, а британці зберегли дві великі військові бази на півдні Кіпру загальною площею 99 квадратних миль [6].

Таким чином, зазначені угоди заклали ще одне постійно тліюче вогнище нестабільності у Східному Середземномор'ї, яке не врегульоване і до теперішнього часу. Основними причинами конфліктності залишаються етноконфесійні суперечності між Анкарою й Афінами. Використовуючи гасла захисту грецького або турецького населення Кіпру, після проголошення державної незалежності кіпрську карту намагаються розігравати на свою користь практично всі політичні партії та рухи як Греції, так і Туреччини. Уже у грудні 1963 р. на острові була спровокована гостра політична криза, у результаті якої представники турецької громади припинили брати участь у роботі всіх державних інститутів країни. Така ситуація зберігається і до сьогоднішнього дня, а з кінця 1967 р. на острові почала діяти окрема «адміністрація турецької громади».

Незважаючи на всі суперечності, загалом вступ до НАТО сприяв тому, що обидві країни почали формувати власний зовнішньополітичний ресурс і поступово стали перетворюватися із об'єктів зовнішнього впливу на досить сильний елемент західного військово-політичного блоку, утворюючи його «балканську ланку». Особливості внутрішньополітичного розвитку Греції і Туреччини, незважаючи на сильну національну специфіку, свідчили про спільність головного напрямку розвитку [5, с. 426].

Водночас, економічна і політична модернізація, яка відбувалася в обох країнах, породжувала суперечливість більшості процесів, що сприяло існуванню постійної загрози використання сили при вирішенні внутрішніх соціально-політичних проблем і міжпартійних конфліктів. У сфері зовнішньої політики як Греція, так і Туреччина (із різною мірою успіху) стали відігравати особливу роль у міжблоковому протистоянні Заходу і Сходу. Незважаючи на однозначну стратегічну орієнтацію Афін та Анкари на своїх євроатлантичних союзників, вони одночасно використовували своє особливе геостратегічне положення для отримання виняткової підтримки з боку союзників по НАТО у своїх власних цілях. На початку 1960-х рр. Греція і Туреччина остаточно набули статусу регіональних держав зі своїми специфічними національними інтересами, які носили обопільний конфліктний характер та нерідко суперечили інтересам провідних країн Північноатлантичного альянсу.

Греко-турецькі відносини знову помітно загострилися на початку 1973 р. внаслідок так званої «егейської кризи». Афіни й Анкара не могли досягти компромісу по розмежуванню континентальному шельфу біля грецького острова Тасос, де були виявлені запаси нафти і газу. Складно вирішувалося і питання контролю повітряного простору в районі Егейського моря.

Загалом «егейська криза» на різних її етапах включала такі спірні питання: ширина територіальних вод Греції; розмежування континентального шельфу; правила використання повітряного простору в Егейському морі

міжнародною організацією цивільної авіації ІКАО; демілітаризація окремих грецьких островів; питання суверенітету над окремими малими островами і скелями у прикордонних районах.

Греція намагається розглядати всю акваторію Егейського моря як «внутрішнє грецьке море». Виходячи з цього, вона претендує на монопольне право експлуатувати його природні ресурси, у тому числі організовувати розвідку і видобуток нафти і газу не тільки у межах грецьких територіальних вод та континентального шельфу, але і у міжнародних водах. Туреччина ж вважає Егейське море «спільним греко-турецьким басейном» і пред'являє такі ж права на його природні ресурси, як і Греція. Навколо питання про права на видобуток нафти і газу розгорнулася запекла інформаційно-пропагандистська полеміка. Суперечку між двома країнами, за взаємною згодою сторін, було вирішено передати на розгляд Міжнародного суду в Гаазі [6].

Можна зробити висновок, що «егейська криза» стала наслідком домінування націоналістичних тенденцій у зовнішній політиці як Греції, так і Туреччини. Ці тенденції були тісно пов'язані з політичними й економічними цілями правлячих кіл обох країн, коли на перше місце ставилися дві непримиренні націоналістичні доктрини – еллінізм і тюркізм. Кожна зі сторін прагнула виставити свою націю як «обрану», а свою релігію як «єдино вірну в світі» [7].

Крім «егейської кризи» у 1970-х рр. поштовхом до різкого загострення відносин знову стала кіпрська проблема. Греція прагнула приєднати острів, а Туреччина – розділити і приєднати до себе його північну частину. Серед обох громад острова велася пропаганда, спрямована на зміну його статусу як єдиної і незалежної держави. До середини 1973 р. на Кіпрі склалася ситуація, коли «адміністрація» турецької громади де-факто стала державою в державі.

15 липня 1974 р. грецькі офіцери, що перебували на службі в національній гвардії Кіпру, спільно з військовослужбовцями розквартированого на острові грецького контингенту за мовчазної згоди Афін почали військовий заколот з метою повалення законного уряду Кіпру. 18 липня начальник генерального штабу збройних сил Туреччини віддав наказ про проведення військової операції «Аттіла» за участю 11-го армійського корпусу турецької армії. У результаті Туреччина окупувала близько 37% відсотків кіпрської території у північній і північно-східній частині острова [7].

Під час конфлікту уряд США, з огляду на реальну можливість переростання кіпрського конфлікту у війну між Туреччиною і Грецією, тимчасово припинив постачання зброї обом країнам. Це рішення викликало взаємне невдоволення американських союзників. Греція звинуватила США у тому, що вони у своїй середземноморській політиці віддають перевагу Туреччині. Після падіння військової хунти новий цивільний уряд у серпні

1974 р. офіційно оголосив про вихід Греції з військової організації НАТО і про свій намір переглянути статус американських військових баз, розміщених на грецькій території. Разом з тим, грецький уряд не здійснив ніяких практичних заходів для реалізації цих намірів і продовжував активно співпрацювати з партнерами по блоку. Туреччина, у свою чергу, у відповідь на американське ембарго оголосила про анулювання укладеного у 1969 р. турецько-американського договору про спільну оборону і заявила про взяття під свій контроль американських військових баз на своїй території.

Остерігаючись подальшого зростання антиамериканських настроїв у Туреччині і Греції, побоюючись за майбутнє своїх військових баз у цих країнах та з метою посилення південного флангу НАТО, США натиснули на турецький і грецький уряди та домовилися про підписання з ними нових військових угод. За турецько-американською військовою угодою від 26 березня 1976 р. США отримали можливість продовжити використання всіх своїх військових баз на турецькій території в обмін на військову допомогу у розмірі 1 млрд. 366 млн. дол. Відповідно до греко-американської військової угоди від 16 квітня 1976 р. США зберегли свої військові бази у Греції, зобов'язавшись надати військову допомогу на суму у 700 млн. доларів [6].

«Егейська криза» та загострення конфлікту навколо Кіпру не призвели до повного розриву греко-турецьких відносин та широкомасштабного застосування збройних сил двома країнами. Почався важкий пошук компромісних рішень та взаємоприйнятних домовленостей. Цьому багато у чому посприяв процес розрядки міжнародної напруженості, що набирала силу в Європі у 1970-і рр. Проте, сторони не могли домовитися про принципи, які повинні бути застосовані при вирішенні егейської проблеми. Греція вважала, що питання Егейського моря носять правовий характер і повинні вирішуватися на основі положень міжнародного права та існуючої міжнародної практики. Туреччина розглядала егейський конфлікт як політичну проблему і стверджувала, що положення міжнародного права не можуть допомогти у врегулюванні існуючих суперечностей, тим більше що між двома країнами не існує єдності у питанні визнання тих чи інших міжнародно-правових норм.

Після закінчення «холодної війни» у греко-турецьких відносинах відзначалися нетривалі періоди зниження напруженості. Зокрема, деяке пом'якшення відносин двох країн відбулося у 1995 р., коли Греція зняла свої заперечення проти вступу Туреччини до митного союзу у рамках ЄС. Однак, вже у 1997-1998 рр. взаємовідносини знову загострилися, оскільки Туреччині було відмовлено у вступі до ЄС через окупацію нею Кіпру. Причиною чергового загострення греко-турецьких відносин стало прагнення Кіпру у другій половині 1990-х рр. закупити та розмістити на острові російські

зенітно-ракетні комплекси. Фактором напруги у взаєминах сторін є й курдська проблема. Туреччина підозрювала Грецію у підтримці Робітничої партії Курдистану та її лідера М. Оджалана.

З огляду на проведений аналіз особливостей розвитку греко-турецьких відносин у роки «холодної війни», можемо констатувати їх високий конфліктний потенціал та низьку вірогідність швидкого вирішення накопичених протиріч. Протягом останніх трьох десятиліть розбіжності і суперечності продовжують домінувати над факторами, які могли б сприяти встановленню добросусідських відносин між двома країнами. Це негативно впливає на безпекову ситуацію у Східному Середземномор'ї. Ймовірно, прикордонні інциденти будуть продовжуватися, посиляться гонка озброєнь між двома країнами. Разом з тим, існують сподівання, що політична воля обох країн, рішуча позиція НАТО, ЄС та США щодо пошуку взаємоприйняттого компромісу нівелюють загрозу військового зіткнення. Усунення протиріч між Туреччиною і Грецією, як свідчить історичний досвід відносин між ними, вимагає комплексного підходу до налагодження діалогу, довіри і взаємної терпимості між двома сусідніми народами й державами.

Список використаних джерел і літератури:

1. Срібняк І.В. Між Сходом і Заходом: греко-турецькі міжнаціональні та міждержавні відносини в історичній ретроспективі. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6365/Sribnyak_Mizh_sxodom_i_zaxodom.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 17.05.2021).
2. Волошин Ю. Міжнародно-правові засоби розв'язання греко-турецького конфлікту в контексті процесів європейської міждержавної інтеграції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. К., 2008. Вип. 37. С. 253-263.
3. Квашнин Ю. Греция и Турция: старые травмы дают о себе знать. 25.04.2018. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/gretsiya-i-turtsiya-starye-travmy-dayut-o-sebe-znat/#detail> (дата звернення: 17.05.2021).
4. Улуныан Ар. А. Политическая история современной Греции. Конец XVIII в. – 90-е гг. XX в. Курс лекций. М: ИВИ РАН, 1998. 331с.
5. Улуныан А.А. Греция и Турция между Западом и Востоком (1950-е годы). *Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива*. Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории. Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. С. 406-430.

6. Логвинов О.А. К истории турецко-греческих противоречий. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81007/22-Logvinov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.05.2021).
7. Логвинов О.А. Военные аспекты турецко-греческих отношений во второй половине XX столетия : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 : Москва, 2004. 236 с.

УДК 94(323.2:327.5)

Лакішик Д.М.

ВНУТРІШНІ КРИЗИ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В БІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

У статті проаналізовано внутрішні кризи, які переживали країни радянського блоку в період «холодної війни». Зазначається, що внутрішні кризи, які спалахували у радянському блоці, поряд з жертвами, на які довелось піти населенню та загрозами стабільності загальноєвропейській безпеці, все ж виявили готовність цих країн до змін, а внутрішніх опозиційних сил – до опору системі та, за сприятливої можливості, проведення реформ і демократизації.

Ключові слова: радянський блок, Польща, НДР, Угорська революція, «Працька весна», «холодна війна».

Lakishyk D.M. Internal Crises in Eastern European Countries in the Bipolar Period in the Context of European Security.

The article analyzes the internal crises experienced by the Soviet bloc countries during the Cold War. It is noted that the internal crises that erupted in the Soviet bloc, along with the casualties of the population and the threat to the stability of European security, nevertheless showed the readiness of these countries to change and internal resistance to the system, which were able at any time, if possible, lead the states on the path of reforms and democratization.

Keywords: Soviet bloc, Poland, GDR, Hungarian revolution, 'Prague Spring', Cold War.

Після завершення Другої світової війни частина європейських держав (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія, Німецька Демократична Республіка) потрапила до сфери впливу Радянського Союзу і, відповідно, була змушена брати участь у розгортанні холодної війни у

складі соціалістичного блоку. Але дуже швидко, а саме вже у 50-х рр. ХХ ст. в країнах Східної Європи почала наростати внутрішня нестабільність, яка обумовлювалась декількома причинами, однією з яких стала смерть лідера СРСР Й. Сталіна у 1953 р. й лібералізація політичного курсу керівництва країн регіону в період «відлиги». Ще однією причиною стала індустріалізація означених країн за радянським зразком, яка здійснювалася в країнах Східної Європи й призвела до значного погіршення матеріального становища насамперед селянства, оскільки основні капіталовкладення спрямовувалися в промисловість. Водночас становище робітників і службовців також було не набагато кращим. Економічні реформи, які відбувались в цей період практично зводилися нанівець догматичним втручанням вищого партійного керівництва. Також на внутрішню нестабільність в країнах Східної Європи впливали успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в післявоєнний період. Все це значно посилювало невдоволення комуністичними режимами, включно з наростанням кризи в країнах регіону, що проявлялась у виступах, протестах, демонстраціях, революціях, першим з яких було повстання у Берліні у червні 1953 р.

Даній проблематиці приділена увага великої кількості дослідників, які використовували архівні матеріали, свідчення учасників означених подій, мемуари тогочасних керівників держав тощо. В радянській історіографії кризи, що відбувались в країнах радянського блоку трактувались у світлі боротьби СРСР за збереження існуючого ладу, «захисту» держав від революцій та потрясінь тощо. Після краху СРСР розпочались незаангажовані дослідження як всередині означених держав, так і дослідників з-за кордону. Виокремимо праці таких дослідників як К. Герман, Дж. Гренвіл, Н. Кармайл, Р. Кремптон, В. Кузін, Я. Навратіл, Р. Ріттер, С. Свілас, О. Стикалін та інші.

Достатньо велику увагу внутрішнім кризам у країнах радянського блоку приділено сучасними українськими авторами, такими як М. Держалюк, І. Король, С. Мотрук, Р. Пилявець, Р. Постоловський, І. Філіпчук, В. Яровий та ін., що актуалізує дану проблематику та наповнює її новим фактажем та поглибленим аналізом.

Мета статті – розглянути причини та наслідки внутрішніх криз у країнах Східної Європи у 1950-1960-х рр. у контексті європейської безпеки.

Одразу після смерті Й. Сталіна у 1953 р., розпочалась боротьба за владу в СРСР, у якій брали участь Л. Берія, М. Хрущов, Г. Маленков та В. Молотов. У цей період керівництво НДР, як і уряди інших соціалістичних країн, очікувало чітких вказівок від керівництва СРСР щодо подальшого плану дій, але цього не відбувалось. Економічна криза у Східній Німеччині поглиблювалася, що було спричинене збільшенням виробничих норм, вивезенням матеріальної бази з НДР до СРСР та важкими репараціями. Все це загострювало й без того

напружену ситуацію в соціальній сфері й у червні 1953 р. країною прокотилася хвиля страйків, які поступово переросли в антиурядові демонстрації. Лунали заклики до виведення окупаційних радянських військ із території Німеччини та, навіть, об'єднання країни (адже рівень життя в Західній Німеччині завдяки економічній та фінансовій допомозі західних держав зростав доволі значними темпами).

Досить швидко демонстрації в НДР були придушені радянськими військами. Зрештою, східнонімецький уряд, відставки якого вимагали демонстранти, після подій червня 1953 р. лише зміцнився. Тим міністрам, які співчутливо поставилися до вимог мітингувальників, довелося залишити свої посади. До 1 липня 1953 р. становище у НДР загалом стабілізувалося й у Берліні було скасовано воєнний стан.

Відразу після подій 1953 р. за активної допомоги Радянського Союзу стала створюватися Національна Народна Армія (ННА) НДР. У 1954 р. окупаційні функції радянських військ у Німеччині було скасовано. Правовою основою перебування Групи радянських військ на території Східної Німеччини були Договір про відносини між НДР та СРСР від 20 вересня 1955 р. та Угода з тимчасового розташування радянських військ на території НДР, підписана 12 березня 1957 р., що діяли до об'єднання Німеччини. У 1957 р. охорона державного кордону НДР була повністю передана німецьким прикордонним військам. Лише після цих подій СРСР почав надавати НДР економічну допомогу, наслідком чого стало значне покращення (найвищий показник серед соціалістичних держав) рівня життя в НДР до кінця 1960-х рр. Через деякий час СРСР відмовився від репарацій і скоротив витрати німців на утримання своїх військ в Німеччині. 33 великих німецьких підприємства, які стали радянською власністю, були повернуті уряду НДР [1].

Зазначимо, що після нелегкого процесу засудження сталінізму у країнах соцтабору, у правлячих компартіях цих держав почали виникати політичні розбіжності, які відповідали внутрішній боротьбі в колективному керівництві Москви. Але на відміну від СРСР усунення Л. Берії мало серйозніші наслідки в інших країнах, адже колишній міністр внутрішніх справ був главою «невидимої мережі» радянського контролю над країнами народної демократії. Вона складалась не лише з «радників» при різних урядах, також існувала розгалужена мережа, яка проникала власне у партії для збору інформації та спостереження за їх керівництвом. Цей механізм був зруйнований разом з апаратом Л. Берії [2, р. 283].

Внаслідок ослаблення тиску ззовні члени партій почали говорити про свої т.зв. законні права, але знайти прийнятних рішень на той момент вони не могли. Намагаючись надати політичному керівництву більш колегіального характеру, в кожній країні розділили вищі партійні, урядові та державні пости.

Це було наслідком політичної боротьби, яка в різних партіях відбувалася неоднаково. Найтрагічніші форми вона прийняла в Угорщині, де непримиренне зіткнення двох лідерів – М. Ракоші та І. Надя – мало серйозні наслідки.

Процес трансформації в різних країнах соціалістичного блоку мав загальні риси та певні відмінності. Загальним було прагнення змінити економічні цілі: зменшити капіталовкладення, щоб підвищити рівень споживання; переважно розвивати легку, а не важку промисловість; послабити тиск на селян під час колективізації; більше уваги приділяти рівню життя населення. Найвідчутніші суперечності відбувались в інших сферах. У той час як в Польщі вже у 1954 р. реабілітували багатьох політичних в'язнів та ліквідували всемогутнє міністерство державної безпеки, в Чехословаччині ще йшли процеси проти колишніх керівників партії. Ці репресії вже не можна було пояснити радянським тиском і причини їх варто шукати саме у внутрішній боротьбі.

Радянські керівники робили певні кроки для вдосконалення структури соціалістичного табору, що залишилася після керівництва Й. Сталіна. На сталінську систему значно впливали відгомони війни та перших повоєнних угод. Однак, коли радянські керівники, орієнтуючись на розділ Німеччини, стали перетворювати НДР в свого надійного союзника (так само як США – Західну Німеччину), стало зрозуміло, що цих угод недостатньо. Заворушення в Берліні в червні 1953 р. прискорили події. Зміни у відносинах з німцями спричинили трансформацію відносин з іншими країнами, що поклало початок перегляду спадщини війни. Незважаючи на спроби розпочати координацію національних планів розвитку, Рада економічної взаємодопомоги була ще слабкою організацією, потенційні можливості якої відкрилися лише згодом. В основному економічні відносини між державами залишалися двосторонніми.

Однак оновлена структура соціалістичного блоку вибудовувалася не тільки в економічній сфері. 14 травня 1955 р. в столиці Польщі був підписаний військово-політичний союз країн Східної Європи – Організація Варшавського договору (Варшавський договір, ОВД). Крім СРСР, його підписали Польща, Чехословаччина, НДР, Угорщина, Румунія, Болгарія та Албанія. Договір передбачав взаємодопомогу країнам, що його підписали в разі, якщо на одну з них буде вчинено напад з боку якої-небудь іншої держави або групи країн. Союзні збройні сили ставилися під єдине командування, першим командувачем яких був призначений маршал І. Конєв [3].

Варшавський договір завжди вважався відповіддю на створення НАТО, копією якого він і був значною мірою, і відповіддю на рішення прийняти в Альянс Західну Німеччину. Такий був погляд радянської історіографії. Вони вважали об'єктивною причиною створення такого союзу країн Східної Європи страх перед німецької загрозою, яка могла відродитися. Однак новий союз,

який було створено через сім років після атлантичного, мав колосальне значення. Він юридично обґрунтовував перебування радянських військ у НДР та інших країнах, де вони були розміщені так само, як американські війська в Західній Європі. Він покладав на СРСР зобов'язання майже автоматично надавати військову допомогу своїм союзникам проти будь-якого нападу ззовні і тим самим роз'яснював його обов'язки. Нарешті, він відповідав новій радянській стратегії, яка надавала великого значення атомній зброї і фактору раптовості [4, с. 254].

Такі нові рішення, в свою чергу, не могли залишитися без відповіді. Після смерті Й. Сталіна серед радянських керівників відбувалися дискусії, про які відомо небагато. Варшавський договір надав соціалістичній коаліції чіткішої структури, яка більше відповідала класичним положенням міжнародного права, ніж ті структури, які раніше пропонував розпущений Комінформ або забезпечували двосторонні договори.

У 1955 р. відбулася ще одна важлива подія, яка мала безпосередній вплив на відносини між соціалістичними країнами – примирення СРСР з Югославією. Важкою спадщиною, залишеною Й. Сталіним, був конфлікт з Й. Броз Тіто. До самої смерті Й. Сталіна сторони вели розмови лише мовою гострої полеміки. Наступники Й. Сталіна стали поводити себе обережніше, припинивши напади радянської преси і зробивши декілька доброзичливих жестів у бік Югославії. У серпні 1953 р. Г. Маленков оголосив про нормалізацію відносин з Белградом в контексті розрядки міжнародної напруги. Це був маленький крок, враховуючи тяжкість конфлікту та роки, які розділили обидві країни та партії. Югославські керівники взяли до уваги такі доброзичливі знаки, але до кінця не вірили в щирість намірів радянських керівників. Та й Москві було нелегко зробити рішучі кроки, так як «всі мости були спалені» за часів Й. Сталіна. Соціалістичні союзники і весь комуністичний рух були залучені в гостру полеміку з Й. Броз Тіто.

У 1954 р. СРСР почав ретельно переглядати свою позицію, для чого була створена комісія щодо об'єктивного вивчення внутрішнього становища в Югославії. Незважаючи на упередженість, комісія зробила висновок, що югославський режим не став «реставрувати капіталізм», як стверджувала пропаганда, натомість держава прямує до соціалізму власним шляхом. В середині 1954 р. радянські керівники почали готувати зближення Й. Броз Тіто з союзниками СРСР та основними компартіями. Це було зроблено у формі закритого листа та усного виступу М. Хрущова перед іноземними делегатами, які приїхали в Прагу на з'їзд чехословацької компартії [5].

Вже за перших контактів Москви і Белграда за закритими дверима радянські керівники, принаймні частина з них, визнавали, що старе звинувачення Комінформу було несправедливим. До кінця року з'явилися

перші ознаки можливого примирення: присутність головних радянських керівників на прийомі в югославському посольстві в Москві, об'єктивніші статті у пресі, оптимістичні заяви Й. Броз Тіто. Однак нова політика ще обговорювалася в московських верхах. У лютому 1955 р. В. Молотов заявив, що поліпшення відносин залежить від Югославії не менше, ніж від СРСР й таким чином дав зрозуміти, що і Югославія повинна змінити свої позиції. На слова В. Молотова Й. Броз Тіто відреагував досить стримано.

Останні сумніви були розвіяні М. Хрущовим, який прибув до Белграда на чолі представницької радянської делегації. У своїй промові, що стала сенсацією, він поклав відповідальність за конфлікт на свою країну, звинувативши Л. Берію в цьому навмисному злочині. Він висловив не тільки каяття, а й побажання, щоб відносини покращилися між двома урядами і між обома партіями, запропонувавши перегорнути деякі сторінки минулого і повернутися до старого післявоєнного союзу [1]. Звичайно, роки взаємних образ і жорстокої боротьби не так легко було закреслити й радянсько-югославські переговори були нелегкими, адже потрібно було подолати серйозні політичні і психологічні перешкоди. Нарешті досягнута угода набула особливої ваги. Перш за все це була перемога Й. Броз Тіто, тому що визнавалася цінність тих ідей, які він відстоював перед Й. Сталіним. Однак, як і в 1948 р. дискусія стосувалася не тільки СРСР та Югославії. Угода 1955 р. мала особливе значення через те, що порушувала питання про експорт сталінізму в країни народної демократії. У ній не просто визнавалося право югославів проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику, шукати друзів на Сході і на Заході, бути рівноправними співрозмовниками. Відносини між двома країнами регулювалися не тільки принципами суверенітету, незалежності і рівності, скільки принципом мирного співіснування всіх держав. Особливо наголошувалося на взаємній повазі і невтручанні у внутрішні справи ні з яких мотивів – економічних, політичних або ідеологічних – адже внутрішній порядок, відмінність соціальних систем і різноманіття конкретних форм розвитку соціалізму є «справою народів окремих країн». Це було перше визнання різноманіття шляхів до соціалізму, проголошеного на XX з'їзді радянських комуністів.

Зазначимо, що в період роботи XX з'їзду припинив своє існування Комінформ, хоча офіційно про його розпуск оголосили лише 18 квітня 1956 р. Його останні рішення були прийняті делегаціями-учасниками (або частиною їх) у перервах з'їзду без формального скликання організації. Припинення його діяльності відбулося спокійніше, ніж розпуск Комінтерну. Комінформ, паралізований смертю Й. Сталіна, насилу пережив зміни, що відбувалися в житті окремих партій і в їхніх взаєминах. Примирення з Югославією, здійснене

навіть без його формальної участі, стало останнім кроком для його розпуску [6].

Розпуск Комінформу був лише слабким виявом глибокої загальної кризи, що вразила у 1956 р. весь комуністичний рух. Беззаперечний авторитет Й. Сталіна був пов'язаний із славними сторінками минулого, особливо із перемогою у Другій світовій війні. Тому засудження його не могло не викликати серйозних потрясінь. Нові заяви, зроблені Москвою, значно відрізнялися від догм, що насаджувалися в сталінські роки, і їх осмислення було серйозним випробуванням. «Секретна доповідь» М. Хрущова застала зненацька всі партії – попередніх консультацій не було. Текст доповіді зачитували на партійних зборах в деяких країнах народної демократії. Несподіванкою також виявилася публікація документа в США. Зазначимо, що для Компартії США, ослабленою поліцейськими репресіями в епоху маккартизму і нездатною запропонувати своє рішення проблеми американського суспільства, московські події означали майже крах.

«Буря обрушилася на нас» – як зазначив в Італії П. Тольятті, і, фактично, відобразив загальне враження від події, що відбулася. Ще до того як «секретна доповідь» стала відомою, П. Тольятті наголошував, що гегемоністська позиція КПРС в комуністичному русі «починає змінюватися» [5].

Політична хвиля, яка піднялася після XX з'їзду, стала початком загальної дискусії, якої в комуністичному русі вже давно не було. З усіх боків закликали до точніших історичних досліджень. Однак ніхто не знав, як це зробити, тому що і в СРСР, і за кордоном затримка з дослідженнями післяреволюційного розвитку радянського суспільства зробила їх неможливими. Коли ж зверталися до історичних оцінок, то критика, спрямована на М. Хрущова і КПРС, негайно набувала політичного значення. Набагато частіше лунали заклики заново оцінити не тільки діяльність Й. Сталіна, а й сам метод управління, яким ВКП (б)/ КПРС користувалася 40 років. Резонанс від XX з'їзду був сильним в кожній партії. У Чехословаччині вимагали скликання надзвичайного з'їзду, в Болгарії був відсторонений від керівництва В. Червенков, основний представник постдімітровського курсу.

Всюди комуністичний рух відхиляв модель сталінського соціалізму, вимагаючи незалежності і демократії. Однак найважче криза проявилася в двох країнах – Польщі та Угорщині – де національна відстороненість від СРСР була найглибшою. Кризи вибухнули у 1956 р. і розвивалися по-різному. Радянський уряд стояв перед подібними проблемами в обох країнах і був змушений прийняти нелегкі рішення. Як у Польщі, так і в Угорщині він виявився неготовим до широких народних рухів, в основі яких лежала ворожість до політики і втручання СРСР. В обох випадках радянські керівники, які не мали спільної думки, реагували не системно і з запізненням.

У Польщі першими ознаками кризи стали хвилювання робітників в Познані в червні 1956 р., придушені військами. Вони не були спровоковані ззовні, як вказувалося на початку, а викликані невдоволенням населення. У цих заворушеннях в найбільш гострій формі знайшли відображення політичні настрої, які кілька місяців вирували на підприємствах і в колах інтелігенції та не припинялися все літо. Вони проявилися в глибоких розбіжностях всередині партії: виділилось крило, що виступало за політичний поворот, ідейно спиралося на В. Гомулку, який постраждав від сталінських репресій, і на його старі концепції польського шляху до соціалізму. У жовтні 1956 р. під час поглиблення кризи більшість керівництва партії звернулася до нього, запропонувавши посаду Першого секретаря. Однак саме через його загострене почуття патріотизму на нього дивилися з недовірою в Москві, де ніхто не міг передбачити його намірів. Перед пленумом ЦК, який повинен був поставити його на чолі партії, пересування радянських військ в країні і на її кордонах створило загрозу збройного втручання. У Варшаві на заводах і в школах готувалися до опору [7, с. 157].

Під час роботи пленуму ЦК польської компартії, 19 жовтня несподівано, без запрошення до Варшави прибула радянська делегація, що складалася з представників двох груп: М. Хрущов та А. Мікоян, з одного боку, В. Молотов і Л. Каганович – з іншого. Поляки були змушені перервати дебати для того, щоб дозволити керівництву Польщі та В. Гомулці зустрітися з радянськими лідерами. Зустрічі тривали добу – день і ніч. Це були «щирі, важкі й гіркі переговори, що супроводжувалися взаємними звинуваченнями» [8]. В. Гомулці і його колегам вдалося переконати своїх співрозмовників, що передбачувані перестановки в керівництві і програмні зміни необхідні для зміцнення соціалізму в Польщі і що потрібно змінити характер радянсько-польських відносин – це було головною темою дискусії – для встановлення справжньої дружби між двома країнами. Наступного дня радянські лідери поїхали, а В. Гомулка був обраний Першим секретарем і представив країні план реформ, орієнтованих на концепцію польського соціалізму. Через кілька тижнів відбулися урядові переговори на яких В. Гомулка підтвердив, що залишається вірним союзу з СРСР, який, на його думку, відповідав національним інтересам країни. Він домігся і перегляду низки несправедливих угод (наприклад, скасування низьких цін, які платив СРСР за імпортоване вугілля). Маршал К. Рокоссовський залишив пост головнокомандуючого польською армією і повернувся до СРСР.

Те, чого вдалося уникнути в Польщі, відбулося в Угорщині. Внутрішній розкол і невпевнена політика СРСР посилили національну трагедію. В Угорщині внутрішня боротьба між комуністами виявилася гострішою, ніж будь-де, і Радянський Союз виявився втягнутим в неї більше, ніж в Польщі або

в інших країнах. З усіх лідерів, які в 1956 р. ще залишалися при владі в Східній Європі, М. Ракоші більше інших був причетний до експорту сталінізму. Він зберіг свою владу після жорстокої боротьби проти І. Надя, старого противника його політики, що став прихильником «національного» комунізму і «неприєднання» за югославським зразком. Радянські керівники, до яких зверталися багато разів як до арбітрів, не могли і не хотіли домогтися від угорської компартії необхідних перестановок і політичних змін. Тільки влітку 1956 р. під спільним тиском Москви і Белграда М. Ракоші був змушений піти. Але й це не призвело до справжніх змін ні в політиці уряду, ні в його складі.

Рушійною силою Угорської революції були політичні кола, опозиційні партії, які переслідували політичні завдання: виведення радянських військ з території Угорщини, демонтаж тоталітарного режиму М. Ракоші, як різновиду сталінської моделі соціалізму, відновлення повного суверенітету і незалежності Угорщини, формування демократичного устрою на багатопартійній основі. Вони стали об'єднуючою платформою як для політичних сил у межах Національного народного фронту, так і для прогресивних політичних сил країни на чолі з національним урядом І. Надя, що започаткувало об'єднання опозиційних рухів усіх спрямувань.

Десятки підпільних націоналістичних і патріотичних організацій (Угорська спільнота, союз угорської прабатьківщини, спілка політичних в'язнів, християнські організації та фронти, клерикальні молодіжні організації, організації білих партизанів, національний рух опору та вірності ідеям нації, організації національної єдності) мали нелегальні розгалуження у значних регіонах країни. Визначну роль у їх роботі відігравали колишні військові та службовці попереднього режиму, представники духовенства, інтелігенції, колишні діячі і прихильники буржуазних партій, тисячі звільнених із тюрем та концентраційних трудових таборів верств населення. Вони володіли мережею на загальноугорському і місцевому рівнях, створювали бази у важливих центрах країни. Вони сповідували крайні форми боротьби проти режиму М. Ракоші: збройну боротьбу, застосування терору проти органів держбезпеки, партійних діячів, активістів соціалістичних перетворень (націоналізації, експропріації приватної власності, колективізації, депортації до примусових таборів). Підпільна діяльність цих багатотисячних груп, організацій миттєво влилася у боротьбу проти комуністичної влади в Угорщині і проти втручання радянських військ у внутрішні справи, за вільну і незалежну Угорщину [9, с. 122].

Складна ситуація тривала доти, поки в жовтні, під час польських подій, навіть запізніле звернення до противників М. Ракоші – І. Надя та Я. Кадара – вже не могло нічого виправити. У країні відбувся соціальний вибух. Пасивне втручання радянських військ, що знаходились в Угорщині, на боці нових

керівників лише викликало гнів. Солдат несподівано вивели з Будапешта. СРСР в цей момент повинен був враховувати, що відбувається антирадянське та антисоціалістичне повстання. Для СРСР виникла небезпека, що втілиться ідея про відторгнення Східної Європи – спочатку Угорщини, потім інших країн з «радянських обіймів». У ці події могли бути втягнуті всі країни Варшавського договору, так як І. Надь оголосив про вихід з нього Угорщини, висловив намір відмовитися від орієнтації на СРСР і почати великомасштабну економічну співпрацю із західними країнами. Замість комуністичних адміністрацій створювалися нові органи влади – ради. Угорська криза, яка співпала з англо-французьким військовим конфліктом в Єгипті, поставила міжнародну обстановку на межу катастрофи.

Після варшавського уроку в Москві довго не могли зважитися діяти. А. Мікоян та М. Суслов прибули в кінці жовтня до повсталого Будапешту, сподіваючись використати останні можливості для компромісу. 30 жовтня радянський уряд опублікував декларацію, в якій визнав нерівність між соціалістичними країнами в минулому та готовність до перегляду економічних відносини, питання про присутність радників і розміщення військ з усіма зацікавленими країнами. Нарешті, на засіданні Президії ЦК КПРС у Москві було вирішено придушити повстання за допомогою радянських військ [9, с. 129].

Перед збройним втручанням керівники СРСР зробили те, що не було зроблено під час польських подій: вони зажадали згоди своїх союзників, включно з поляками та югославами. Після першого тимчасового виведення радянських частин з Будапешта багато хто боявся, що СРСР вирішив залишити Угорщину напризволяще. «Неслухняні» нові польські керівники теж схвалили використання сили. Те саме зробив і Й. Броз Тіто, незважаючи на ті симпатії, якими І. Надь користувався в Югославії. Він вважав втручання меншим злом, адже події зайшли занадто далеко [10]. Зрештою, повстання було придушене радянськими військами, а вся операція звелася до кількох днів боїв на вулицях Будапешта. Керівництво угорським урядом прийняв Я. Кадар, комуніст, який постраждав від влади М. Ракоші. Спочатку він був союзником І. Надя, однак потім їх світогляди розійшлися і Я. Кадар запросив допомоги в СРСР. Події в Угорщині у 1956 р. стали наслідком краху сталінської моделі соціалізму.

Після подій у Польщі та Угорщині керівництво країн Східної Європи мало змінити політику, щоб усунути головні причини невдоволення. Було припинено масові репресії і проведена часткова реабілітація їх жертв. Відбувалася лібералізація в сфері культури, ідеології, освіти – розширювалися контакти із західними країнами.

На початку 1960-х рр. в більшості країн регіону були зроблені спроби провести економічні реформи. Не відмовляючись від наріжних принципів

економічної системи соціалізму (пріоритет держави в економіці, планово-адміністративна система управління і розподілу матеріальних благ тощо), передбачалося надавати підприємствам відносну економічну самостійність. Однак, зберігаючи державну власність, партійно-бюрократична номенклатура забезпечувала можливість повного підпорядкування всіх сфер життя своїм інтересам.

Основною подією гонки озброєнь і «холодної війни» цього періоду в Європі стала Берлінська криза 1961 р. На відміну від Й. Сталіна, для якого НДР довгий час був лише плацдармом для зміцнення радянського впливу у всій Німеччині та Європі в цілому, М. Хрущов насамперед домагався від Заходу визнання НДР, повоєнних кордонів у Європі та на цій основі – переходу від конфронтації до розрядки та зниження рівня воєнного протистояння на континенті.

Повної стабілізації становища НДР після придушення повстання 1953 р. досягнути не вдалося, відбувався масовий відтік населення через Берлін до ФРН, переважно представників інтелігенції, і, навіть, кваліфікованих робочих (справа була не лише в кращій матеріальній забезпеченості фахівців у ФРН, а й у політичному курсі СЄПН, яка утискала престиж інтелігенції в НДР). У НДР розуміли, що відкритий західний кордон завдавав країні чималих економічних збитків [1].

У змаганні двох німецьких політико-економічних систем особливу роль відігравав Берлін. Перебуваючи на становищі відокремленого анклав у межах Східної Німеччини, але водночас тісно інтегрований у західнонімецьку економіку, Західний Берлін уособлював економічний добробут і політичні свободи, що ще більше контрастувало з реаліями НДР. У 1957-1958 рр. НДР здійснила низку заходів, які мали підвищити продуктивність праці у сфері сільського господарства та промисловості, які, проте, не призвели до відчутних результатів. Стагнація у східнонімецькій економіці накладалася на загострення військово-політичних реалій навколо неї.

Після того, як НДР і ФРН стали членами протилежними за суттю військово-політичних блоків – відповідно Варшавського договору і НАТО – почалося прискорене переозброєння обох німецьких держав. Це відбувалося всупереч обмеженням, обумовленим у рішеннях Потсдамської конференції. Напруженість у міждержавних відносинах НДР і ФРН незабаром набула кризових рис. Усередині соціалістичного блоку тим часом теж зростала напруга – низка східноєвропейських країн, насамперед Польща, не бажала штучно стримувати свої економічні контакти з ФРН та Західним Берліном.

Зрештою М. Хрущов обрав наступний варіант дій щодо Західного Берліна. Замість того, щоб душити місто блокадою, передбачалося поступово переорієнтувати його економіку на східні ринки, інтегрувати його в систему

кооперації соціалістичних країн, зберігаючи при цьому його «особливий» статус. М. Хрущов також не планував будь-яких військово-політичних акцій проти Західного Берліна, але був не проти тримати Захід у напрузі. Він робив ставку на те, що західні країни не починатимуть війну через місто і врешті-решт підуть на переговори з німецького питання [11, с. 149].

Небезпека полягала в тому, що з самого початку конфлікту керівник НДР В. Ульбріхт не приховував, що не вірить у можливість статусу вільного міста для Західного Берліна. Питання мирної інтеграції Західного Берліна до НДР у керівництві Східної Німеччини навіть не вивчалось по суті. Ставка була остаточно зроблена на «відрив» Західного Берліна від ФРН не економічними, а адміністративними і військовими методами. Передбачалося, що Москва надасть усю необхідну допомогу. Дивлячись з такої позиції, ризик прямого зіткнення систем зростав, ситуація ставала дедалі загрозливішою [12, с. 82].

Зрештою у вересні 1959 р. Д. Ейзенхауеру на зустрічі з М. Хрущовим в Кемп-Девіді вдалося переконати радянського лідера, що з берлінського питання повинні бути проведені додаткові переговори. Після зустрічі двох лідерів розбіжності щодо Берліна втратили риси гострої кризи і на півтора роки набули форми уповільненої конфронтації.

На початку 1961 р. нова адміністрація США на чолі з Дж. Кеннеді дала чітко усвідомити СРСР, що у сфері озброєння США значно випереджає Радянський Союз. Наростання напруженості зрештою призвело до загострення відносин та чергової Берлінської кризи. Але до М. Хрущова доходила інформація про те, що в оточенні Дж. Кеннеді ще не вирішили, що робити з «німецьким питанням». Деякі заяви американської адміністрації можна було розцінити як пошуки компромісних розв'язок.

Зрештою, влітку 1961 р. відбулась зустріч М. Хрущова та Дж. Кеннеді на якій сторони чітко обґрунтували позиції з «німецького питання» і стало зрозумілим, що жодна сторона не шукає компромісного рішення. Після цього відбулось нарощування військового потенціалу обох держав, а В. Ульбріхт зазначив про можливість спорудження стіни для ізолювання Західного Берліна. Тоді ця заява пройшла фактично непоміченою. Але вже на початку серпня 1961 р. М. Хрущов підтримав ідею очільника НДР, коли ситуація навколо Берліна могла стати початком військової ескалації.

Незважаючи на тактичний успіх, пов'язаний із блискавичним зведенням Берлінського муру, до чого Захід виявився не готовим, у стратегічному плані цей крок був програшним. У своїх спогадах М. Хрущов зазначав, що стіна допомогла йому відновити статус-кво в Німеччині і що Дж. Кеннеді «зазнав поразки» у Берліні [13]. Документи, однак, засвідчують, що ніхто у радянському керівництві не розцінював підсумки Берлінської кризи як перемогу.

Берлінська стіна проіснувала до 1990 р. і стала своєрідним символом протистояння двох німецьких держав, поділу Європи, «холодної війни» і остаточного встановлення біполярного світу.

У другій половині 1960-х рр. резерви, що забезпечували можливості екстенсивного розвитку країн Східної Європи, значною мірою вичерпалися, що призвело до зменшення прибутку та уповільнення темпів розвитку економіки держав регіону.

Найбільшою кризою цього періоду у країнах Східної Європи стали події в Чехословаччині (1968-1969 рр.), відомі як «Празька весна». Керівником цієї країни в 1960-х рр. був А. Новотний. Темпи економічного розвитку Чехословаччини значно знизилися, можливості екстенсивного розвитку промисловості були вичерпані, процвітали корупція і зловживання владою, обростала привілеями партійна і державна бюрократія. Суспільство з демократичними традиціями не сприймало авторитарного, майже диктаторського стилю керівництва А. Новотного. У січні 1968 р. його звільнили з посади першого секретаря комуністичної партії Чехословаччини (залишивши на посаді президента країни). Новим лідером був обраний А. Дубчек.

Зазначимо, що на першому етапі розвитку реформаторського руху в Чехословаччині, як і в 1956 р. в Угорщині, не було мети трансформувати політичний устрій у країні, але динаміка подій неминуче наблизила реформістів впритул до цього рішення [14, р. 270].

Чехословацький рух за реформи розпочався із очевидної та конструктивної критики уряду за некомпетентність і нездатність наздогнати та перегнати промислово розвинені країни Заходу. Ця стратегічна мета декларувалась у програмі компартії Чехословаччини. Як вихід із застою пропонувалося відновити багато з того, що було втрачено із затвердженням комуністами своєї монополії на владу.

На відміну від Угорщини, реформісти в Празі не відкидали здійснення революції зверху, що, за задумом лідерів руху, повинно було убезпечити їх від радянського втручання та повторення трагічних наслідків угорського повстання. З цією метою особливий наголос було зроблено на поступових, еволюційних змінах у політичних інститутах, щоб забезпечити стабільність у країні та незворотність змін. Основні ідеї трансформації зводилися до розширення демократії, вивільнення з партійних лещат громадських та господарських органів та відповідно до розвитку їхньої власної ініціативи.

Але навіть цей варіант пошуку виходу з глухого кута ситуації застійного етапу соціалізму виявився передчасним для соціалістичного табору (за винятком певною мірою Польщі та Угорщини). Збігшись у часі з важкими, неоднозначними процесами у самому Радянському Союзі та інших

соціалістичних країнах, не міг викликати у них ідеологічного та політичного відторгнення.

Кандидатура А. Дубчека, котрий вважався прорадянським, влаштовувала Москву. А. Дубчек уявлявся радянським керівникам «досить нейтральною особистістю, слабким і невпевненим у собі. Його сприйняли як перехідну та керовану фігуру, як не найгірший варіант» [15].

Керівництво Чехословаччини на чолі з А. Дубчеком почало будувати «соціалізм з людським обличчям», намагаючись поєднати основи соціалістичного суспільства з ринковою економікою, плюралізмом, демократією. Пропонувалося скоротити державний апарат, реформувати господарський механізм і відокремити його від політичних і державних органів. Значну роль у пропаганді цих ідей відіграли засоби масової інформації, які діяли в країні порівняно вільно. Лібералізація в суспільному житті знайшла відображення у появі нових політичних організацій, активізації демократичних партій, що тривало до серпня 1968 р., коли були введені в країну війська Варшавського договору.

Необхідно зазначити, що війська Радянського Союзу ще з початку літа 1968 р. перебували на території Чехословаччини під виглядом військових навчань. Британський дослідник Д. Флойд вважає, що загалом «росіянам вдалося протягнути армію чисельністю приблизно 50 тис. солдатів із найсучаснішим озброєнням, до того ж не допускаючи припущень, що вони вторглися чи окуповують країну. Ці маневри червня 1968 р. насправді стали мініокупацією з військовою присутністю в такому масштабі, що був потрібний лише невеликий політичний успіх, щоб дозволити росіянам повернути годинник назад» [1]. Але чехословацькі керівники відмовлялися вірити у можливість «угорського» сценарію розвитку подій. Вони були переконані, що росіяни під тиском міжнародної громадської думки рано чи пізно мають примиритися з празьким експериментом. Водночас усередині країни посилювалася ще одна тенденція, що дуже турбувала радянське керівництво: у верхах чехословацької армії все гучніше лунали голоси за вихід країни з Організації Варшавського договору. Це спонукало керівництво Радянського Союзу використати силовий сценарій «наведення порядку» в Чехословаччині.

Загалом причини, що схилили радянське керівництво до застосування сили щодо суверенної держави, умовно можна звести до двох груп: геополітичні (військово-стратегічні) і політико-ідеологічні. Вразливість або втрата одного з партнерів за Варшавським договором сприймалися кремлівською елітою чимось на кшталт прориву «зовнішнього кільця» соціалістичного табору. Одна річ – відстоювання А. Дубчеком демократичних принципів і навіть «гуманної» версії соціалізму всередині соціалістичної

системи, і зовсім інша – виведення чехословацьких збройних сил на території країни з-під радянського контролю.

Проте вирішальну роль в остаточному рішенні Москви ввести війська до Чехословаччини відіграли політико-ідеологічні причини – побоювання перед поширенням демократизації на сусідні соціалістичні країни. Ерозія соціалістичної системи в Чехословаччині могла стати початком кінця гегемонії СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі.

У спробі виправдати втручання у внутрішні справи суверенної держави, КПРС та інші братські партії використали тезу, яка надалі стала наріжним каменем так званої «доктрини Брежнєва»: нинішня криза – це не внутрішня проблема Чехословаччини. Йдеться про місце ЧССР у соціалістичному таборі та міжнародному комуністичному русі. Можливий відхід Чехословаччини від узгодженої лінії порушить «існуючу в Європі розстановку сил і може призвести до загострення міжнародної напруги».

Не менш важливу роль у вирішенні силового розв'язання чехословацької кризи відіграла загалом сприятлива позиція інших країн Варшавського договору. Також, зазначимо, що США підтвердили свій намір не втручатися в ситуацію в ЧССР за жодних обставин.

Успішне здійснення військової операції контрастувало з політичною імпровізацією, яка відбулась в подальшому: головне завдання – згуртувати прорадянські сили та сформувати «тіньовий уряд», який визнає законність будь-яких дій союзників не вдалося. Також достатньо жорстко на події в ЧССР відреагувала Румунія, заявивши, що вторгнення військ є порушенням Варшавського договору і закликала до негайного їхнього виведення. Те ж саме заявила й Югославія. Обидві країни за будь-якої нагоди висловлювали підтримку чехословацьким реформаторам. Й. Броз Тіто побоювався, що за Чехословаччиною наступною може стати Румунія, і тоді радянські дивізії будуть розгорнуті відразу на двох ділянках югославського кордону – на угорському та румунському напрямках. З засудженням «воєнного втручання п'яти держав» виступили, окрім Румунії та Югославії, також Албанія та Китай. Однак усі ці протести мали «суто декларативний характер» і вже не могли вплинути на «розстановку сил, що склалася на міжнародній арені». Проте Москва змушена була визнати: військова операція не принесла очікуваних політичних результатів [16, р. 267].

16 жовтня між урядами СРСР та ЧССР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини, згідно з яким частина військ Радянського Союзу, що брала участь у вторгненні, залишалася на території ЧССР «з метою забезпечення безпеки соціалістичної співдружності». Підписання договору стало одним із головних військово-політичних підсумків акції військ п'яти держав.

Також, вторгнення СРСР до ЧССР призвело до нарощування угруповання військ НАТО біля чехословацьких кордонів, створення «європейської групи» в рамках НАТО. Чехословацька криза остаточно зруйнувала вельми поширену на Заході після Карибської кризи ілюзію, що зацікавленість у політичній та стратегічній стабільності, а також вигоди тісніших зв'язків із Заходом сприятимуть трансформації реального соціалізму у бік плюралістичнішого суспільства, що поважає множинність вибору.

17 жовтня розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке завершилося до середини листопада. Через сім місяців після окупації А. Дубчек був зміщений з посади першого секретаря КПЧ. На квітневому 1969 р. Пленумі ЦК КПЧ першим секретарем був обраний Г. Гусак. Через кілька років політична атмосфера у Чехословаччині вже не відрізнялася від ортодоксальних соціалістичних режимів [17, р. 176].

Паралельно з подіями в Чехословаччині відбувалась політична криза в Польщі 1968 р., яка засвідчила катастрофічну втрату влади В. Гомулкою, що призвело до остаточної втрати ним авторитету та передачу влади у 1970 р. Е. Гереку (який також не зміг зупинити деструктивних процесів у соціалістичному устрої Польщі).

В Югославії на тлі загострення економічних проблем на початку 1970-х рр. посилювалися диспропорції в розвитку Словенії і Хорватії, з одного боку, і інших югославських республік – з іншого, поглибилися національні суперечності. Учасники заворушень в Хорватії в листопаді 1971 р. виступали з вимогами відділення республіки від СФРЮ.

Після поразки «Празької весни», подій в Польщі та Югославії почалося посилення тоталітарних режимів у Східній Європі. Економічні реформи практично зупинилися, ринкові відносини, які зароджувалися, або ліквідовувалися, або вкрай обмежувалися. Активізувався дисидентський рух. Відставання від розвинених країн Заходу зростало. Для придушення невдоволення правлячі компартії зміцнювали армії, органи внутрішніх справ і держбезпеки.

Таким чином можна зробити висновок, що внутрішні кризи в країнах соціалістичного табору мали загрозливий характер для системи європейської безпеки, що лише була в процесі становлення та мала реагувати на щоразу нові виклики «холодної війни». Ставало зрозумілим, що радянська система не в змозі запропонувати хоч який-небудь прийнятний варіант вирішення проблем, які виникали в країнах соцтабору, де щоразу з більшою силою лунали заклики до демократизації, лібералізації тощо. А західні держави через розподіл сфер впливу, що відбувся після Другої світової війни, були не в змозі якимось чином вплинути на ситуації, та й рамки «холодної війни» того часу не дозволили б їх втручання через реальну загрозу глобального конфлікту двох систем, адже

процес балансування «на межі» у 1950 – 1960 рр. був основною характеристикою тогочасних міжнародних відносин.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лавренов С.Я., Попов И.М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. М. : АСТ; Астрель, 2003. 776 с. URL: http://militera.lib.ru/h/lavrenov_popov/07.html
2. Knight A. Beria: Stalin's First Lieutenant. Princeton : Princeton University Press, 1993. 312 p.
3. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, 14 мая 1955 г. *100(0) ключевых документов по российской и советской истории*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0013_war&object=translation&l=ru
4. Москва и восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949-1953): Очерки истории / Т.В. Волокитина, Г.П. Мурашко, А.Ф. Носкова, Т.А. Покивайлова. М. : РОССПЭН, 2002. 686 с.
5. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. М.: Международные отношения, 1994. Т. 2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг. 2-е изд. 1994. 632 с. *Скепсис*. URL: https://scepsis.net/library/id_3226.html
6. Стыкалин А. О конкретно-исторических обстоятельствах роспуска Коминформа и перехода к новым формам взаимодействия компартий. *Історична панорама: збірник наукових праць*. 2007. Вип 5. Чернівці: ЧНУ «Рута». 158 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4835.html>
7. Бухарин Н.И., Яжборовская И.С. Владислав Гомулка: на поворотах истории // *Новая и новейшая история*. 2011. № 4. С. 146-168.
8. Липинский П. Гомулка и советские лидеры. *Новая Польша*. URL: <https://novayapolsha.pl/article/gomulka-i-sovetskie-lidery/>
9. Держалюк М.С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (Частина 1). *Проблеми всесвітньої історії*. № 1 (3), 2017. С. 109-139.
10. Едемский А.Б. По следам секретных консультаций на Брионах 2-3 ноября 1956 г. *Славянский альманах 2010*. 2011. Вып. 15. С. 462-488.
11. Политические кризисы и конфликты 50-60-х годов в Восточной Европе / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, науч. Центр общеслав. исслед.; отв. ред. Новопашин Ю.С.; ред. сост. Желицки Б.Й. М., 1993. 227 с.
12. Lakishyk D. German Question in the Foreign Policy Strategy of the USA in the Second Half of the 1940s – 1980s. *Європейські історичні студії: науковий журнал*. 2020. № 16. С. 73-92.

13. Carmichael N. A Brief History of the Berlin Crisis of 1961. *National Archives*. URL: <https://www.archives.gov/files/research/foreign-policy/cold-war/1961-berlin-crisis/overview/berlin-wall-overview.pdf>
14. Golan G. Czechoslovak reform movement. Communism in crisis 1962-1968. Cambridge: University Press, 1971. 360 p.
15. The Prague Spring '68: A National Security Archive Cold War Reader. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/prague-spring-68>
16. Ouimet M. The Rise and fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2003. 309 p.
17. Fowkes B. Eastern Europe 1945-1969: From Stalinism to Stagnation. London, New York : Routledge, 2000. 188 p.

УДК 94:008+327.7

Луцак В.В.

ПАКТ РЕРІХА ЯК ПРОЕКТ ДОСЯГНЕННЯ МИРУ ЧЕРЕЗ КУЛЬТУРУ: ВІД ПОЯВИ ІДЕЇ ДО ПІДПИСАННЯ ДОГОВОРУ

У статті ґрунтовно розглянуто історію розробки, просування та підписання Пакту Реріха. Встановлено, що зазначений договір був однією з миротворчих ініціатив після Першої світової війни та відображав пацифістські тенденції у міжвоєнний період. Важливість Пакту Реріха обумовлюється тим, що це перший спеціальний широко ратифікований договір щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту без будь-яких застережень. У ході дослідження було встановлено переваги та недоліки Пакту Реріха як проекту досягнення миру через культуру. Здійснено одну з перших спроб проаналізувати Пакт Реріха як прояв регіонального співробітництва між США та країнами Панамериканського союзу, яке здійснювалось у рамках «політики добросусідства».

Ключові слова: Микола Реріх, мир, культура, Панамериканський союз, США, Генрі Уоллес.

Lushchak V.V. The Roerich Pact as a project to achieve peace through culture: from the emergence of an idea to the conclusion of an agreement.

The article considers the history of the development, promotion and signing of the Roerich Pact. It has been established that this treaty was one of the peacekeeping initiatives after the First World War and reflected the pacifist tendencies in the

interwar period. The importance of the Roerich Pact is due to the fact that this is the first special widely ratified treaty for the protection of cultural property in the event of armed conflict without any legal reservations. The study established the advantages and disadvantages of the Roerich Pact as a project to achieve peace through culture. One of the first attempts was made to analyze the Roerich Pact as a manifestation of regional cooperation between the United States and the countries of the Pan American Union, which was carried out within the framework of the policy of good neighborliness.

Key words: *Nicholas Roerich, peace, culture, Pan American Union, USA, Henry Wallace.*

«...Мир, заснований лише на економічних та політичних угодах урядів, не зможе завоювати одностайної, міцної та щирої підтримки народів; він має базуватися на інтелектуальній та моральній солідарності людства»

Статут ЮНЕСКО

Війна та мир – одні з найстійкіших явищ у циклах людської історії. Поширеним є вислів, що війна – це норма, а мир – виняток. Таке уявлення, у поєднанні із загальноприйнятим ставленням суспільства до війни як до невід’ємного елементу міжнародних відносин, визначило загалом акцент досліджень саме на явищі «війна». Із другої половини ХХ ст. фокус наукових розвідок та дискусій змістився з вивчення причин і наслідків воєнних конфліктів до розгляду ініціатив, ідей та практик, які пропонували моделі та сценарії досягнення стійкого миру. Це пов’язано у першу чергу з появою нової міждисциплінарної науки – дослідження миру (peace studies) [1]. Роль та діяльність окремих осіб та суспільства загалом у створенні миру, як правило, тривалий час залишалася за лаштунками, як і питання особистісного лідерства в розбудові миру [2, с. 104]. У зв’язку з цим, Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам’яток, або Пакт Реріха, та рух, який виник для його просування, може слугувати актуальною дослідницькою темою у рамках як «peace studies», так і окремим об’єктом історичного дослідження.

Війна, мир та захист об’єктів культурної спадщини – це речі, які нерозривно пов’язані між собою. Війна – це головна (але не єдина) загроза для культурних цінностей, а мир – ключова умова їх захисту. Російський художник Микола Реріх, автор ідеї Пакту Реріха, пропонував укласти міжнародний договір, який би не просто захистив скарби людського генія від полум’я війни, а за допомогою культури обмежив би саме явище війни.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження Пакту Реріха у двох площинах: як одну з миротворчих ініціатив у міжвоєнний період; як перший

спеціальний міжнародно-правовий договір, який забезпечував захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

Огляд літератури. В українській історіографії про Пакт Реріха писали здебільшого в контексті міжнародно-правового захисту культурних цінностей, аналізуючи цей документ в юридичних рамках. Серед вітчизняних авторів варто виділити В. Акуленка, С. Кота, Д. Коваля, які у своїх фундаментальних монографіях та численних статтях виділяли Пакт Реріха як один із ключових документів у генезі становленні міжнародно-правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. У російській історіографії Пакт Реріха досліджували: М. Богуславський, Л. Шапошнікова, Т. Книжник, О. Лавренова, Ю. Спірідонова, П. Баренбойм, А. Захаров, І. Дяченко та ін. Велика кількість матеріалів та важливих документів з історії Пакту Реріха містяться у збірниках / брошурах присвячених річницям Пакту Реріха, які видавались численними реріхівськими товариствами в Україні та Росії.

Вагомими для нашої розвідки стали роботи болгарської юристки М. Куцарової та американських дослідників Р. Бернса та Ч. Сміта. У контексті, так званого, американського періоду Пакту Реріха стали важливими праці присвячені біографії одного із ключових осіб причетних до просування договору у США – Г. Уоллеса. Неабияку цінність для нашого дослідження становили архівні матеріали, зокрема із електронної колекції документів у Музеї Реріха в Нью-Йорку, електронної бібліотека Міжнародного Центру Реріхів у Москві та електронного архіву Державного департаменту США (FRUS).

Незважаючи на велику кількість досліджень із заявленої теми, в культурологічній, історичній та правовій літературі, у історіографії відсутній цілісний погляд на Пакт Реріха як на одну з миротворчих ініціатив міжвоєнного періоду. Так само недостатньо дослідницької уваги відведено аналізу місця та ролі США та країн Панамериканського союзу у прийнятті Пакту Реріха.

Виклад основного матеріалу. На час Першої світової війни не існувало окремого міжнародно-правового договору, який би захищав культурне надбання людства від руйнівних наслідків воєнних конфліктів. Були натомість окремі статті у Гаазьких конвенціях 1899 р. та 1907 р., які регулювали закони та звичаї війни. На думку Д. Коваля, вони стали першими універсальними міжнародно-правовими актами, що закріпили мінімальний рівень захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту [3, с. 441]. Однак, як показала Велика війна (де активно використовувалась авіація та далекобійна артилерія), вони не змогли захистити значну кількість культурних цінностей від руйнувань. Головним недоліком статей Гаазьких конвенцій щодо культурних цінностей було положення про те, що під час збройних конфліктів військова необхідність є першочерговою. Тобто, якщо стояло питання досягнення

потенційної військової переваги за рахунок об'єктів культури чи збереження цих об'єктів за рахунок військової переваги, керівництво армії залишало за собою право вибору. Це фактично давало військовим «зелене світло» для знищення культурних пам'яток, якщо вони вважатимуть, що це принесе тактичну перевагу над противником. Положення про «військову необхідність» сприймалось як максима та було каменем спотикання для багатьох проектів та ініціатив, які пропонували захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Як зазначає В. Акуленко, причина відсутності ефективного міжнародно-правового механізму, який би забезпечив захист культурних цінностей, була пов'язана із «загальноприйнятим ставленням суспільства до війни як до природного стану речей..., і як до невід'ємного елементу міжнародних відносин» [4, с. 6].

Після закінчення Першої світової війни можна спостерігати зміну ставлення суспільства до війни, яке пов'язане з новим концептуальним осмисленням міжнародно-правового регулювання у сфері обмеження війни та спробами гарантування миру за допомогою глобальної міжнародної організації. У контексті цього, ми б виділи три підходи на проблему досягнення миру, які були запропоновані із трьох різних галузей – міжнародні відносини, економіка та культура. Перший пов'язаний із прийняттям Договору про відмову від війни як засобу національної політики, або Пакт Бріана-Келлога 1928 р. За підготовку Пакту Бріана-Келлога, учасники якого погодились вирішувати всі конфлікти мирним шляхом і виключили війну як інструмент національної політики, державний секретар США Келлог отримав у 1929 р. Нобелівську премію миру. Другий підхід пов'язаний з іменем британського журналіста, письменника, громадського та політичного діяча Н. Енджелла. У своїй знаменитій книзі «Велика ілюзія», він проаналізував природу війни та прийшов до висновку, що витрати на війну настільки великі, що перевищують потенційний виграш, тому війна, на його переконання, є не вигідною. Продовжуючи думку про економічні корені конфліктів, Н. Енджелл підсумував, що поглиблення економічної взаємозалежності між країнами зробило війну ірраціональною. У 1933 р. за свої ідеї британець був нагороджений Нобелівською премією миру. І, нарешті, третій підхід запропонував російський художник Микола Реріх, якого глибоко хвилювало питання миру на Землі як гарантія збереження культурної спадщини народів світу. Цей підхід знайшов своє втілення у Пакті Реріха. За свою миротворчу діяльність М. Реріх був тричі номінований на Нобелівську премію миру (1929 р., 1933 р. та 1935 р.) [5]. Не потребує зайвий раз вказувати на драматизм цих міжвоєнних договорів та ініціатив з урахуванням подальшого перебігу подій в історії, але вони були відображенням тих пацифістських та ідеалістичних ідеалів, які побутували у світі в той час та які, зрештою, стали нормою у сьогоденні.

Зазначенні вище ідеї та підходи до побудови стійкого миру нерозривно пов'язані з іменами їх авторів та натхненників. Зважаючи на те, що історія Пакту Реріха має безпосередній зв'язок із життєвим та творчим шляхом М. Реріха варто зупинитись на деяких віхах його біографії, які є важливими в контексті нашого дослідження. Для структури викладу матеріалу ми розділили історію Пакту на два чітко виражених та взаємопов'язаних періоди – європейський та американський.

Європейський період.

Микола Реріх народився 27 вересня (9 жовтня) 1874 р. у Санкт-Петербурзі, столиці Російської імперії. Родина Реріха по батьківській лінії належала до стародавнього скандинавського роду і переселилися до Росії на початку XVIII ст. Батько його був власником нотаріальної контори, поважним юристом, людиною широкої ерудиції. Очевидно, він теж бачив свого сина на юридичному поприщі, але М. Реріх більше тяжів до мистецтва, і саме з ним хотів пов'язати своє життя. Важко сказати чи це був компроміс, чи бунт сина проти батька, але в 1893 р. М. Реріх стає студентом юридичного факультету у Санкт-Петербурзькому університеті, і у тому ж році – був зарахований до Імператорської Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Його дипломна робота на тему: «Правовий стан художників Давньої Русі» була виконана на межі юриспруденції, історії та мистецтва. Отримавши диплом правознавця, він не успадкував нотаріальну контору батька, і все ж, його подальше життя було нерозривно пов'язане з правом, зокрема, захистом культурних цінностей [4, с. 7-8].

Слід зазначити, що у роки навчання М. Реріха в Санкт-Петербурзькому університеті там, впродовж кількох десятиліть, розвивалася школа міжнародного гуманітарного права, на чолі з її основоположником Ф. Мартенсом, видатним юристом та громадським діячем, автором фундаментальної праці «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» (1882-1883 рр.). Саме цей підручник, переведений на основні мови світу ще за життя автора, був покладений в основу курсу, прослуханого М. Реріхом навесні 1897 р. в університеті. Авторитет Ф. Мартенса був незаперечний у питаннях, із якими М. Реріх мав справу під час своєї міжнародної діяльності – мирне вирішення протиріч між країнами, міжнародний третейський суд, охорона культурних цінностей та ін. Ф. Мартенс та його учні брали активну участь у розробці основних угод Першої Гаазької конференції миру, скликаній в 1899 р., яка започаткувала процес роззброєння та встановлення правил ведення війни, а також Другої Гаазької конференції миру 1907 р. Одним з найбільш відомих учнів Ф. Мартенса та його наступник на кафедрі міжнародного права був

професор М. Таубе. У майбутньому він стане близьким другом М. Реріха та допомагатиме йому у популяризації та просуванні Пакту Реріха [6].

Вперше ідея про укладення спеціальної міжнародної угоди про захист культурних цінностей виникла у М. Реріха у період російсько-японської війни. Після відвідання стародавніх міст Російської імперії він виявив жахливий стан культурних пам'яток, які зазнали руйнувань від часу та людської байдужості. У 1904 р. в Імператорському Російському архітектурному товаристві він виступив з доповіддю про катастрофічний стан історичних пам'ятників та закликав до прийняття відповідних заходів щодо їх збереження. У 1914 р. художник у зверненні до уряду Росії, до президента Франції Р. Пуанкаре, у листі до посла США, закликав уряди країн виступити з протестом проти варварських руйнувань історичних пам'яток воюючими сторонами у Європі та укладання відповідного міжнародного договору. У 1915 р. він презентував доповідь імператору Миколі II та великому князю Миколі Миколайовичу із закликом вжити серйозних заходів на державному рівні для охорони російських культурних скарбів [7, с. 86-92]. Це дії хоч і не мали політичних наслідків, але вони пропагували у світі ідею міжнародної охорони культурних цінностей.

Руйнівні наслідки Великої війни для культурних цінностей, зокрема – знищення бібліотеки Католицького університету в Левені (Бельгія) та бомбардування Реймського «собору-мученика» (Франція) продемонстрували недосконалість та недостатність положень Гаазьких конвенцій та остаточно утвердили М. Реріха в думці про необхідність зобов'язати держави світу, через підписання спеціального міжнародного договору, захищати та зберігати пам'ятки культури у випадку збройного конфлікту.

Із початком більшовицької революції у житті Реріхів відбулись суттєві зміни. У 1917 р. через хворобу легень М. Реріх вимушений поїхати із сім'єю у Фінляндію. У 1918 р. у зв'язку із закриттям кордону між Росією і Фінляндією, яка відокремилася від неї, сім'я Реріхів виявилася відрізаною від Батьківщини. Після нетривалого перебування у Європі (Фінляндія та Англія), М. Реріх із сім'єю перебирається у США. В Америці, де він провів три роки, йому випала чудова можливість розгорнути свою культурно-просвітницьку діяльність, а також підготувати масштабну експедицію до Центральної Азії. Його організаторський талант проявився у створенні цілої низки культурно-освітніх установ – Майстер-Інституту Об'єднаних Мистецтв (1921 р.), Міжнародного центру мистецтв «Corona mundi» (1922 р.), метою якого було культурне співробітництво народів світу, а в 1923 р. було відкрито Музей Реріха у Нью-Йорку [6].

Починаючи з 1923 р. М. Реріх здійснює грандіозну п'ятирічну експедицію по Індії та Центральній Азії, відвідуючи, Тибет, Китай, Алтай, Монголію. Під час цієї експедиції в індійській долині Куллу, М. Реріх, на

кошти американського мецената Л. Хорша, засновує Гімалайський дослідницький інститут «Урусваті», який займався вивченням гімалайської флори, фауни, геології та метеорології. Директором інституту став старший син Реріха Юрій. Мальовниче поселення Наггар, що розташоване в долині Куллу, в передгір'ях Гімалаїв, стає відтоді постійним місцем проживання М. Реріха. З того часу, нечисленні та нетривалі подорожі в США та Європу, які здійснював М. Реріх мали на меті здебільшого координацію роботи з підготовки міжнародної угоди про захист духовного надбання людства [8].

Повернувшись вперше після експедиції у США, перед М. Реріхом відкрились тривожні реалії. Західний світ охопила Велика депресія, серед людей ширилась недовіра, байдужість та відчай. До влади у низці країн прийшли радикальні сили правого та лівого політичного спрямування. Миротворчий оптимізм (до якого можна віднести «Дух Локарно») поступився місцем страху, що світ знову погрузне у горнилі світової війни. На фоні цієї загальної атмосфери М. Реріх активізував роботу із просування ідеї підготовки міжнародної угоди про захист культурної спадщини. Першими, хто відгукнувся на заклики М. Реріха були діячі зі сфери культури та міжнародного права Франції та Бельгії, де об'єкти культури ще пам'ятали на собі вогонь та попіл минулої війни. Зокрема, французькі юристи-міжнародники – доктор міжнародного права та політичних наук Паризького Університету Г. Шклявер та професор Ж. Ла Прадель (член Постійної палати міжнародного правосуддя у Гаазі) розробили, відповідно до норм міжнародного права, юридичну форму основного документа майбутнього Пакту [9, с. 38-39].

Проект Пакту вводив принцип нейтрального статусу для історичних пам'яток, музеїв, наукових, мистецьких, освітніх та культурних установ. Він передбачав, що такий самий захист має поширюватись і на персонал вищезгаданих установ [10, р. 33-35]. Ця концепція, яка йшла вслід за концепцією нейтралітету медичного персоналу під час війни, мала гарантувати повагу і, таким чином, захист культурних цінностей. З цією метою М. Реріхом було розроблено Прапор, за допомогою якого мають бути відзначені університети, собори, храми, спеціальні колекції, бібліотеки та інші культурні центри. Досить символічно, що цей стяг отримав назву Прапор Миру (англ. Banner of Peace) або «Червоний хрест культури», відображаючи спрямованість та місію Пакту [11]. Найбільша цінність розробленого проекту договору обумовлена тим, що у ньому відкидався принцип воєнної необхідності, який містився у положеннях щодо культурних цінностей у Гаазьких конвенціях.

З часу оприлюднення в американській та європейській пресі проект Пакту привернув до себе велику увагу видатних діячів науки та мистецтва, політичного керівництва країн світу та в цілому широкої громадськості. На його підтримку виступили А. Ейнштейн, Т. Манн, Р. Тагор, Г. Уеллс, Головний

маршал Франції Ліоте, Папа Пій XI, король Бельгії Альберт, король Югославії Олександр, президент Чехословаччини Т. Масарик, президент Латвії А. Квієсіс та ін. [6, с. 23].

З 1929 р. розпочалась кампанія за прийняття документа на розгляд у парламентах країн світу, яку координували комітети Пакту Реріха. Було створено п'ять таких Комітетів – у Франції, Бельгії, Індії та два у США, які мали всіляко сприяти ратифікації Пакту від місцевих урядів та поширювати культурне завдання Пакту, залучаючи нових прихильників¹. Як ознака визнання діяльності М. Реріха, у 1929 р. його було номіновано на Нобелівську премію миру. Ім'я Реріха було офіційно запропоновано Департаментом міжнародного права при Університеті Парижа. Як зазначалось у статті «New York Times»: «...це визнання того, що зусилля по досягненню миру між народами за допомогою мистецтва та культури покращили наше розуміння міжнародних відносин» [12].

На початку 1930-х рр. проект Пакту досяг значного прогресу. У Бельгії член Королівської Комісії з охорони пам'яток Каміл Тюльпінк запропонував зробити м. Брюгге, багате на пам'ятники минулого, центром для поширення ідей Пакту. Маленьке європейське місто, яке в підсумку першим підняло Прапор Миру, стало відправною точкою в ланцюзі наступних значних подій в історії Пакту. У 1931 р. у ньому, за активної участі К. Тюльпінка, було засновано Міжнародний Союз Пакту Реріха у якості постійної організації для подальшого просування договору. З ініціативи цієї організації у м. Брюгге було організовано дві міжнародні конференції присвячені Пакту Реріха [13, с. 90-91].

На Першій конференції, яка відбулась у вересні 1931 р., було ухвалено план дій щодо поширення Пакту. Особливу увагу було зосереджено на питанні пропаганди ідей Пакту у школах та у воєнних академіях [14]. Сам М. Реріх вітав початок конференції «із снігових вершин Гімалаїв» та зазначив, що вона є початком довгоочікуваної Ліги Культури. «Ця Ліга зміцнить міжнародне усвідомлення того, що справжня еволюція відбувається лише на засадах Знання та Краси. Лише цінності Культури дадуть вирішення найважчих життєвих проблем», – писав М. Реріх [15]. У роботі та підготовці цього форуму взяв участь М. Таубе, професор Міжнародного інституту права, згодом організатор та голова Комітету Пакту Реріха у Парижі. Професор Таубе у листі до М. Реріха досить влучно, на наш погляд, описав результати конференції, коли зазначив наступне: «Конгрес, безперечно, вдавсь наскільки може бути вдалим перший крок великої міжнародної та гуманітарної справи, здійсненої

¹ Головою комітету в Парижі став згаданий нами М. Таубе, а генеральним секретарем – доктор міжнародного права Г. Шклявер. Комітетом у Брюгге керував член Королівської Комісії з охорони пам'яток Бельгії К. Тюльпінк. Покровителем Пакту в Бельгії обрали М. Адачі, голову Гаазького Верховного Міжнародного трибуналу.

приватними особами, і до того ж у галузі новій, важкій та делікатній: він був добрий, але не блискучий, – цікавий, але не багатолюдний, – багатий на можливості в майбутньому, але скромний на досягнення на дану хвилину» [16].

Через рік, у серпні 1932 р., була скликана Друга Міжнародна конференція. На ній було ухвалено рішення звернутися до країн світу із закликом визнати за Пактом силу міжнародного документа. Під час виступу Г. Шклявер відповів на слова численних критиків Пакту Реріха, які розглядали договір не корисним, посилаючись на зазначений вище Пакт Бріана-Келлога. Він звернув увагу на статтю 16 Статуту Ліги Націй у якій можливість війни допускається, тому воєнні дії у відносинах між державами потрібно розглядати як ймовірні. Відповідно, забезпечення належного міжнародно-правового захисту культурних цінностей, через укладання спеціального договору, залишалось актуальним завданням [17].

Важливо зазначити, що обидві Конференції з Пакту Реріха відбулися під заступництвом маркіза М. Адачі, Президента Постійної палати міжнародного правосуддя при Лізі Націй. Крім Адачі та згаданих вже російського юриста М. Таубе та професора Ж. Ла Праделя, з погляду міжнародного права, проект договору отримав схвалення з боку Рафаеля Альтаміра, Антоніо де Бустаманте, Бернарда Лодера. Усі вони були суддями Постійної палати міжнародного правосуддя у Гаазі [18]. Це свідчить, що проект Пакту Реріха був не просто актуальною миротворчою ініціативою, але і мав практичні перспективи з точки зору міжнародного права.

У травні 1930 р. Міжнародний комітет музеїв під керівництвом бельгійця Жюля Дестре, одностайно затвердив проект Пакту Реріха. Далі він був переданий на розгляд Міжнародного комітету Ліги націй з інтелектуального співробітництва (попередник ЮНЕСКО – ВЛ.). Офіційний погляд Ліги націй на запропонований М. Реріхом проект Договору ґрунтовно висвітлила у своїй статті російська дослідниця Ю. Спірідонова. Вона, зокрема, наводить думки генерального секретаря Міжнародного комітету музеїв Е. Фундукідіса та Генерального секретаря Інституту міжнародного права професора Шарля де Вішера. Аргументуючи свій висновок про недосконалість положень проекту, Ш. де Вішер зазначає, що документ не враховує неможливість самого застосування принципу недоторканності в умовах воєнних дій. Він посилається при цьому на Статтю 1. Проекту, де зазначено принцип нейтральності не лише історичних пам'яток та музеїв, а й усіх установ, присвячених наукам, мистецтвам, освіті та культурі. На його думку, поширення даного принципу робить нездійсненним його застосування в європейських країнах, де більша частина художніх і культурних багатств перебуває в населених районах. Крім того, їхня безпосередня близькість до об'єктів стратегічного значення не дозволила б, насправді, їх ізолювати від середовища, в якому вони знаходяться.

Е. Фундукідіс, розвиваючи цю ж аргументацію, заявив: «Ставити культ історичного пам'ятника вище військової необхідності є сентиментальністю дивного анахронізму». У результаті Президент Міжнародного комітету інтелектуального співробітництва заявив, що «ідея ведення війни та одночасної поваги до творів мистецтва не має сенсу», тим самим поховавши позитивну резолюцію щодо проекту Пакту Лігою націй [19, с. 271-272].

Незважаючи на підтримку проекту Пакту серед численних наукових та освітніх установ, видатних діячів та авторитетних юристів, уряди провідних країн Європи не проявили до нього належної уваги. Разом з тим, умовний європейський період Пакту Реріха став якісним підґрунтям для розповсюдження серед широких мас необхідності прийняття міжнародного законодавства із захисту культурних цінностей та сприяв розвитку культурної дипломатії.

Американський період.

Ідея Пакту Реріха перетнула океан разом із переїздом М. Реріха з Англії у США. У Новому світі він продовжив пошуки спонсорів та однодумців для популяризації необхідності міжнародного захисту культурних цінностей та поширення серед людей розуміння миротворчої сили культури. Ключову роль у просуванні договору у Сполучених Штатах відіграв вже згаданий нами Музей Реріха у Нью-Йорку. Зокрема, слід зазначити головного мецената діяльності М. Реріха у США, який профінансував будівництво Музею Реріха та став його президентом – Л. Хорша та віце-президента Музею Ф. Грант. Музей поступово розширювався, перетворюючись в активно діючий культурний центр, і в 1929 р. переїхав у нове спеціально збудоване приміщення – 29-поверховий хмарочос на Ріверсайд-драйв, 310. Саме на відкриття цього коштовного та монументального проекту М. Реріх приїхав з Індії. Як зазначає американський дослідник Р. Вілльямс: «Шанувальники вітали його як одного з найбільших художників світу, що нині живуть. Мер Нью-Йорка Дж. Уокер вітав його в мерії. З ним зустрівся губернатор штату Франклін Д. Рузвельт. Дружина губернатора Елеонора прочитала у музеї лекцію про права жінок. Можливо, найважливішим є те, що пропозиція Реріха про міжнародний договір з охорони пам'яток культури у воєнний час викликала оплески відомих діячів у країні та за кордоном» [20, р. 131-135]. Незважаючи на особисту популярність та широку підтримку запропонованого М. Реріхом договору, уряд США не проявив до нього зацікавленості.

Сполученні Штати Америки переживали у 1930-ті рр. найбільшу в історії країни економічну кризу, яка охопила усі галузі народного господарства. Республіканська адміністрація Гувера, відгородившись від решти світу високими протекціоністськими митами та політикою

ізоляціонізму, намагалась мінімізувати завданні Великою депресією збитки, але цього було не достатньо. Через взаємозалежність банківських та фінансових зв'язків між країнами, світова економічна система зазнала краху за принципом доміно.

У такий непростий час група прихильників Пакту Реріха намагалась зацікавити у договорі представників уряду Сполучених Штатів. Перша така спроба була здійснена у лютому 1930 р. Проект був представлений Державному департаменту США, який у своїх висновках щодо договору продемонстрував схожу аргументацію, що і Ліга Націй [25, с. 53]. Зокрема, на думку Ч. Барнса, начальника Договірного відділу Держдепартаменту (англ. chief of the Department's Treaty Division), культурні цінності та наукові установи, перелічені у проекті Реріха, «охоронялися у воєнний час відповідно до загальноприйнятих норм міжнародного права». Більше того, він заявив, що просування цього договору Вашингтоном не принесло б особливих результатів, оскільки географічне положення США та їхнє ставлення «до війни такі, що ймовірність вторгнень Сполучених Штатів до інших країн чи вторгнень до Сполучених Штатів з боку інших країн було малоімовірним». В. Макклюр (англ. Wallace McClure), співробітник Договірного відділу, сформулював офіційну незгоду Відділу щодо проекту М. Реріха. Його меморандум був зосереджений на п'яти пунктах, які, на його думку, заперечували необхідність спеціального договору: 1) пакт Бріана-Келлога зробив непотрібними та навіть небажаними переговори щодо регулювання війни; 2) Гаазька конвенція 1907 забороняла грабежі, забороняла бомбардування незахищених міст і наказувала щадити «наскільки це можливо» всі культурні цінності; 3) застосування повітряної війни у будь-якому разі зробило б «сучасні правила ведення війни фактично недійсними»; 4) випадкове знищення культурних цінностей та наукових установ не можна запобігти жодним договором; і 5) просування такого «безкорисного, слабкого та нездійсненного» договору «скоріше перешкоджає, ніж сприяє розвитку ефективного міжнародного права» [21, р. 41]. Очевидно, виходячи із власних національних інтересів та тогочасних соціально-економічних реалій, питання захисту культурних цінностей не було першочерговим на порядку денному у Білому домі.

Зміни у ставленні уряду США до Пакту Реріха відбулись вже при новій адміністрації. У 1933 р. Америка, зачарована новим, енергійним президентом-демократом Ф. Рузвельтом, з надією дивилася у майбутнє. Шлях економічних реформ, Новий курс, запропонований урядом Рузвельта, давав підстави для оптимізму. Однією із сильних сторін управління президента Рузвельта була вмільа кадрова політика. Ключові посади у міністерствах та установах виконавчої влади посіли компетентні, схильні до політичних експериментів

прогресивні політики. Серед них, у контексті нашого дослідження, необхідно виділити Генрі Уоллеса, представника відомої фермерської родини з Айови та редактора популярної на Середньому Заході газети «Wallaces' Farmer», який обійняв посаду міністра сільського господарства США.

Президент та більшість членів його кабінету розглядали Новий курс як програму антикризових реформ. Однак, для міністра Уоллеса Новий курс був чимось принципово більшим ніж панацеєю від депресії. Г. Уоллес розділяв Америку до Нового курсу та Америку часів Нового курсу. Він наголошував, що попередній розвиток Сполучених Штатів був заснований на матеріальній доктрині, яка включала соціальний дарвінізм, твердий індивідуалізм та конкуренцію. Ця «філософія старого фронтиру», на його думку, добігала кінця, проявом чого стала депресія. Основою ж «нового фронтиру» мала стати співпраця, взаємоповага та взаємозалежність, як між окремими елементами у американському суспільстві, так і між країнами у системі міжнародних відносин. Американський народ повинен не тільки дотримуватися «вищого закону співпраці вдома, стверджував Г. Уоллес, але й має визнати, що живе у духовно єдиному світі» [22, р. 79-81]. Політичний ідеалізм та вільсонівський інтернаціоналізм, які були ключовими елементами філософського бачення Нового курсу Г. Уоллеса, стали сприятливим підґрунтям для прийняття ним миротворчих та універсальних цілей Пакту Реріха.

Як нерідко трапляється в історії важливе місце у подіях та явищах належить випадку. Знайомство Г. Уоллеса з ідеями М. Реріха відбулось за кілька років до початку його політичної кар'єри. Згідно зі спогадами Ф. Грант, у музей прийшов відвідувач – редактор фермерської газети, щоб познайомитися з живописом М. Реріха. Ф. Грант провела для Г. Уоллеса екскурсію музеєм, супроводжуючи її розповідями про картини та ідеї М. Реріха. У подальшому Г. Уоллес сильно захопився творчістю російського емігранта, його пацифістською філософією з елементами теософії та ботанічними дослідженнями, які проводились у Гімалайському інституті наукових досліджень «Урусваті» [23]. Хоча Г. Уоллес зустрічався з відомим художником лише один раз, він встановив тісні зв'язки із співробітниками Музею Реріха.

Коли, після невдалих спроб залучення уряду Гувера до просування Пакту, нова адміністрація Рузвельта прийшла до влади, представники Музею Реріха, які займались просуванням Пакту, знали до кого звернутись за протекцією. Міністр Уоллес став посередником між Музеєм Реріха та урядом США. Це було особливо доречним, враховуючи, що на листопад 1933 р. було заплановано проведення Третього міжнародного з'їзду присвяченому Пакту Реріха, і першого у США. Залученість та активна участь члена адміністрації Рузвельта в організації майбутнього конгресу мала надати йому суттєвої ваги.

Влітку та восени 1933 р. Г. Уоллес доклав чималих зусиль, щоб домогтися підтримки урядом США майбутнього з'їзду. Міністр Уоллес мав кілька розмов з президентом, присвячених М. Реріху, з яким Ф. Рузвельт вже був знайомий, та майбутній конвенції. У ґрунтовному листі, направленому на ім'я президента, Г. Уоллес детально описав історію Пакту, зазначивши, що проект договору отримав потужну підтримку як з боку широкої громадськості у всьому світі, так і фахівців з міжнародного права. Г. Уоллес вказав, що на двох останніх конференціях у Брюгге було висловлено глибоке співчуття щодо байдужості, проявленої до конференцій з боку адміністрації Гувера. Міністр намагався переконати Ф. Рузвельта у бажаності для США підтримати цю ініціативу. «Мені здається, що в даний час світ, можливо як ніколи раніше, звертає свої погляди до очолюваної Вами Америки в пошуках нових шляхів, що виводять зі старих лабіринтів. І якщо зараз наша країна оголосить про повагу до культурних досягнень усіх народів та свою участь у захисті та збереженні цих досягнень, це прозвучить з особливою силою», – йшлося у листі. Серед всього іншого міністр підкреслив миротворче спрямування Пакту: «Мені здається, що цей план цілком відповідає новим підходам до вирішення світових проблем та може стати новим ідеалом у міжнародних відносинах...через взаємну повагу та увагу до культурних надбань усіх народів, які є спільною спадщиною людства, може пролягати щасливий шлях цих народів до миру» [24]. Результатом цих зусиль міністра Уоллеса стало усне схвалення президентом майбутнього з'їзду.

Після отримання позитивної оцінки президента Рузвельта, міністру Уоллесу потрібно було заручитись підтримкою також співробітників Державного департаменту. Офіційна позиція Держдепу щодо з'їзду та Пакту Реріха загалом була, фактично, повторенням пунктів зазначених вище при попередній адміністрації. Г. Уоллес намагався забезпечити присутність на з'їзді держсекретаря Галла, або, щоб останній призначив для цього офіційного представника американського уряду. Міністр стверджував, що Сполученим Штатам слід вийти за рамки позиції, зайнятої адміністрацією Гувера щодо Пакту, і «почати досягати реального прогресу у виконанні своєї ролі у підтримці міжнародних ідеалів» [25, р. 56]. Держсекретар Галл, порадившись із президентом, який вказав на свою «сильну зацікавленість в Пакті Реріха та заявив про сподівання щодо прийняття його в Америках», пом'якшив свою позицію [26]. Він підготував вітальне звернення до майбутнього з'їзду та призначив міністра Уоллеса делегатом від уряду США.

Напередодні конвенції, 15 листопада 1933 р., за сприяння Г. Уоллеса була організована зустріч з президентом Рузвельтом для офіційної презентації Пакту Реріха та Прапора Миру. Делегація складалась із чотирьох людей – міністр Уоллес, Естебан Борхес (виконуючий обов'язки директора

Панамериканського союзу), Л. Хорш (директор Музею Реріха) та Р. Магоффін (почесний президент Археологічного інституту Америки). Президент прийняв копію Пакту разом зі списками як американських, так і іноземних схвалень та інших документальних доказів глибокого інтересу, який виявляли видатні особи до руху за захист культурних цінностей. Президент також прийняв копію Прапора Миру та продемонстрував свою обізнаність з проектом Пакту Реріха, запевнивши у своїй зацікавленості у розвитку цього руху [27].

Врешті, багатомісячні зусилля прихильників Пакту увінчалися успіхом. 17 листопада 1933 р. розпочала свою роботу Третя Міжнародна конвенція (попередні два з'їзди в Брюгге були конференціями) присвячена Пакту Реріха, яка проходила у готелі Mayflower у Вашингтоні, округ Колумбія. Міністр Уоллес був не єдиним американським високопосадовцем, який підтримав Пакт та долучився до роботи конвенції. Сенатор Роберт Вагнер із Нью-Йорка був почесним головою конвенції, а чотирнадцять сенаторів США, два конгресмени, шістнадцять губернаторів та кілька президентів коледжів були почесними членами. Таким чином, конвенція отримала урядовий статус, який збільшував шанси на позитивний успіх та резонанс цього з'їзду у світі.

За кілька хвилин до конвенції протектор Пакту Уоллес звернувся до американців по радіо, де визначив основні цілі та спрямування договору: «Мета полягає в тому, щоб прийняти пакт, який дасть можливість націям вивішувати цей прапор всесвітньої культурної єдності над соборами, університетами, бібліотеками та художніми галереями, щоб скарби духу людського могли бути захищені від бездумного невігластва та варварства під час війни». У наступній цитаті міністр Уоллес фактично розкриває ідею, яку ми зазначили у епіграфі до статті: «Освічені люди всіх націй усвідомлюють, що жодної системи договорів, тарифів чи інших економічних механізмів самих собою буде недостатньо, щоб знову направити нас до світла. Економічний механізм може бути необхідний, але ще важливіше неудаване бажання щирих людських сердець визнати те, що виходить за межі національних кордонів, що стосується науки, мистецтва та освіти... Навіть якщо прийде лихо війни, ми повинні мати якісь засоби захисту великих духовних скарбів людства. Ось чому я вважаю сьогоднішню зустріч до певної міри більш значущою, ніж конференції із роззброєння чи економіки» [27, р. 25-27].

Виступи на конвенції були наповнені ідеалізмом та оптимізмом, а робота з'їзду відбувалась у теплій та дружній атмосфері. Основна частина делегатів розділяла цілі та завдання Пакту, що практично усунуло елемент дебатів чи суперечок. Варто зазначити виступ Е. Борхеса, який, на нашу думку, вдало передав миротворчу місію Пакту, заявивши: «...культура є спільним надбанням людства, а її збереження є спільною

відповідальністю...Сьогодні ввечері ми маємо підписати пакт про перемир'я між культурою та силою. Ми просимо миру заради культури, але ми також просимо, щоб культура служила цілям миру» [27, р. 78].

Враховуючи загальну атмосферу конвенції, доцільно навести і більш практичний підхід в рамках роздумів щодо Пакту. Серед учасників з'їзду ми б виділили виступ контр-адмірала Джозефа Тауссіга. Він зазначив, що у кожній війні знищується культурне надбання та наголосив, що руйнівні наслідки наступної війни будуть пов'язані з підводними човнами та літаками, які не можуть захоплювати об'єкти – вони можуть лише руйнувати їх. «...у зв'язку з Вашим планом збереження цих скарбів варто подивитись, чи зможемо ми гарантувати через міжнародні угоди, що літаки та підводні човни дотримуватимуться вже узгоджених правил ведення війни, згідно з якими неукріплені міста, жінки та діти не повинні піддаватись атакам», – зазначив військовий. Дж. Тауссіг задається доречним питанням, якщо наступна війна буде контролюватись з повітря, то як у цьому випадку зберегти об'єкти культури від авіа бомбардувань? [27, р. 83-85]. Така практична постановка питання очевидно розрядила напругу та піднесену атмосферу з'їзду, або хоча б сприяла замислитись над речами сказаними контр-адміралом.

Застереження Дж. Тауссіга були на той час особливо актуальним у світлі невдалої спроби встановити загальнообов'язкові правила ведення повітряної війни. Створена рішенням Вашингтонської конференції з обмеження озброєнь, спеціальна Комісія юристів у грудні 1922 – лютому 1923 рр. розробила у Гаазі проект правил ведення повітряної війни. Серед усього іншого, у ньому йшлося про обов'язок убезпечити споруди культового, мистецького, наукового, благодійного значення, лікарні, госпітальні судна та історичні пам'ятки від бомбардування (ст. 25-26). Гаазькі правила так і не набули чинності, що робило повітряну війну неконтрольованою, а практичну сторону реалізації Пакту ставило під питання [28].

М. Реріх, як і під час конференцій у Брюгге, не був присутній у Вашингтоні, але він надіслав вітальне звернення до делегатів, де зазначив: «...Визначеність нашої мирної ідеї підтверджується існуванням Червоного Хреста. Якщо Червоний Хрест дбає про хворих та фізично поранених, то наш Пакт захищає цінності людського генія, тим самим зберігаючи духовне здоров'я...Великі мислителі приходять до думки про необхідність широких заходів для умиротворення та роззброєння. Але одне тілесне роззброєння не допоможе. Потрібно роззброїти серце та дух. І ось, світовий Прапор-захисник істинних скарбів людства допоможе нагадати про те, що має бути свято збережено» [29, с. 104-105].

Із довгого та емоційного виступу Г. Уоллеса ми б виділили кілька його промовистих суджень: «...Прапор Миру привертає увагу американців сьогодні

в той час, коли, здається, все людство втратило віру в міжнародні економічні конференції та конференції з роззброєння, коли здається, що нації ніколи не були більш підозрілими одна до одної...Я не з тих, хто закликає використовувати такий ідеалістичний символ, як Прапор Миру, як заміник ефективних дій у світі жорстких економічних фактів. Але я наголошую на тому, що настав час для ідеалістів, які роблять реальність завтрашнього дня, згуртуватися навколо Міжнародного прапора культурної єдності...Якщо цей культурний прапор, цей прапор миру, цей символ міжнародної єдності буде піднятий в ці темні дні сильнішими націями, ми зможемо швидко реалізувати бачення Ісаї, коли всі народи прийдуть на гору Господню і зійде Всесвітній мир» [27, р. 118-124]. Після усіх виступів та обговорень, з'їзд офіційно рекомендував урядам прийняти Пакт Реріха та Прапор Миру.

Підписання Пакту Реріха як прояв регіонального співробітництва між США та країнами Панамериканського союзу.

Політика США щодо країн Американського континенту традиційно визначалась доктриною Монро. Білий дім тривалий час (з XIX ст. до поч. 1930 х рр.) розглядав решту країн Західної півкулі як сферу своїх національних інтересів, що негативним чином вплинуло на ставлення населення цих країн до Сполучених Штатів. Трансформація даної політики відбулась за президентства Ф. Рузвельта. Одним із ключових досягнень першої каденції адміністрації Рузвельта було проголошення «політики доброго сусіда» щодо країн Американського континенту на противагу «політики великого кийка» та «дипломатії долара» попередніх десятиліть.

Першим практичним проявом «політики добросусідства» стало проведення 3-26 грудня 1933 р. VII Панамериканської конференції у Монтевідео (Уругвай). Вона відбулась всього через місяць після Вашингтонської конвенції щодо Пакту Реріха. За час плідної роботи було досягнуто ряд важливих далекоглядних рішень щодо різноманітних питань співробітництва між країнами Американського континенту. У контексті нашого дослідження, важливим досягненням стало прийняття спеціальної резолюції про захист нерухомих пам'ятників культури. В офіційному звіті американської делегації, яку очолював К. Галл наводиться текст цієї резолюції, де у статті III зазначено: «Рекомендувати урядам Америки, які ще не зробили цього, підписати «Пакт Реріха», ініційований Музеєм Реріха у Сполучених Штатах, метою якого є загальне ухвалення Прапора, вже розробленого та загальновідомого, щоб, таким чином, зберегти у будь-який час небезпеки всі нерухомі пам'ятки, що перебувають у державній та приватній власності, які становлять культурне надбання народів» [30, р. 208].

Щодо причин зацікавленості країн Панамериканського союзу у Пакті Реріха, ми б виділили три найголовніші. По-перше, підписання Пакту Реріха, який був зосереджений на захисті нерухомого майна, мало стати доповненням до запропонованого на конференції у Монтевідео «Договору про захист рухомого майна, що має історичну цінність» (англ. Treaty on the Protection of Movable Property of Historic Value). По-друге, це позитивний ефект Вашингтонської конвенції, у роботі та організації якої, брали активу участь делегати з країн Латинської Америки. По-третє, це результат вдалої програми зв'язків із громадськістю. На початку 1930-х рр. Музей Реріха, наслідуючи свою мету «сприяти культурній єдності Америки», відправив Ф. Грант у турне Латинською Америкою, щоб стимулювати культурний обмін. Її основною діяльністю було читання лекцій у великих університетах і національних культурних установах та експонування картин М. Реріха. У країнах, які вона відвідала, було засновано товариства Реріха. Ці культурні зв'язки відіграли важливу роль у тому, що лідери латиноамериканських країн продемонстрували очевидну поінформованість у проєкті Реріха та першими підтримали ідею Прапора Миру [31].

З метою здійснення цілей, зазначених у резолюції конференції в Монтевідео, Панамериканський союз на засіданні свого Правління 21 лютого 1934 р. розглянув питання про Пакт Реріха та прийняв резолюцію, згідно якої, було утворено спеціальний комітет Правління Панамериканського союзу для винесення рекомендацій щодо Пакту. Звіт роботи комітету був представлений 4 квітня 1934 р. де зазначалось: «...Комітет прийняв основні принципи документа, спочатку запропонованого професором Реріхом як загальний пакт, і надав йому форми міжамериканського проєкту конвенції, який в даний час виноситься на розгляд Правління». У звіті також зазначалось, що комітет рекомендує звернутися до урядів, членів Союзу, з проханням надати своїм представникам у Правлінні повноваження для підписання Пакту. А на з'їзді, що відбувся 6 лютого 1935 р. було прийнято рекомендацію Комітету Правління щодо Пакту Реріха та офіційно відкрито договір для підписання чи приєднання всіх держав [32].

Розроблений, на основі запропонованого Музеєм Реріха Пакту, міжамериканський договір включав усі основні положення первинного проєкту, окрім статті про міжнародний орган правосуддя, який мав розглядати позови держав про правопорушення щодо історичних пам'яток і закладів².

² У ст. III говорилося: «У випадку будь-якого акту, вчиненого проти захисту й поваги, що надаються мистецьким і науковим установам, пам'яткам, колекціям і місцям, як установлено цим Договором, потерпілі заклад чи місія мають право апелювати через посередництво своєї держави до міжнародного закладу, де вони були зареєстровані. Цей міжнародний заклад має право передати свій протест до відома всіх Високих Договірних Сторін, які можуть вирішити скликати Міжнародний комітет судового слідства з цієї справи. Вироки такого комітету

Зберігалось положення про нейтралітет об'єктів культури з боку воюючих сторін як у дні миру, так і під час війни (ст. 1). Нейтралітет, захист і повага до пам'яток і закладів надавалися на всій території держави без жодної дискримінації, незалежно від того, до якої країни вони належали (ст. 2). У ст. 3 передбачалося використання на історичних пам'ятках, музеях і закладах розпізнавального прапора у вигляді червоного кола з трьома кругами в середині на білому тлі для позначення культурних цінностей, які мають підлягати захисту. Кожна держава, яка підписала Договір або приєдналася до Договору, повинна була скласти перелік пам'яток і закладів, що охороняються і надіслати до Панамериканського союзу (ст. 4). Згідно ст. 5, такі об'єкти позбавляються захисту у випадку, якщо вони використовуватимуться у воєнних цілях [9, с. 41-42].

Деякі науковці інтерпретують перші три статті Пакту Реріха як потужний превентивний засіб запобігання конфліктам. Приміром, австрійські дослідники Лейла Штробль та Фрідріх Шиппер зазначають, що майже кожен населений пункт має більш-менш повну інфраструктуру культурних установ та пам'ятників. Зважаючи на те, що Пакт Реріха вимагає нейтралітету для історичних пам'ятників, музеїв, наукових, мистецьких, освітніх та культурних установ, він обмежує, на їх думку, розгортання воєнних дій на цих територіях. На думку австрійських науковців, наявність захисного знаку Прапор Миру на об'єктах культурної спадщини, які знаходяться у межах населених пунктів, «не давала б військовим можливості для ведення наступальних дій, що є потужним превентивним механізмом» [33]. Очевидно, таке трактування положень Пакту є занадто наївним та буквальним, але воно водночас засвідчує той факт, що ідеї Пакту Реріха продовжують бути актуальним у наш час, їх обговорюють, навколо них ведуться дискусії, а, отже, вони продовжують знаходити відгук у людей.

Важливо зазначити, що М. Реріх, окрім укладання Пакту, хотів розпочати широку компанію з виховання у суспільства відчуття поваги та бережливості до культурних цінностей. Він очевидно розумів, що договір це лише вершина, хоча і дуже важлива, цього культурного айсберга. «Неосвічена людина спочатку має стати цивілізованою, потім освіченою, ставши освіченою, вона стає інтелігентною, потім слідує витонченість і усвідомлення синтезу, яке завершується прийняттям поняття Культури», – писав він [34, с. 198]. Прийняття цього поняття передбачає щонайменше, що людина, навіть якщо їй доведеться взяти у руки зброю, не буде руйнувати пам'ятки культури. Таким чином, далекоглядні ідеї, закладені у Пакті Реріха, направленні на захист і повагу до культури не лише зверху, але і на низовому рівні.

мають бути опубліковані...». Такий орган мав створюватися за спеціальною угодою не як постійний, а для розгляду конкретного випадку правопорушення в цій сфері.

Незважаючи на позитивні рішення, які були прийняті Правлінням Панамериканського союзу та розробку міжамериканського договору, Державний департамент США продовжував затягнути процес. Заступник держсекретаря В. Філліпс повідомив Г. Уоллеса, що Державний департамент віднесеться до Пакту більш прихильно, якщо країни Західної Європи виявлять до нього більший інтерес. Він також запропонував, щоб договір, якщо його буде доопрацьовано, не включав ім'я Реріха. У відповідь, міністр Уоллес зазначив, що є «цілком природним» те, що Пакт має носити ім'я його укладача, і стверджував, що ім'я Реріха «підвищить цінність цих заходів». Більше того, наголошував він, Панамериканська конференція продемонструвала широку підтримку Прапора Миру серед латиноамериканських країн [25, р. 57]. Енергійна підтримка Пакту та аргументи, які Г. Уоллес наводив на його захист, принесли позитивний результат. Крім того, як активний і провідний член Панамериканського союзу, США мали демонструвати лідерство та солідарність в усіх питаннях, які Союз визначав як важливі.

У липні 1934 р. президент Рузвельт доручив К. Галлу слідувати процедурам, необхідним для підписання Пакту Реріха. 11 серпня Рузвельт уповноважив Г. Уоллеса підписати договір від імені Сполучених Штатів [35]. Таким чином, ставлення Сполучених Штатів до підписання договору було визначено, і наступним кроком стало його підписання та ратифікація Конгресом.

На підтвердження ключової ролі Г. Уоллеса у просування Пакту в уряді США наведемо цитату з меморандуму Ч. Барнса (керівник відділу Договорів Держдепартаменту) до Вілсона (керівника відділу у справах Латинської Америки): «Минулого літа у відомстві детально розглянули договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'яток...наскільки я пам'ятаю особисті погляди держсекретаря, то співчуття до нього в Департаменті практично не було. Договір вже щонайменше двічі знаходився на розгляді в Департаменті, і є великий файл листування та протокольних записок... Міністр сільського господарства Уоллес був глибоко зацікавлений у договорі та переконав президента у тому, що Сполучені Штати мають його підтримати...У серпні минулого року президент надав міністрові Уоллесу повноваження підписати договір від імені Сполучених Штатів, і д-р Роу (Генеральний директор Панамериканського союзу) був проінформований про те, що всі повноваження були передані міністрові Уоллесу...» [36].

Датою, яка стала апогеєм більш ніж тридцятирічних миротворчих зусиль М. Реріха та групи прихильників Пакту Реріха, стало 15 квітня 1935 р. У Панамериканський день, представники двадцяти однієї американської країни зібралися в Білому домі, щоб підписати Договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'яток. Значення цієї події на церемонії

підписання висловив президент Рузвельт: «Досить доречно, що у цей день, оголошений керівниками всіх республік американського континенту Панамериканським днем, уряди, члени Панамериканського союзу, підписали договір, що означає крок уперед у справі збереження культурних надбань народів цієї півкулі» [37, р. 359].

Ввечері на урочистому засіданні Панамериканського Союзу, яке завершило Панамериканський день, держсекретар Галл виголосив свою промову перед аудиторією, де були присутні місіс Рузвельт та більшість членів дипломатичного корпусу. Переїнявши важливістю моменту, він наголосив, що підписання Пакту є «свідченням надзвичайної сили духу» Панамериканського співробітництва, яке існує всупереч крайнім націоналістичним тенденціям, які панують в інших частинах світу. «У наш час багато націй нестримно занурюються у прірву крайнього націоналізму, нехтуючи його згубним впливом на економіку і пропаганду миру...Перед лицем цих процесів та дій, що ведуть до самогубства, священним обов'язком народів нашої півкулі, так само як і чудовою можливістю надати допомогу собі та світові, є пропаганда та виконання простих принципів, необхідних для відновлення взаємної поваги, дружби, економічного співробітництва і, перш за все, того духу, що стоїть за цими міжнародними взаєминами», – зазначив держсекретар [38].

Міністр Уоллес, який поставив свій підпис від імені США, у своєму виступі описав своє розуміння Прапора Миру: «Символізм трьох сфер, що містяться у великому колі, на мою думку, передає ідею про найбільш повну реалізацію можливостей окремої людини, окремого класу чи конкретної нації в межах більшого цілого (кидаючи очевидну тінь на радикальні європейські *ізми – ВЛ)...Індивідуалістичні одиниці завжди повинні щосили прагнути, щоб в повній мірі реалізувати свої можливості, але ці зусилля повинні бути у належних межах культурної порядності, яка визнає фундаментальну єдність усього людства. Ті, хто робить акцент на окремій людині, класі чи нації, виходячи за ці рамки, порушують те, що я вважаю за священний закон, і неминуче повинні понести покарання» [37, р. 360-362].

На наступний день у газеті «New York Times» вийшла стаття під промовистим заголовком – «Дві Америки об'єднались у культурному пакті». У тексті процитовано слова Ф. Рузвельта до делегатів країн Латинської Америки, де він зазначив важливість Пакту як «...одного із багатьох проявів доктрини континентальної відповідальності та солідарності, яка так багато означає для сьогодення та майбутнього американських республік» [38]. 16 квітня 1935 р. Договір був відкритий для підписання решті країн світу. У зв'язку з цим Держдепартамент доручив американським дипломатам при іноземних представництвах здійснити в усній формі запит в Міністерство закордонних

справ країни при якій вони акредитовані, щоб в'яснити ставлення їх уряду до Договору [39].

Відповіді, які отримали у Державному департаменті свідчили про відсутність інтересу у великих європейських країн до Пакту Реріха. Іспанія заявила, що приєднається лише після того, як усі американські країни ратифікують Пакт, уряд Нідерландів проявив цікавість до ідеї, але не мав наміру приєднуватись до Пакту, а уряди Великобританії та Франції, проаналізувавши Пакт, не вважали за доцільне взагалі до нього приєднуватись. Уряд Бельгії, звідки рух за просування Пакту і почався, вказав на неможливість забезпечення повного дотримання такого пакту під час збройного конфлікту. У листі зазначається недосконалість Гаазької конвенції у питанні захисту культурних цінностей, але цю недосконалість Пакт Реріха не усуває. Уряд Німеччини заявив, що віддає перевагу комплексному підходу до аспектів гуманітарного права під час військового конфлікту. Тому вважає, що статей Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 р. щодо культурних цінностей цілком достатньо [40]. Іронічно, і водночас трагічно, що саме Німеччина всього через чотири роки розпочне війну, яка крім всього іншого, буде позначена найбільшим нищенням культурних цінностей в історії людства та абсолютним нехтуванням Гаазьких конвенцій.

Негативна реакція, чи відсутність реакції, європейських країн не вплинули на рішення США прийняти договір у рамках внутрішнього законодавства. 2 липня 1935 р. Пакт був ратифікований Сенатом США. 10 липня Пакт ратифікував президент Рузвельт, а 25 жовтня він завершив офіційну процедуру через оприлюднення Пакту.

Під час розгляду та офіційного прийняття США Пакту (літо-осінь 1935 р.) відбувався, за визначенням одного з дослідників біографії Г. Уоллеса, «один із найдивніших епізодів Нового курсу», який мав вплив, зокрема, і на подальшу долю Пакту Реріха [41]. Цей епізод розпочався з того, що на початку 1934 р. міністр Уоллес доручив М. Реріху очолити наукову експедицію до Північного Китаю та Маньчжурії, яка здійснювалась під егідою Міністерства сільського господарства США. Мета полягала у пошуку посухостійких трав, здатних відродити родючість ґрунту після наслідків «Пилового казана» на Великих рівнинах США³. Державний департамент висловлював занепокоєння у зв'язку з цією експедицією ще на стадії її підготовки. Було наголошено, що Реріхи не були громадянами США, а також, що дослідники мали подорожувати

³ Щоб описати масштаби проблеми наведемо один факт: за день до підписання Пакту Реріха, 14 квітня 1935 р., відбулись 20 з найгірших «чорних хуртовин» на всьому просторі Великих рівнин, від Канади на південь до Техасу. Цей день став відомий як «Чорна неділя». Пилові бурі завдали значної шкоди і перетворили день у ніч; свідки повідомляли, що часом вони не бачили нічого за півтора метра перед собою.

територіями, які є осередком міжнародної напруженості та інтриг. Але міністр Уоллес, як і у випадку з просуванням Пакту, був досить наполегливим та переконливим у своїх аргументах, особливо, посиляючись на важливі для національного добробуту цілі, які мала вирішити експедиція. Вибір М. Реріха як її керівника теж не викликав подиву, з огляду на те, що він з 1923 р. фактично живе у тій частині світу, знає місцеві мови та ландшафт. Важливіше питання – це мотиви самого художника. Є чимало версій (часто не наукових) справжніх причин, які переслідував М. Реріх під час цієї експедиції, але на одному дослідники сходяться – серед головних цілей М. Реріха пошук зразків рослин не був на першому місці. Не вдаючись у деталі перебігу експедиції, які є предметом окремого дослідження, зазначимо, що на момент вимушеного завершення проекту (восени 1935 р.) художник скомпрометував дипломатичні позиції Америки в Азії, поставив у незручне становище адміністрацію Рузвельта, міністра Уоллеса та, врешті, він не просунув справу боротьби із посухою у Сполучених Штатах [41].

Цей епізод став точкою розриву у відносинах між М. Реріхом та великою кількістю його прихильників у США, зокрема Г. Уоллесом та Л. Хоршем. Рівень розчарування міністра Уоллеса можна проілюструвати на основі двох хронологічно близьких епізодів. Перший відбувся невдовзі після підписання Пакту. Г. Уоллес рекомендував М. Реріха на Нобелівську премію миру. «Зважаючи на видатні досягнення професора Реріха у справі міжнародного порозуміння та пропаганді миру через культуру протягом сорока трьох років, – писав він, – я вважаю, що професор Реріх був би найдостойнішим кандидатом на Нобелівську премію миру». Другий мав діаметрально протилежний тон та був пов'язаний із серією листів та заяв, які міністр Уоллес зробив після вимушеного згортання експедиції. У вересні 1935 р. він повідомив пані О. Реріх (дружину художника), що не бажає мати жодних зв'язків «прямих чи непрямих» із сім'єю Реріхів. У іншому листі він назвав свого колишнього друга «мегаломаном», послідовники якого «були сповнені рішучості не зупинятися ні перед чим, допомагаючи йому втілити в життя якусь незвичайну фантазію про азіатську силу» [21, р. 45-47]. Г. Уоллес поінформував послів США з усіх країн світу, що, хоча він брав активну участь у просуванні Пакту, він втратив віру в М. Реріха та тих, «хто фанатично продовжує проводити свою політику звеличення імені, а не ідеалу». Щоб підкреслити свою думку, він попросив Державний департамент утриматися від використання імені Реріха у зв'язку з договором про захист культурних цінностей [25, р. 59-60].

Таким чином, певне забуття Пакту відбулось не лише через Другу світову війну, на чому наголошують більшість українських та іноземних дослідників і біографів М. Реріха, а також через причини, які можуть стати хорошою темою для майбутньої наукової розвідки. Чому художник, пацифіст, автор ідеї

створення Пакту Реріха, так себе дискредитував? Чому М. Реріх не зміг затриматись у США до підписання Пакту (дітища усього свого життя), щоб долучитись до експедиції вже у процесі? І, звісно, потребує свіжого наукового погляду проблема характеру відносин Г. Уоллеса та М. Реріха, наслідки яких для першого коштували йому політичної репутації у подальшій кар'єрі. Після закінчення експедиції М. Реріх більше ніколи не повертався у США та прожив решту свого життя в Наггарі (Індія).

Важливо зазначити, що відчуження великої кількості прихильників Пакту Реріха від художника не мало нічого спільного з ідеалами чи метою Пакту Реріха. Цю думку якнайкраще підтверджують слова президента Рузвельта під час церемонії підписання Пакту: «Цей договір має набагато глибше духовне значення, ніж текст самого документа» [37, р. 359]. Актуальність та важливість ідей Пакту можна проілюструвати на прикладі кількох фактів, зокрема: Індія долучилася до Пакту у 1948 р., у Італії, Португалії, країнах Прибалтики, Бельгії, Франції, Швейцарії були створені та діяли комітети та товариства, які пропагували ідеї Пакту у відповідних країнах, готували їх до необхідності підтримати міжнародний договір про захист культурних цінностей. Пакт та дискусії щодо необхідності його прийняття сприяли заснуванню декількох спеціалізованих університетських курсів щодо міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей (наприклад, при підтримці маршала Ліоте⁴ такі курси з'явилися у військових школах Франції) [11].

У 1950 р. Нью-Йоркський комітет Пакту Реріха направив усі матеріали про підготовку договору 1935 р. до ЮНЕСКО для розробки проекту конвенції, яка на той час перебувала на стадії підготовки. Згодом, у преамбулі, прийнятої у 1954 р. основоположної Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, з'явилося посилення на Пакт Реріха, як на одне з її джерел, що підтверджує вагу, яку мав перший договір, повністю присвячений захисту культурних цінностей [42]. Ідеї закладені у Пакті Реріха залишаються актуальними дотепер, оскільки досі на міжнародному рівні не прийнято документа, норми якого захищали б культурні цінності без будь-яких застережень⁵.

Висновки.

1. Історія Пакту Реріха відображає міжнародний та універсальний характер ідеї захисту культурних цінностей та є захоплюючим епізодом сама по

⁴ Юбер Ліотте – відома персона у французькій історії. У різні часи він був міністром оборони, керував колоніями в Алжирі та Марокко, був членом Французької академії.

⁵ У статті 4, пункт 2. Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. зазначено, що «зобов'язання, взяті на себе сторонами-підписантами можуть бути порушені лише у випадку, якщо воєнна необхідність наполегливо вимагатиме такого порушення».

собі. Ідея Пакту виникла у російського художника М. Реріха, юридичний проект документу був розроблений французькими юристами-міжнародниками, підписаний договір був у Вашингтоні країнами Панамериканського Союзу у присутності президента Рузвельта. Пакт Реріха був єдиним широко ратифікованим міжнародно-правовим документом, який забезпечував захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту до 1954 р.

2. Традиційно і небезпідставно вважається, що витoki міжнародно-правового захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту пов'язані головним чином із Європою, зокрема конвенціями у Гаазі, Брюсселі, Женеві. Але, як ми намагались дослідити та довести у нашій розвідці, чільне та важливе місце у питанні генези становлення міжнародного законодавства у сфері охорони культурних цінностей займають Сполучені Штати Америки. Цю думку підтверджує той факт, що серед головних учасників Другої світової війни лише Сполучені Штати були підписантом єдиного на той час спеціального договору, що стосувався захисту культурних цінностей.

3. Пакт Реріха відображав новий етап у відносинах між США та країнами Американського континенту. Є символічним, що цей договір став можливим на фоні реалізації «політики добросусідства», яка проголошувала ідеал співробітництва і відмову від війни та інтервенцій між країнами Панамериканського союзу.

4. Підписання Пакту Реріха стало можливим завдяки активній участі міністра сільського господарства Г. Уоллеса, який став протектором Пакту у США. Його погляди на міжнародні відносини, які визначались політичним ідеалізмом, інтернаціоналізмом та пропозицією розпочати «Новий курс між народами», корелювались із цілями Пакту Реріха, що і визначило його наполегливість та самовідданість у просуванні договору. Можна справедливо стверджувати, що якби міністр Уоллес особисто не переконав президента Рузвельта у важливості для США прийняти цей договір, то враховуючи ставлення Державного департаменту до Пакту, він не був би підтриманий Вашингтоном. Це є важливим моментом, оскільки при всій глибині та важливості ідей Реріха, вони зараз лежали б на книжкових полицях, поряд з працями інших чудових мислителів, якби вони не були реалізовані у міжамериканському Пакті.

5. Цілі Пакту Реріха були направлені на досягнення як короткострокових, так і довгострокових перспектив. Короткострокові перспективи відносяться до змісту та положень самого договору, які є обов'язковими до виконання країнами-підписантами. Пакт Реріха зобов'язує ці країни поважати та захищати історичні пам'ятники, музеї, наукові, художні, освітні та культурні установи, а також їхній персонал у мирний та воєнний час. Крім того, згідно з договором від підписантів вимагалось прийняти відповідні норми у внутрішньому

законодавстві, що покликано сприяти розвитку державної політики у сфері захисту культурних цінностей.

Довгострокові перспективи пов'язані із просвітницькими та виховними завданнями, які з точки зору М. Реріха мав стимулювати Пакт. Тому, одним з найголовніших досягнень прихильників та послідовників М. Реріха стало заснування у 1930-х рр. руху за збереження культурного надбання, який керувався численними комітетами, гуртками та товариствами по всьому світу. Широкий громадський рух розглядався М. Реріхом як найбільш дієвий механізм захисту культурних цінностей.

Художник неодноразово писав, що «Пакт є лише початковим етапом процесів зміни державних та громадських пріоритетів, які зменшать, а згодом і майже повністю усунуть небезпеку війни» [11, с. 14]. У цьому контексті, цікаву гіпотезу наводить у своїй монографії В. Акуленко. Він вважає, що погляди М. Реріха на культуру можна виокремити в окрему концепцію / філософську школу, яку художник проповідував – «мир через культуру». На думку українського дослідника, вона певним чином протиставляється іншій філософській школі, яка заснована на теорії про «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона. Якщо теорія американського політолога ґрунтується на конфлікті культур (цивілізацій) у рамках багатопольярного світу, то концепція М. Реріха базуючись на спільних для всіх народів духовних цінностях та пропагує культурну єдність і міжкультурний діалог [9, с. 3]. Дана теза, на наше переконання, є перспективною дослідницькою темою у рамках компаративістського аналізу двох концепцій.

6. Пакт Реріха як проект досягнення миру через культуру очевидно має недоліки з точки зору його практичного втілення. Прапор Миру на культурних об'єктах не зміг би допомогти під час нічного авіанальоту чи терористичного акту. Натомість, справжня цінність Пакту, на нашу думку, полягає у його ідеалах та зверненні у майбутнє через перспективи морального та духовного зростання наступних поколінь. Розпізнавальний знак розглядався М. Реріхом здебільшого у виховних цілях, щоб люди, коли вони бачитимуть перед собою цей прапор розуміли, що ці об'єкти носять велике значення для світової культурної спадщини, і до них потрібне особливе ставлення. Ці ідеї залишаються актуальним, зокрема, вони можуть бути застосовані вже до іншого захисного символу, який був прийнятий у рамках Конвенції 1954 р. та являє собою двоколірний (синьо-білий) розпізнавальний знак у вигляді Блакитного Щита (стаття 16) [42].

У Статуті ЮНЕСКО є такі слова: «Думки про війну виникають в умах людей, тому у свідомості людей треба вкорінювати ідею захисту миру» [43]. Але таке вкорінення, яке означає відповідне виховання та навчання вимагає тривалого часу, і поки цей процес триває культурні цінності захищаються

спеціальними міжнародними договорами. Ці договори потребують постійного оновлення та вдосконалення, враховуючи реалії сьогодення та, звертаючись до історичного досвіду міжнародно-правового регулювання захисту культурних цінностей, який може стати у нагоді для нинішніх законотворців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Генік М. Методологічні проблеми міждисциплінарних досліджень миру. *Політичні дослідження / Political Studies: Український науковий журнал*. 2021. № 1. С. 8–21.
2. Паніна І. Дослідження миру: основні теоретичні перспективи. *Політичне життя*. 2022. № 1. С.92-107.
3. Коваль Д. Розвиток інституту міжнародно-правового захисту культурних цінностей у зв'язку із збройним конфліктом в першій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 436-444. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_62_62
4. Акуленко В. Краса врятує світ, якщо право захистить красу. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 5-13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pcp_2014_25_3
5. All Nobel Peace Prizes. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-peace-prizes/>
6. К 80-летию Пакта Рериха. *Материалы юбилейного буклета*. Музей-институт семьи Рерихов в Санкт-Петербурге. 2015. URL: <http://nowimir.ru/DATA/050020.htm>
7. Богуславский М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Норма: ИНФРА-М, 2012. 416 с.
8. Защитим имя и наследие Рерихов. Том 7: Документы. Публикации в прессе. Очерки. М. : Международный Центр Рерихов, 2014. 656 с.
9. Акуленко В. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України / Відп. ред. В. Н. Денисов. К. : ТОВ «ВО "Юстініан"», 2013. 608 с.
10. The Roerich Pact and the Banner of Peace. N.Y. : New York Committee of the Roerich Pact and the Banner of Peace, 1947. URL: <https://odessa-roerich-house.od.ua/en/publications/the-roerich-pact-and-the-banner-of-peace>
11. Баренбойм П., Захаров А. Пакт Рериха в ХХІ веке. М. : «Летний сад», 2010. 160 с.
12. Roerich nominated for peace award. *The New York Times*. 1929. March 3. URL: <https://www.nytimes.com/1929/03/03/archives/roerich-nominated-for-peace-award-artist-and-scientist-named-with.html>

13. Дьяченко И. Пакт Рериха как путь достижения мира. *Вестник РУДН. Серия Международные отношения*. 2007. № 3. С.88-93.
14. 400 Delegates in Bruges for the Roerich Pact Conference on Protection of Treasures. Chklaver to Offer Draft. *The New York Times*. 1931. 13 September. URL: <https://www.nytimes.com/1931/09/13/archives/parley-on-art-in-war-will-start-today-400-delegates-in-bruges-for.html>
15. Рерих Н. Привет конференции Знамени Мира. Конференция в Брюгге, 1931. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. URL: <https://lib.icr.su/node/1307>
16. М.А.Таубе – Н.К.Рериху. 23 сентября 1931 г. Париж. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. Отдел рукописей МЦР. URL: <https://lib.icr.su/node/1311>
17. Выступление г-на Георгия Шклявера. 7 августа 1932 г. Брюгге. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. Отдел рукописей МЦР. URL: <https://lib.icr.su/node/1317>
18. Куцарова М. Пакт Рериха: прошлое, настоящее и будущее. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. URL: <https://icr.su/rus/news/kutsarova.php>
19. Спиридонова Ю.В. Пакт Рериха в международной системе координат США – Европа в 30-х гг. XX в. *Современные проблемы межкультурных коммуникаций*. 2010. Вып. 4. С. 270-279.
20. Williams R. *Russian Art and American Money, 1900-1940*. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1980. 309 p.
21. Burns R.D., Smith C.L. Nicholas Roerich, Henry A. Wallace and the Peace Banner. A Study in Idealism, Egocentrism, and Anguish. *Peace & Change*. 1973. № 1 (2), P. 40-49.
22. Wallace H. *Statesmanship and Religion*. New York : Round Table Press, 1934. 139 p.
23. Papers of Frances R. Grant. Special Collections and University Archives. *Rutgers University Libraries*. URL: <http://www2.scc.rutgers.edu/ead/manuscripts/grantf.html>
24. Г.Э.Уоллес – Ф.Д.Рузвельту. 18 вересня 1933 р. *Электронная библиотека Международного центра Рерихов*. Отдел рукописей МЦР. URL: <https://lib.icr.su/node/1321>
25. Walker Samuel J. *Henry A. Wallace and American Foreign Policy*. Westport (Conn.) : Greenwood Press, 1976. 224 p.
26. Лавренова О.А. Конференции Пакта Рериха в Брюгге и Вашингтоне 1931-1933 гг. (по материалам Отдела рукописей МЦР). URL: <http://www.ivorr.narod.ru/znam/history/znamHistoryArticle001.html>

27. The Roerich Pact and The Banner of Peace. Proceedings. Third International Convention for The Roerich Pact and The Banner of Peace. November 17th and 18th, 1933. Roerich Museum Press. URL: <https://www.roerich.org/roerich-pact-publications-archival-materials.php>
28. Акімов М. О. Гаазькі правила повітряної війни 1923 року як вияв політики обмеження озброєнь у 20-і роки ХХ століття. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. У 2-х т. Т. 1. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 346-349.
29. Рерих Н. Священный дозор. Харбин : Издательство Алатырь, 1934. 155 с.
30. Report of the Delegates of the United States of America to the Seventh International Conference of American States. Montevideo, Uruguay. December 3-26, 1933. Washington : U.S. Government Printing Office, 1934. 346 p.
31. Книжник Т.О. Личный вклад Е.И. Рерих в движение Знамени Мира. *Культура и время*, 2005. № 4. С.52–61.
32. The Director General of the Pan American Union (Rowe) to the Secretary of State. Washington, April 15, 1935. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, 1935, General, The Near East and Africa, Volume I. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d384>
33. Schipper F., Strobl L. The protection of cultural property as a crucial aspect of building stability and peace: a challenge and a chance for the military as well as for civil-military cooperation. *The Roerich Pact and the military: Exhibition Catalogue "75 Years Roerich Pact"* / Strobl L.M., Schipper F.T. (eds.). Wien, 2010. 150 p.
34. Рерих Е.И. Письма. Т. 1: 1919-1933 / Ред.-сост. Т.О. Книжник. М. : МЦР, Благотворительный фонд имени Е.И. Рерих, Мастер-Банк, 1999. 432 с.
35. The American Treaty on the Roerich Pact. *Science*. 1934. Vol. 80. Issue 2078. P. 375-376.
36. Memorandum by the Chief of the Treaty Division (Barnes) to the Chief of the Division of Latin American Affairs (Wilson). *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, 1935, General, The Near East and Africa, Vol. I. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d383>
37. The Roerich Pact. *Bulletin of the Pan American Union*. Volume LXIX. May 1935. N.5. P.359-369.
38. 2 Americas join in cultural pact; Treaty to Protect in War Institutions of Arts and Science Is Signed at Washington. *The New York Times*. 1935. April 16. URL: <https://www.nytimes.com/1935/04/16/archives/2-americas-join-in-cultural-pact-treaty-to-protect-in-war.html>

39. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers, 1935, General, The Near East and Africa, Vol. I. Doc. 385. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/d385>
40. Inquiries addressed to European governments regarding their possible adherence to the Treaty for the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments. *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers*, 1935, General, The Near East and Africa, Vol. I. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1935v01/ch17>
41. Walker S.J. The New Deal and The Guru. *American Heritage*. March 1989. Vol. 40. Issue 2. URL: <https://www.americanheritage.com/new-deal-and-guru>
42. 1954 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. URL: <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-and-protocols/1954-convention>
43. UNESCO in brief. URL: <https://ru.unesco.org/about-us/introducing-unesco>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Іванов Денис Ігорович, PhD, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кривонос Роман Анатолійович, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного регіонаознавства Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крупеня Ірина Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету.

Лакішик Дмитро Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Луцак Віктор Володимирович, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мартинов Андрій Юрійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Пошедін Олег Іванович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Толстов Сергій Валеріанович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

**КОНФРОНТАЦІЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Редактори:

Фесенко М.В., Лакішик Д.М., Сергійчук Т.І.

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»